

Schuilkerken en hun bedienaren in 's-Hertogenbosch

1629 - 1811

Ton Vogel

Inhoud

1. Inhoud
2. Voorwoord
3. Inleiding
5. Het jaar 1629: de inname van 's-Hertogenbosch en de gevolgen voor de katholieke bevolking
9. Kanttekeningen bij de maatregelen van de overheid na de 'reductie'
 9. a. periode 1629-1673
 17. b. periode 1673-1775
 21. c. periode 1775-1811
22. Het Groot Begijnhof met de St.-Nicolaaskerk na 1629
25. A. De schuilkerken die door de *Jezuieten* bediend werden
 28. 1. Bedehuis Verwersstraat 7, De Wildeman
 31. 2. Bedehuis Lange Putstraat/Verwersstraat/Peperstraat
 36. 3. Bedehuis Rederijkersstraatje, Zoete LieveVrouw van Den Bosch
 38. 4. Bedehuis Achter de Tolbrug, St.-Pieter
45. B. De schuilkerken die door de *Predikheren* bediend werden
 46. 5. Bedehuis Hinthamerstraat 183 en 179, St.-Jacob
 52. 6. Bedehuis achter Het Beerken, Vughterstraat 98, St.-Cathrien
 58. 7. Bedehuis Kerkstraat/Gasselstraat/Hinthamerstraat, St.-Anna
62. C. De schuilkerken die door de *Minderbroeders* bediend werden
 63. 8. Bedehuis Postelstraat 44-48, Het Wapen van Luik/Huis van Boxtel
 67. 9. Bedehuis Vughterstraat/St. Jorisstraat, De Zeven Weeën
71. D. De schuilkerk die door de *Kapucijnen* bediend werd
 73. 10. Bedehuis In den Boerenmouw, Heilig Kruis
77. E. Andere bekende bidplaatsen
 78. 11. Bedehuis Hooge Steenweg 21/23, In Rome
 81. 12. Bedehuis Kruisstraat 2/4/6/8, De Nobel/St.-Jan
 85. 13. Bedehuis Fonteinstraat 4, De Groote Fontein
 86. 14. Bedehuis Hinthamerstraat 191, De Druijf
 89. 15. Bedehuis Walpoort, Mariënborg
 94. 16. Bedehuis Oude Dieze 3, In't Cofferen
 97. 17. Bedehuis Kerkstraat 33, De Rooseboom
 99. 18. Bedehuis Hinthamerstraat 85/87
 100. 19. Bedehuis achter: Het Bont Paardje
 104. 20. Bedehuis Vughterstraat 81, St.-Cathelijne
106. Bijlage I Religies in de stad, na de reductie
108. Bijlage II Uit de Franse Tijd: dagboeknotities van kapelaan Moors (1810-1814)
111. Bijlage III Schuilkerken-wandelroute 1
112. Bijlage IV Schuilkerken-wandelroute 2
114. Bijlage V 's-Hertogenbosch in de frontlinie 1629-1811
117. Bijlage VI Korte notities over de staat van de Hollandse Missie, in het bijzonder over de staties van de jezuïeten. *Litterae annuae* van de jezuïeten
129. Bijlage VII Over 1650: Relations Status
131. Bijlage VIII Uit twee schepenakten van 29 januari 1659 over de dominicaan pater Dominicus Strick van de schuilkerk achter Het Beerken
132. Bijlage IX Enkele brieven aangaande de handhaving van plakkatens tegen de roomse geestelijkheid en de pausgezinden uit 1653 en een *Waerschouwinge* uit 1666
137. Bijlage X Uit de resolutieboeken van de stadsregering 1676: namenlijst van priesters en monniken
138. Bijlage XI De 5 gereformeerde kerken en de lutherse kerk in de 17^e en 18^e eeuw
141. Bijlage XII Schuilkerk 'De Zeven Weeën': situatieschets anno 1992
142. Bijlage XIII De 20 roomse schuilplaatsen in de 17^e en 18^e eeuw, met plattegrond
143. Nawoord
144. Bronnen

Voorwoord

De *Kring Vrienden van 's-Hertogenbosch* heeft in het jaar 2000 de werkgroep 'kerken en kloosters' in het leven geroepen om cultuurhistorisch erfgoed in beeld te krijgen en op papier vast te leggen. De schuilkerken van 1629 tot 1811 horen daar bij. Het jaar 2010 was een goede aanleiding om onderzoek te doen. Het gebruik van de woorden schuilkerk, sluipkerk, kerkhuis, gebruiken we in het vervolg door elkaar; in de literatuur wordt ook het begrip 'geheim bedehuis' gebruikt. Het was dan ook, zeker gedurende de eerste jaren, een plaats om in het geheim te bidden, de Mis te vieren en sacramenten te ontvangen, in kelders en kamers achteraf. Na een tiental jaren was de locatie van de meeste 'geheime' bedehuizen algemeen bekend, zeker omdat ze massaal bezocht werden. Het kwam er voor betrokkenen op aan een modus te vinden: de boetes betalen, losprijzen voor gearresteerde geestelijken afrekenen of ambtenaren omkopen. De praktijk wordt hierna beschreven.

De Vrede van Munster in 1648 was voor de autochtone Bosschenaren een definitief afscheid van de Spaanse Nederlanden; ze vormden van toen af een buffer voor de Republiek der Verenigde Nederlanden, met slechts 7 'provinciën', tegen het Franse koninkrijk. Een onbetrouwbare buffer, veronderstelden de Staten-Generaal, want Spaans/Roomse sentimenten zouden altijd tot een opstand kunnen leiden.

Wij willen proberen in het kort het fenomeen 'schuilkerken' van 's-Hertogenbosch in de periode van circa 180 jaar onder de loep te nemen. Natuurlijk werd er ook in het geheim gekerkt in de dorpen van de Meierij, in z.g. schuurkerken. Uit de naaste omgeving kennen we de schuurkerk van Rosmalen. Op de plaats waar na 1960 de 'Kentering' is verrezen. De lokale heemkundekring heeft er veel documentatie over. Zelfs een maquette. Op Coudewater werd een schuurkerk gekoesterd. Evenals in Orthen. In de studie van Peijnenburg, 1987 deel 1, p.136 staat een tekening van die, inmiddels afgebroken, schuurkerk van Orthen. In Den Dungen, Sint-Michielsgestel en Vught waren er schuurkerken. In Bokhoven was geen schuurkerk nodig. In deze Vrije Heerlijkheid kon de religie ongehinderd beleefd worden, net zoals in de enclaves Megen, Ravenstein, Boxmeer en Gemert. De laatste was trouwens tussen 1648 en 1662 in handen van de Staten, wederrechtelijk in bezit genomen door de afgezette Schout van Peelland.

Op de titelpagina staat een plattegrond van onze stad met de locatie van 20 roomse schuilkerken en een zestal (A,B,C,D,E,F) kerken voor Nederduits Gereformeerden, de Waals Gereformeerden en de Lutheranen binnen de vesting 's-Hertogenbosch. De illustratie is genomen uit de bijlage van het standaardwerk 's-Hertogenbosch, de geschiedenis van een Brabantse stad, 1629-1990', (Vos, e.a. 1997), nu aangepast aan de resultaten van het volgend onderzoek (zie Bijlage XIII). Alle foto's van fragmenten van de kadastrale kaarten van 1823 van de stad komen uit het Stadsarchief van 's-Hertogenbosch. Uit het boek van de gebroeders Mosmans (1907) zijn de schematische kaartjes overgenomen, met de nummering die afwijkt van de kadastrale nummers van 1823. De spontane hulp bij het zoeken in archieven van m.n. Anton Schuttelaars en de medewerk(st)ers van het Stadsarchief was zeer welkom.

J.C.A. Hezenmans (1899) verschaftte ons veel informatie over de plakkatens, die door de Staten-Generaal werden uitgevaardigd. Hij ploos ook alle registers na van de besluiten van de Magistraat van 's-Hertogenbosch, de 'stadsresolutieboeken' van 1629-1798, waarvan we dankbaar gebruik maken in het hoofdstuk *Kanttekeningen*, vanaf bladzijde 9. De andere bronnen worden in de tekst steeds vermeld, verwijzen meestal naar de *Bronnen* op pagina 144.

Aan het Begijnhof is een aparte paragraaf gewijd. Veel onderzoek is verricht naar de personen die de schuilkerkjes bedienden. Tot besluit illustreren 13 bijlagen de schuilkerkenperiode van 1629-1811. De bijlagen III en IV zijn beschrijvingen van twee stadswandelingen langs alle besproken locaties van 'geheime bedehuizen'.

's-Hertogenbosch, oktober 2010, herzien in december 2015 en aangepast in 2021

Inleiding

We kennen de periode van 1609 tot 1621 als ‘Het Twaalfjarig Bestand’, de ‘Trêves’, tijdens de Tachtigjarige Oorlog 1568-1648. Tijdens het Bestand werd in onze stad volop gewerkt aan de vestingwerken en het Kruithuis. De kooplieden in Amsterdam wensten eigenlijk geen wapenstilstand in 1609. Ze vreesden dat een dergelijk vredesverdrag een vroegtijdig einde zou maken aan hun nieuwe handel in Azië en Zuid-Amerika. Een ander motief om de oorlog voort te zetten had stadhouder prins Maurits van Oranje; hij koesterde vorstelijke aspiraties en wilde graag de Zuidelijke Nederlanden ‘bevrijden’. Toch wist raadspensionaris Van Oldenbarnevelt de wapenstilstand af te dwingen. Na afloop van het bestand in 1621 ging de oorlog voort. De Oranjepartij had intussen Van Oldenbarnevelt in 1619 geliquideerd. Omdat de strijd werd hervat, betekende dit voor Amsterdam: vrije handel in Azië en Zuid-Amerika en een lucratieve kaperij van Spaanse schepen (A. Vos, 2009).

In 1629 capituleerde ‘s-Hertogenbosch. Pas toen de piketpaaltjes definitief waren geplaatst op de wereldbol, door de V.O.C. en W.I.C., stemde Amsterdam in met een vredesverdrag tussen de Republiek en de Spaanse koning, bij de vrede van Westfalen, te Munster, in 1648.

(vgl. *‘1609 De vergeten geschiedenis van Hudson, Amsterdam en New York’*, door Geert Mak en Russell Shorto, uitgave van de Volkskrant, 2009, p.19-26).

Nadat 's-Hertogenbosch in september 1629 was ingenomen, behoorde de stad aan de Staten-Generaal en werd de Raad van State in Den Haag belast met het toezicht op het dagelijks bestuur. Stad en Meierij werden pas in 1648 bij de Vrede van Munster officieel door de Spaanse regering aan de Republiek overgedragen. Het werd een deel van alle Generaliteitslanden: globaal genomen het huidige Noord-Brabant, Limburg en ‘de landen van Overmaze’, dat zijn zuidelijk Limburg en de Voerstreek. Die werden bestuurd door de Generaliteit, d.w.z. de Staten-Generaal en de Raad van State in Den Haag. Dit laatste orgaan was in het bijzonder belast met het beheer van de geconfisqueerde ‘geestelijke’ goederen, dus de kloosters, kerken, kapellen, refugiehuizen, het begijnhof, en woningen van geestelijken. De leden van de ‘Staten’ werden de ‘Hoog-Mogenden’ (Ho: Mo:) genoemd. Zij bepaalden de ‘kerkpolitiek’ in de Generaliteitsgebieden.

Hierbij moeten we bedenken dat dit centrale bestuur door gereformeerde predikanten in onze stad met klachten werd bestookt als andersdenkende gelovigen, dus katholieken, doopsgezinden, lutheranen, joden, enz. te veel vrijheden werden toegestaan. Hierbij was de gereformeerde theoloog Gisbertus Voetius de belangrijkste woordvoerder van de behoudende calvinisten. Hij alleen kende ‘Het Zuivere Woord Gods’.

‘Al deze maatregelen werden uitgelokt door de kerkenraad, waar Voetius de hoofdrol vervulde en voldeed de magistraat niet spoedig genoeg aan zijn eischen, dan werden de Staten door hem ingeroepen’, schrijft Hezenmans op bladzijde 27. De verschillende opvattingen echter binnen de gereformeerde kerk over de zondagsheiliging, over genade, verlossing en verbond liepen hoog op tussen de ‘rekkelijke’ en ‘precieze’ calvinisten in Holland en Utrecht.

In de Republiek der Zeven Provinciën waren politiek en religie met elkaar verstrengeld. De Generaliteitslanden hadden geen politieke macht en waren aan de willekeur van Den Haag overgeleverd. De Stad en Meierij hadden een zeer zware tijd. De belastingen en de voortdurende oorlogen met Frankrijk en aanvankelijk ook met Engeland, hadden wrede effecten op het dagelijkse leven van de bevolking. De gevolgen voor het godsdienstig leven komen nog aan de orde.

De schok van de Franse invasie in de Republiek, door Lodewijk XIV in 1672, droeg enerzijds bij tot meer verdraagzaamheid tegenover de roomsen, maar anderzijds voedde de opstelling van veel katholieken die Lodewijk XIV als een roomse ‘redder’ zagen, de wrok van gereformeerden. De nieuwe stadhouder van de Republiek, Willem III, die in dat jaar aantrad, vond het verstandig zich niet door conservatieve gereformeerden te laten gebruiken en hij bevorderde juist die tolerantie.

Bijvoorbeeld: In het ‘Edict van Nantes’ uit 1598 had de Franse katholieke koning Hendrik IV de protestantse Hugenoten een vorm van geloofsvrijheid gegarandeerd. Maar koning Lodewijk XIV kwam hierop terug. Zijn opheffing, herroeping, van dat Edict van Nantes, in 1685, impliceerde hernieuwde beknotting van de Hugenoten, en daarom namen ze de vlucht uit Frankrijk, vooral naar de Republiek en de gebieden van de Duitse keurvorsten. Deze repressie van de Franse koning was voor stadhouder

Willem III toch geen reden om het antikatholieke sentiment van predikant Voetius en zijn aanhangers te benutten of aan te wakkeren. Integendeel, hij dwarsboomde onverdraagzame gereformeerden.

Financiële bijdragen voor een invasievloot van Willem III, die gebruikt werd tegen de vurig katholieke vorst Jacobus II van Engeland, kwamen slechts van joden en doopsgezinden, maar niet van katholieke zijde. Dit had geen negatieve gevolgen voor de katholieken. De regenten probeerden eveneens de antikatholieke gevoelens te doen matigen. In de Zeven Provinciën konden de katholieken zich dus handhaven, onder niet al te zware pressie.

Terug naar de Generaliteitslanden: de overgrote meerderheid van de bevolking bleef trouw aan de katholieke kerk. Officieel was deze religie verboden, behalve in Maastricht en enkele vrije enclaves als Megen, Ravenstein, Bokhoven en Gemert. De Generaliteit deed wel forse stappen om de gereformeerde kerk en de daarmee verbonden Waalse kerk te stimuleren (zie J. Israel, blz. 758 e.v.). Ze voerde ook een minder vriendelijk beleid ten aanzien van andere protestantse kerken en joden. In Den Bosch konden katholieke godsdienstige bijeenkomsten, (het woord 'conventiculen' werd toen gebruikt voor godsdienstige bijeenkomsten), aanvankelijk alleen doorgaan in het verborgene, in kelders en achterhuizen, op onvoorspelbare tijdstippen. Talrijke verstoringen door invallen van de stadhouders, de plaatsvervangers van de schout, vonden plaats. Over die kerkhuisen en de 'verstoringen' van de diensten en alles wat daarmee in verband werd gebracht of samenhang, gaat het vervolg.

We zien af van het beschrijven van de toestand in de Meierij na 1629, verwijzen bij deze naar het artikel van A.M. Frenken, pr. 'De onderhandelingen van B. van Kessel en J. Moors met de Staten-Generaal over de retorsieën 1637-1639' in: 'Bossche Bijdragen' XVI, 1938/1939 p.286-323.

Ook naar een artikel in het tijdschrift 'Boschboombladeren' 28, december 1982, van L. v.d. Meerendonk, over het memoriaal van de norbertijnenabt Jan Moors. Het is belangrijk om een indruk te krijgen van de ellendige omstandigheden in de Meierij, voor de bevolking en haar geestelijken, erger dan in onze stad. Ook Hezenmans schrijft uitgebreid over de wederwaardigheden van de bevolking in de tijd van de Franse invallen.

De Meierij was voor de Republiek van grote geopolitieke betekenis, de buffer in geval van oorlog met Spanje en Frankrijk. Daardoor was er veel leed, want het was het terrein van slagvelden en strooptochten, bij voorbeeld door Franse ruiters in 1688, 1694, 1702 en 1708. De vier Franse oorlogen in deze periode hebben de belastingdruk doen toenemen per hoofd van de bevolking. Ook werd een nieuw belastingstelsel na 1648 ingevoerd.

De Meierij was niet vertegenwoordigd in de Staten-Generaal en dat was een probleem met gevolgen op politiek-bestuurlijk vlak: het regende rekesten vanuit de Meierij om de belastingdruk te verminderen en om kwijtschelding van belastingen, waaraan slechts in 7% van de gevallen beantwoord werd.

Wat de belastingdruk in de Meierij na 1648 betreft: dit is een zeer gecompliceerde kwestie. Kappelhof (1986) maakt onderscheid tussen de absolute belastingdruk in de periode 1648-1794, dat is het totale bedrag dat moet worden afgedragen aan de overheid, en de relatieve belastingdruk, waarbij het totale bedrag wordt gerelateerd aan het inkomen van de bevolking. (De boterprijzen vormen dan een goed referentiekader). En belangrijk is, in hoeverre de ingevorderde belastinggelden worden besteed in de Meierij zelf: voor de defensie, de aanleg van vestingwerken, de voeding van het leger, enz. Het belastinggeld ging ook naar de zich hier vestigende gereformeerde predikanten en schoolmeesters; zij besteedden hun salarissen deels wel in deze omgeving en daardoor circuleerde dat geld hier.

Zeker was de Meierij in fiscaal opzicht voor Den Haag niet onbelangrijk. In oorlogstijd, echter, werd dit gebied zwaar getroffen en daalde de belastingopbrengst. De vaak gehoorde conclusie dat de Meierij fiscaal onevenredig zwaar door Den Haag geterroriseerd werd, deelt Kappelhof niet zonder meer (A. Kappelhof: Belastingheffing in de Meierij van Den Bosch gedurende de generaliteitsperiode, 1648-1730; dissertatie, Tilburg 1986).

Over de politieke reformatie gaat een reglement van de Staten-Generaal van april 1660. De strekking luidt: alle ambtenaren en beambten uit Staats-Brabant moesten zijn 'van de waare Christelijcke Gereformeerde Religie'. Tot 1775 werd hier streng de hand aan gehouden (zie: van S.v.Y., 'Taxandria' 1925).

Het jaar 1629: de inname van 's-Hertogenbosch en de gevolgen voor de katholieke bevolking

Tot 1629 heeft onze stad zich succesvol kunnen verdedigen, maar op 14 september 1629 moest ze voor Frederik Hendrik, de stadhouder van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden, capituleren. Er werden condities gesteld met betrekking tot uitoefening van de katholieke religie in de stad.

In de 'Kroniek van het St.-Geertruijklooster' zijn alle voorwaarden opgenomen, 27 algemene artikelen op p.351-357. De artikelen die speciaal voor de gouverneur, kapiteins en het krijgsvolk bestemd waren, staan op p.358-361. In 'Bossche Bouwstenen' deel II, p.82-88, staan de algemene bepalingen ook opgesomd.

Veel artikelen, zoals nummer VI, betreffen vriendelijke tegemoetkomingen van de overwinnaars aan *'deze stadt met hare borgers ende ingesetenen voorschreven soo geestlijcke als wereltlijcke, bij de Hoog Mogende Heeren Staten Generael der geunieerde Provintiën ende zijn Princelijcke Excellentie ontvangen ende getracteert sal en sullen worden in alle soeticheyte ende goedertierenheyte, omme voortae in alle vruntschappe ende eendrachticheyt met de andere geunieerde Provintiën ende steden te leven, t'samen te handelen, ende te coopmanschappen op haeren ouden vrijdom nae behoren'*...

* Er blijft *vrijheyt van consciëntie*, van geweten, staat in art. II, maar *'d' ingesetenen van dese stadt sullen hun moeten dragen volgens de placcaten vanden lande.'* De uitoefening van de katholieke godsdienst wordt dan ook verboden. Alle geestelijke manspersonen moeten vertrekken, behalve de geboren Bossche geestelijken, maar deze mogen geen openbare kerkdiensten meer verrichten. De kerken worden aan de eredienst onttrokken en evenals de kloosters van de mannelijke kloosterlingen, in beslag genomen. De Raad van State opperde eind 1630 het idee - en het is uitgevoerd - om alle binnen de stad gelegen 'geestelijke goederen', de geconfisqueerde kloosters, kerken en woningen enz. van geestelijken, te verkopen en met de opbrengst daarvan een dwangburcht te bouwen. Voor dat fort *Willem-Maria*, later *Citadel* genoemd, was veel geld nodig. Het was bekend dat het overgrote deel van de bevolking het nieuwe regime niet goed gezind was en oproer niet ondenkbeeldig. In die schans, in de volksmond *Papenbril* gedoopt, kon het garnizoen zich in dat geval terugtrekken.

* Een volgende conditie bij de capitulatie was: *'Geen enkel ambt of burgerlijke betrekking kan nog door hen die katholiek zijn, bekleed worden.'*

Er volgde dan ook een ontslaggolf en vanuit Zaltbommel en verder, werden hervormde bestuurders voor het stadsbestuur, maar ook voor het H. Geesthuis, het Weeshuis, het Groot-Gasthuis, enz. ontboden. De Hervorming zegevierde op zowel staatkundig als godsdienstig gebied. De bevriende Franse koning Lodewijk XIII richtte nog een verzoek aan de Staten-Generaal om godsdienstvrijheid te bepleiten, maar dat verzoek werd 'beleefd' genegeerd (Hezenmans, p. 31).

* Alle mannelijke religieuzen moeten binnen twee maanden de stad verlaten, tenzij ze geboren Bosschenaars zijn, maar de kloosterlingen behouden wel hun leven lang inkomsten uit hun kloostergoederen. De roerende goederen mogen ze meenemen. Ook de seculiere priesters moeten de stad verlaten. De geboren Bossche seculiere priesters, kanunniken en nonnen-rectoren kunnen blijven, maar het is hen verboden pastoraal werk te doen.

* De vrouwelijke kloosterlingen worden galanter behandeld. Zij hoeven niet te vertrekken, maar hun kloosters mogen geen nieuwe zusters opnemen. Ook zij behouden levenslang jaarlijkse inkomsten uit hun kloostergoederen, die na het overlijden van de laatste zuster geconfisqueerd zullen worden.

* De Begijnen: Het *Groot Begijnhof* was sinds 1629 een twistappel tussen de Staten-Generaal en het stadsbestuur. Het kwam niet tot een confiscatie, zoals Den Haag wenste. De gereformeerde kerkenraad trachtte ook de begijnen te doen verjagen, maar dit lukte niet. De machtige tweede gemalin van gouverneur Johan Wolfert van Brederode, Louise Christina van Solms-Braunfels 1609-1669, die een zus was van de tweede echtgenote van Frederik Hendrik, Amalia van Solms 1602-1675, beschermde de begijnen. De laatste begijn stierf in 1694 en het Begijnhof werd toen pas geconfisqueerd en grotendeels afgebroken.

Over het *Klein Begijnhof* is weinig bekend; het had in ieder geval geen eigen kapel. Er stond in de 15^e eeuw wel een aantal huisjes op de hoek Begijnenstraatje/Postelstraat, waar enkele begijntjes woonden (zie kaart, p.63). Het hof wordt al genoemd in 1429 als een begijn een le-gaat overmaakt aan de predikheren. De begijnen kerkten waarschijnlijk in de kloosterkerk van de minderbroeders, vlakbij gelegen. Het *Klein Begijnhof* was rond 1525 als zodanig al opgeheven en komt hier niet meer aan de orde (Martin de Bruijn en Ranjith Jaysena in 'Bossche Bladen' 2003 nr. 2, p.45-48).

* *Kwezels, klopjes of geestelijke dochters*. Zij zijn geen kloosterlingen en dus niet verbonden aan een orde. Ze leefden volgens de regel van de Derde Orde van St.-Norbertus. Zij beleefden hun godsdienst in de praktijk: o.a. door het geven van catechismusonderwijs en na 1629 ook door het overbrengen van boodschappen over het waar en wanneer de H. Missen in geheime bedehuizen plaatsvonden. Zij werden evenwel niet verbannen en evenmin geregistreerd door de magistraat. Maar na een plakkaat van 1641 worden ook tegen hen maatregelen getroffen: '*verbod op catechisatie, op pene van arbitrale correctie en mulctatie*'. Die '*arbitrale correctie*' stond gelijk aan verbanning en het Latijnse '*mulcta*' staat voor boete.

Van Sasse van Ysselt schreef in 1922 in 'Taxandria' het volgende: De benaming *klopje* verwijst naar de 'deurklopper', om gelovigen te waarschuwen. Een *klopje* werd ook *geestelijke dochter* genoemd. Adriana-Elisabeth Doncquers, een zus van de jezuïet Daniël Doncquers die we zullen tegenkomen bij bedehuis 4, was zo'n klopje. Na haar dood in 1760 werd nog geprocedeerd, want volgens een plakkaat van 14 oktober 1655 was het verboden om nonnen of zusters als

erfgenaam aan te wijzen. Adriana-Elisabeth was begunstigd door Aegidius Bruno Gijssels, gedoopt in 1667 en gestorven in 1752. Hij was een zwager. De andere erfgenamen betwistten toen de rechtmatigheid van Gijssels' testamentaire beschikking ten gunste van het klopje Adriana-Elisabeth Doncquers. Ze zagen zich benadeeld en hadden volgens dat plakkaat van honderd jaar eerder het recht om de nietigverklaring van het testament te eisen.

In het proces kwam aan de orde wat eigenlijk een *klopje* is, hoe ze gekleed gaat, of ze catecheselessen geeft, deelneemt aan mondaine bezigheden als kaartspel, enz.

Het *klopje* Adriana-Elisabeth Doncquers werd op 13 februari 1677 gedoopt in de schuurkerk *Achter de Tolbrug* en overleed op 22 juli 1760 in haar huis dat stond *Achter het Wild Varken*. Ze is haar hele leven ongehuwd gebleven.

Klopjes en katholieke geestelijken gaven wel onderwijs, maar dit was hen verboden na de 'reductie'. Er stonden flinke boetes op. Meer leest u over het lager onderwijs, de scholen, hun uithangborden, de inspectie, de vakken, de betaling van de gereformeerde schoolmeesters uit de inkomsten van de verbeurd verklaarde katholieke geestelijke goederen, gebruikte gebeden enz.: Zie van S.v.Y. II, p.123 en bij Hezenmans, p.325. Het was katholieke schoolmeesters wel toegestaan om kinderen van boven 12 jaar sterrenkunde, aardrijkskunde, vestingbouwkunde, boekhouden en muziek te onderwijzen, maar deze vakken mochten niet als dekmantel voor godsdienstles gebruikt worden.

* *Frederik Hendrik* had een mooi staaltje van belegeren geleverd: de *Moerasdraak* was verslagen. De Staten-Generaal hanteerden het principe *cuius regio, eius et religio* ('wiens gebied, diens religie'). Al heel gauw werden de nieuwe machthebbers geconfronteerd met een probleem van bestuurlijke aard. Nog nooit hadden zij een stad ingenomen die zo lang in Spaanse handen was geweest en waar de *Contrareformatie*, de katholieke reactie op de leerstellingen van Calvijn en Luther, haar werk grondig had gedaan. Nagenoeg alle inwoners waren katholiek en al snel werd duidelijk dat deze katholieken niet van plan waren zich te bekeren tot de gereformeerde religie. Het was ook ondenkbaar dat katholieken deel zouden gaan uitmaken van het nieuwe stadsbestuur, omdat de oorlog tegen Spanje nog in volle gang was (v.d. Laar, 1983, p.105).

* De *politieke constellatie* eiste dat er een uit gereformeerden samengesteld stadsbestuur kwam. In het capitulatieverdrag was echter vastgelegd dat de privileges van de stad zouden worden gewaarborgd. De leden van de magistratuur moesten dus geboren poorters zijn, in 's-Hertogenbosch gedoopt, mannen van onbesproken gedrag. De eis dat de kandidaten gereformeerd moesten zijn, gaf een probleem. Zulke gekwalificeerde personen waren in de stad niet te vinden. Er moesten noodgrepen gehanteerd worden, met als gevolg dat het nieuwe stadsbestuur bestond uit geïmmigreerde personen van zeer verschillende herkomst die elkaar niet of nauwelijks kenden. Geen wonder dat er de eerste decennia steeds conflicten waren (A. Kappehof, 'Niets menselijks was hen vreemd'. in: ts. 's-Hertogenbosch', 1994/1).

* De stad stond er *economisch* slecht voor. De band met het noorden werd verbroken in 1579, bij de *Unie van Utrecht*, toen de meeste gereformeerden naar het noorden uitweken, omdat de 'Spaanse' veldheer *Parma* in aantocht was. Daarna werd ook de handel vanaf de noordelijke Nederlanden met onze stad geblokkeerd. Dan was er de haven van Antwerpen nog: in Spaanse handen gekomen in 1585 en sindsdien ontoegankelijk door toedoen van Den Haag. Na 1629 duurde het bijna twintig jaar, voordat de vrede van Munster werd gesloten. In die tussenliggende periode probeerde de prins van Oranje, stadhouder *Frederik Hendrik*, in opdracht van de Staten-Generaal en in samenwerking met de Fransen zich snel meester te maken van de Spaanse Nederlanden. In 1640 was bijvoorbeeld Antwerpen zijn krijgsdoel. De troepenbewegingen hadden gevolgen voor de katholieken in 's-Hertogenbosch; ze werden met meer gestrengheid in de gaten gehouden. Eigenlijk achtte *Frederik Hendrik* het onverstandig de roomse religie in 's-Hertogenbosch en de Meierij al te zeer te onderdrukken, vooral uit strategische overwegingen. Dat zou de Zuidelijke Nederlanden maar afschrikken. De Staten echter waren van plan deze godsdienst met wortel en tak uit te roeien (Hezenmans, p.34). Van Spaanse zijde trokken ook soldaten door het rivierengebied en overvielen daar schepen en aanlegplaatsen. Tot 1648 bleef het in deze omgeving bepaald onveilig.

* Pas echt *feest* werd er gevierd *in het stadhuis op 5 juni 1648*, toen de vrede werd afgekondigd vanaf het bordes van het stadhuis. Voor de katholieken in de stad was de vreugde van korte duur, want op 15 juni werd weer een streng plakkaat tegen *mis-papen* uitgevaardigd. De oorlogs-ellende was weliswaar voorbij, maar niet iedereen in Brabant voelde zich bevrijd. Integendeel de bewoners van de Stad en Meierij voelden zich 'gereduceerd' door de nieuwe wetten. Het ene plakkaat volgde op het andere in 1648/1649, niets anders dan knevelarij (Hezenmans, p.115-149). De verwarrende omstandigheden in de stad zorgden er aanvankelijk voor dat de huiskerkjes onbekend en ongemoeid beleven, maar dat duurde niet lang. De predikanten eisten het '*stoppen dier holen en winkelen*'. Echter: '*Hoe is het toch mogelijk geweest, dat de privileges die al door Jan III van Brabant werden verleend aan de Bosschenaren, terzijde werden geschoven?*' Eén van deze privileges was, dat '*geen ambtenaar een huis mocht binnendringen en een burger er uit halen als dore en naeste vensteren gesloten zijn*'. (Beermann p.177 tot p.193) (Jan III was hertog van 1312 tot 1355).

Kortom, de *vrede* gold dus niet de inwoners van de Meierij en de stad 's-Hertogenbosch, althans de vrede had een bittere smaak. We refereerden al, met enige nuance, aan de belastingdruk. Daar komt bij dat de schout, president-schepen en schepenen het vaak oneens waren over de handhaving van de plakaten. De Tachtigjarige Oorlog was dan wel achter de rug en de koning van Spanje erkende de Verenigde Provinciën als een onafhankelijke staat (en stond Staats-Brabant en de overige Generaliteitslanden af), maar een voor ons onvoorstelbare discriminatie van het grootste deel van de autochtone bevolking werd nog heviger in gang gezet. En confiscatie van eigendommen past nu eenmaal in een oorlogssituatie. De gereformeerde religie werd formeel geen staatsgodsdienst, maar in het dagelijks leven leek het er veel op, zeker de eerste decennia.

Dat de Raad van State geld en gebouwen nodig had voor de defensie van de Verenigde Nederlanden blijkt uit de volgende opsomming van geestelijke goederen die werden geconfisqueerd en verkocht. Of een andere bestemming kregen. Het is slechts een selectie.

- 1631 Sint-Corneliskapel wordt afgebroken.
De grond met de fundamenten wordt in 1664 verkocht in 3 grote percelen (Schepenregister 444, folio 334).
- 1632 Kapellen van St.-Eloy en St.-Barbara worden ingericht als turfchuren.
- 1632 De kapel van St.-Joris, van De Oude Schuts, wordt gedwongen zilverwerk en een kaazuifel te verkopen.
- 1637 Allerlei roomse rituelen rond uitvaarten en begrafenissen worden verboden (gebruik van wijwater, kaarsen, knielen voor de kist, crucifix op de kist), op straffe van 50 gulden voor de 1^e keer en 100 gulden voor de 2^e overtreding en arbitrare correctie.
- 1641 Raad van State verkoopt het predikherenklooster: f.6260, het minderbroedersklooster f.7220 (van S.v.Y. III, p.210-229, over kopers, de heren Blom en Gans), het baselaarsklooster voor f.5850; de windmolen van de baselaars voor f.2125; de bleek van de baselaars voor f.750 en de bleek van de kruisbroeders voor f.1500.
- 1641 Het huis van de beneficianten der St.-Janskerk werd verbeurd verklaard en verkocht. Idem het huis der koralen van de St.-Janskerk. In de omgeving Papenhulst, Oude Dieze, Peperstraat, Choorstraat stonden veel eigendommen van de kanunniken van St.-Jan, ze werden allemaal opgeëist door de Raad van State en te gelde gemaakt (Van Sasse van Ysselt, II, p.547-586).
- 1674 In de kloosters van de zusters van de Tolbrug, van de zusters van Orthen en van Bethanië op de Windmolenberg zijn stallen gemaakt voor de ruitery.
- 1676 In de refter van het klooster van de Zwartzusters wordt de 'tolkamer' gehouden. (Van Sasse van Ysselt II p.549-556).
- 1681 Van het kruisbroedersklooster is een gevangenis gemaakt voor de militie.
- 1689 In de St.-Jacobskerk, St.-Joriskapel en de St.-Barbarakapel worden stallen ingericht.
- 1690 Het Bethaniëklooster op de Windmolenberg wordt voor f.7000 verkocht.
- 1691 Het Zusters van Orthenklooster wordt verkocht voor f.9000; in 7 percelen.
- 1691 De stadsmagistraat verkoopt de St.-Teuniskapel (St.-Antoniuskapel), behalve de voor gevel voor f.400.
- 1692 Het klooster Achter de Tolbrug, St. Elisabeths bloemenkamp, wordt aan de stad gegeven om er een spinhuis in te vestigen, een vrouwengevangenis dus.
- 1692 Het halve klooster van St.-Geertrui wordt verkocht voor f.2300.
- 1693 De grafzerken uit het klooster op de Uilenburg worden verkocht, de kapel wordt een munitiehuis.

Nu een opmerking over persoonlijke verrijking door de ambtenaren, tegenwoordig *graaicultuur* genoemd:

De rentmeesters der 'geestelijke goederen', die belast waren met de confiscatie van de huizen van priesters, van kloostergebouwen, kerken, kapellen en met het beheer van de Domeinen in de Stad en Meierij, de ontvangers der 'gemeene middelen', de gecommiteerden van

de Raad van State en de andere *hoge ambtenaren en officieren*, zullen er na 1630 wel degelijk garen bij gesponnen hebben, blijkt uit de bronnen (vgl. Alph.G.J. Mosmans in: 'Bossche Bijdragen' II, 1918, p.122-133).

Abt Jan Moors van de norbertijnerheren uit Berne (in 1559 in brand gestoken door de geuzen) en Heeswijk (het slotje werd in 1629 betrokken door Jan Moors) hield een dagboek bij. In 1630 tekende hij in smeug Nederlands het volgende aan, over de stadspensionaris en ontvanger der gemene middelen Johan Gans: '*Wy gelooven wel dat Gans sal mettertijt soecken actie om selver te mogen in 't smeer veth te wordden*'. En in een brief van 19 maart 1632 verzucht hij: '*My dunck, dat wy van alle canten, soo lange wy pluymen hebben, sullen gepluckt worden*'. En dit naar aanleiding van het feit dat *vereringen* werden geëist door de militaire machthebbers. Dat waren de gouverneur en commandanten van Den Bosch, van Heusden en van de kapiteins te Hemert. En dan kon je beter maar niet weigeren, als het ging om cadeautjes als '*bomen uit het Bernse bos, een oxhoofd Franse wijn of een os*' ('Bossche Bijdragen', XVII, 1940, p.49).

De vertrekkende kloosterlingen mochten hun roerende eigendommen meenemen. De dominicanen raakten echter toch nog hun roerende goederen kwijt, zoals schilderijen, boeken, geschilderde vensterglazen en archiefmateriaal. Toen ze die spullen wilden verscheppen, eind 1629, werden ze in beslag genomen door de *rentmeester der geestelijke goederen* en pas na een hoge prijs teruggegeven. Na gerechtelijke procedures, aangespannen door het klooster, werd in hoogste instantie, door de Ho: Mo: het rekest van de dominicanen in 1632 afgewezen (Meijer, p.96-99).

Van Sasse van Ysselt bevestigt dit ook in algemene zin. Ambtenaren die na de 'reductie' werden belast met het geldelijk beheer van de stichtingen en 's lands middelen in Stad en Meierij, eigenden zich vaak geld toe. Hij noemt op p.346 van deel II: Simon Coenraet Lintworm, schepen van de stad die veel corruptiegevoelige bijbaantjes heeft. Na zijn dood werd zelfs zijn nalatenschap 'verworpen' door het stadsbestuur en onder beheer van curators gesteld. (zie hierna op p.60).

Kanttekeningen bij de maatregelen van de overheid na de 'reductie'

a. Periode 1629-1673

De etymologische verklaring voor het begrip '*reductie*' is: 'het terugbrengen naar de juiste plaats'. Dat was het gezichtspunt van de Staten-Generaal: De stad werd gereduceerd onder de gehoorzaamheid van de Hoog Mogende Heren Staten-Generaal der Verenigde Nederlanden.

De uitoefening van de katholieke godsdienst werd aan banden gelegd. Wel was in artikel II der '*Poincten by syne Princelycke Excellentie ende Gedeputeerde van de Hoog Moghende Heeren Staten-Generaal der Vereenichde Provinciën den 14 September 1629 aen die Geestelijckheit, Magistraet ende Borgerye van de Stadt van 's Hertogenbosch geaccordeerd*', het volgende bepaald:

'dat de Ingesetenen van dese Stadt hun sullen moeten draghen volgens de Placaten van den Lande, midts ghenietende de vryheyte van consciëntie, ghelijck sulckx alomme wort ghedaen,' maar deze vrijheid van geweten betekende alleen dat men de 'andersdenkenden' niet met geweld kon dwingen van religie te veranderen. Vanwaar dit stugge standpunt?

Wellicht waren gereformeerde predikanten die zich onverzoenlijk opstelden het volgende niet vergeten: ruim 60 jaar eerder, in 1566, vroeg het Verbond van Edelen in een request van 5 april aan de Heer der Nederlanden, koning Filips II van Spanje, om opheffing van de inqui-

sitie, dat was de roomse vervolging van andersdenkende Christenen, en om opschorting van de plakaten aangaande de godsdienst. Het mocht niet baten en de onvrede over de repressie van hervormden door de koning kwam tot uitbarsting in de Beeldenstorm, eind augustus en begin oktober van dat jaar. Dat de komst van de hertog van Alva en later van de hertog van Parma de onderlinge verhoudingen in de stad geen goed deed, maar juist de haat verergerde, is uitgebreid beschreven (o.a. Van Alfen 1931 'Kroniek eener Kloosterzuster').

Was het in 1629 nu de kans op een ommekeer? De repressie, door de gereformeerde kerkenraad en de Staten, kende toen het vertrekpunt. Kuyser echter concludeert, na een boeiende uiteenzetting, dat de houding van de Gereformeerde Kerk tegenover het katholicisme voor een belangrijk deel verklaard moet worden uit een streven naar zelfbehoud. De Gereformeerden beseften dat men binnen de eigen gelederen ter nauwer nood aan een scheuring (Arminius contra Gomarus, met hun aanhangers, de Remonstranten tegenover Contraremonstranten, van Oldenbarnevelt contra Maurits) was ontkomen in Dordrecht 1619 en dat dit binnen de Generaliteitsgebieden niet anders lag (Kuyser, in: Hoekx/Kuyser, 1979, p.66).

Hoewel eind januari 1630 alle geestelijke manspersonen de stad moesten hebben verlaten, bleven er behalve degenen die een verblijfsvergunning hadden verworven, veel geestelijken in de stad achter. In het dagboek van Ophovius worden zij, met hun bevoegdheden, opgesomd. De parochies blijven gehandhaafd. Vóór zijn vertrek wijdde de bisschop nog 125 altaarstenen. Nonnenrectoren en kanunniken droegen heimelijk de mis op in de nonnenkloosters. Zo bleef Johannes van der Meulen, seculier priester, diensten doen als rector van het klooster Bethanië op den Windmolenberg en voor de parochianen van St.-Jacob in een huiskerkje. En Joannes Havens bleef nog korte tijd pastoor van het Groot Gasthuis. In 1653 zijn er nog enkele kruisheren bekend, die hier waren achtergebleven na 1629. Eén ervan was medewerker van de pastoor van de kerk van de begijnen, nog in 1650, Albertus van den Ancker (o.s.c.; kruisheer), die in de stad was geboren!

De rector van het St.-Geertruiklooster, echter, (vanaf 1626 was dat Hubertus Seyssemaeckers), vanaf 1628 Jan Boutmans van Gestel, tevens prior van het klooster Mariënhage in Woensel, verliet in 1629 de stad met alle augustijner reguliere kanunniken vanuit het refugiehuis Mariënhage (zie hierna op p.43). Ze trokken naar Eindhoven, waar het klooster sinds 1628 werd opgeknapt. In 1633/'38 vestigden ze zich met de meerderheid van de monniken in Weert, dat buiten de Meierij lag. Veel paters van dit convent werden daarna vanuit Weert als missionarissen naar het bisdom 's-Hertogenbosch gestuurd.

Van de 25 kapittelheren van St.-Jan die in 1629 hier woonden, leefden er in 1642 nog tien. In 1650 zijn er slechts vier bekend: Van Emmerick, († 1651, grafzerk in de St-Jan), Van Broehoven, Van den Leemputte en Vos. De 60 beneficianten zijn bijna allemaal verdreven. In 1650 verblijven er nog vier: Van den Velde, Eymericus Van Hees (rector van de Zwartzusters, van het klooster Nazareth), Scheenkens en Want (Zie Bijlage VII). De priesters moesten toestemming hebben van de vicaris om de sacramenten van doopsel en huwelijk toe te dienen. Ze hebben daarvan exacte registers bij te houden (Hoekx, 1979, p.76).

De norbertijnen (witheren, premonstratenzers) werden gedwongen om de stad vóór 9 november 1629 te verlaten. En omdat ze naar de 'vrije' gebieden in Staats-Brabant trokken, evenals de kruisheren, minderbroeders en kapucijnen, gingen veel gelovigen aanvankelijk naar hun diensten in Bokhoven, Uden, Boxmeer, Gemert, Velp, Ravenstein of Megen. Deze plaatsen waren enclaves in het Staats-Brabant, in handen van buitenlandse heren. Ook vestigden de reguliere priesters zich in dorpen in de nabije omgeving. De vertrekkende norbertijnen worden allen bij naam genoemd door de norbertijnenabt Jan Moors in diens dagboek. Hij moet ze ook melden aan de gecommiteerden van de Staten. Veel norbertijnen zochten vanuit hun refugiehuis in de Hinthamerstraat, beschutting in hun abdijen van Postel en Tongerlo.

Het plakkaat van drie januari 1630 werd gevreesd: op straffe van gevangenisstraf en geldboete moeten de geestelijken uiterlijk binnen vijf dagen de stad verlaten. Wat te doen? ...*‘om zich eene noodkerk te verschaffen, kocht ieder der parochiën een of meer huisjes, gelegen in de achterbuurten of in uithoeken en die van verschillende zijden konden bereikt worden. Die kerkjes waren zeer klein, sommige waren maar kamers.’*

‘Eenige kanunniken die krachtens de overeenkomst in de stad mochten blijven en eenige andere moedige geestelijken, waagden het in bijzondere huizen in het geheim dienst te doen. Hunne vijanden waagden het die huizen binnen te dringen, ofschoon dit in strijd was met de voorrechten der stad. Toen weken zij uit naar afgelegen hoeken, waar de katholieken 's nachts in kelders en verlaten gebouwen bijeenkwamen, maar ook daar werden zij altijd bedreigd en dikwijls overvallen’ (Hezenmans, p.31).

Omdat de rooms-katholieke kerkelijke structuur niet goed kon functioneren, beschouwde Rome de Nederlanden als een missiegebied. Het werd bestuurd vanuit het Vaticaan door de Congregatie tot Voortplanting des Geloofs. De dienstdoende priesters waren missionarissen. (Zie Bijlage VI voor verslagen van de jezuiten over het reilen en zeilen in het Bossche missiegebied van 1629 tot 1710 en Bijlage VII voor een ‘seculier’ verslag over 1650).

De kapel van het klooster op den Uilenburg, toch heel herkenbaar aan de Walpoort, bedehuis 15, deed al snel dienst als schuilkerk voor de parochianen van de Sint-Cathrien. De nonnen zaten boven in een galerij (en daar stond ook een orgel: voor de gereformeerden een doorn in het oog), de parochianen op de begane grond.

Omdat de aan hen toegewezen kerken leeg bleven, maakten de hervormden in een brief op 16 mei 1630 bekend, dat alleen zij het *‘oud apostolisch, katholiek en christelijk geloof’* verkondigden. Op deze provocatie zou een openbaar debat volgen, tussen vertegenwoordigers van beide religies, gereformeerden en roomsen, maar omdat een veilige plaats voor de Leuvense priesters en hoogleraren Guilielmus van Engelen, Libertus Fromondus en Cornelius Jansen niet gegarandeerd kon worden, ging deze openbare discussie niet door. Cornelius Jansen was de theoloog van het Jansenisme in een latere fase van zijn leven, zie bij bedehuis 14 (Hezenmans, p.41 en Schutjes IV, p.289).

De schout was tegenover de katholieke bevolking vaak milder dan de Staten-Generaal en de gereformeerde kerkenraad van hem verwachtten. Dat is niet verwonderlijk, want in november 1630 is de schout, Henrick van Bergaigne, 2000 gulden per jaar geboden, *‘wanneer hij enige oogluiking wilde gebruiken’* (Hezenmans, p.33). Het geld kwam van de norbertijner abdijen in de Zuidelijke Nederlanden en van bisschop Ophovius. Wel overviel de schout of zijn plaatsvervanger, onder druk van de gereformeerde kerkenraad, op 15 juni 1636 een vergadering van katholieken en wilde het huis binnendringen. Hij werd door bewoners en bezoekers buiten gezet, vanwege de onschendbaarheid van het huis. Dit was een privilege van hertog Jan III van Brabant, van 1318, aan de Bosschenaren geschonken.

De reactie van de Staten-Generaal daarop was even kort als wonderlijk: *‘de onschendbaarheid van het huis gold, maar niet bij een huiszoeking’*. De katholieken bleven dus vergaderen, maar voorzagen voortaan hun deuren van zware sloten en bomen, zodat de schout niet plotseling kon binnendringen. Verscheen hij, dan ontstond er tussen de eigenaar van het huis en de schout een gesprek, dat lang genoeg duurde om de priester en de hele groep gelovigen de tijd te geven, om door een achterdeur te ontkomen, zodat niets strafbaars meer te vinden was, als *‘de man der plakkaten binnentrad’* (Hezenmans, p.58-61). Dat was vanaf 1639 tot 1652 Willem Wilich. Daarna werd Martinus Ackersdijck in die functie benoemd.

Op 23 januari 1638 volgde een scherp plakkaat van de landsregering: zware boetes, recognitiegelden voor het lezen van missen of andere geestelijke bijstand, maar ook voor het houden van godsdienstige bijeenkomsten in huizen van particulieren. Men kon zich in deze gevallen vrijkopen: 600 gulden als losgeld voor de geestelijke en 300 gulden voor de huiseigenaar, 25 gulden voor elke aanwezige bij de *‘paapse conventicule’* (Hezenmans, p.64). Het baatte niet.

In 1644 kende de hoogschout, Henrick van Bergaigne, de locaties van 18 huizen waar roomse diensten werden gehouden en binnen korte tijd ook waar de jezuïeten, dominicanen, minderbroeders en kapucijnen woonden of inwoonden, altijd vlak bij hun 'kerk'. Van Sasse van Ysselt, Taxandria 1938 p.175 citeert de hoogschout:

'toen aldaer wel in 18 verscheyde particuliere huysen ende plaetsen bevonden werden by de pausgesinde borgeren opgerecht te zijn publycque kercken, t'eenemaal tot hennen dienste geappropriert ende versien met altaren, alderhande kerckelycke ornamenten, bancken en stoven, stoelen, matten enz., (...), boven ende behalven noch andere bynaer ontelbaere gelycke plaetsen die ofte niet bekend en sijn ofte daer ghenen openbaeren toeganck van volck en werdt geadmitteert, alle welcke voors. geapproprierde plaetsen en kercken met soo veele verscheydene toegangen ende uytcompsten sijn versien, dat het by naer onmogelyck is de byeen vergaderde personen aldaer te betrappen ofte achterhalen, te min doordien op sijn remonstrants ende sijns stadthouders huysen door onbekende persoonen, voornementlyck op sonnedagen ende de heylige daegen, sodanich regard genomen werdt, dat sy niet eenen voet buyten henne deuren en connen setten offte die byeen vergaderde persoonen werden daeroff gewaerschouth, zulcx dat deselve, eer hy, remonstrant, die can doen stooren ende becalangieren, (bekeuren) door de voors. diversche toegangen der huysen sijn verscheyde ende alsoo niet anders bevonden als de voors. altaren, ornamenten, stoelen, stoven, bancken, alles in form van eene publycque kercke geappropriert, hem, remonstrant, offte synen stadthouder alsdan voorwerpende, dat het een ider geoirlooft is sijn huys soodanichlyck te accomoderen, versien en approprieeren als het hen goetdunckt, 't welck is eene saecke van quade consequentie.'

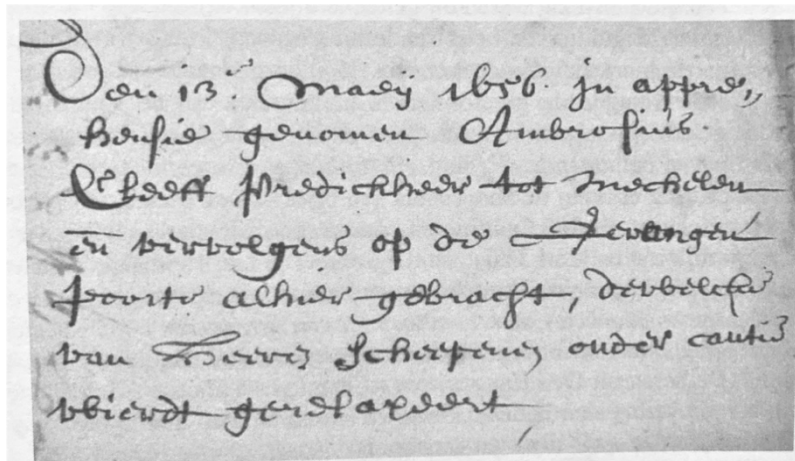
Kortom, de schout voelde zich vaak machteloos en kreeg niet eerder dan op 19 mei 1653 toestemming van de stadsregering om de geheime huiskerkjes op te ruimen. Zijn sanctie (poene) was in zo'n geval: *'arbitrale correctie'*. Dat betekende: verbanning uit de stad. Tussen 1653 en 1672 was de repressie ten gevolge van de plakaten wel op zijn hoogtepunt. (Van Sasse van Ysselt deel I, p.175/176).

In het jaar 1653 is er volop gecorrespondeerd tussen Den Haag, de plaatsvervangend schout Martinus Ackersdijck, en de schepenen van de stad. Een priestermonnik van het convent Groenendael bij Brussel was in het St.-Geertruiklooster opgepakt. Het was Augustinus Lang(h)e. Hij had zich evenwel hier laten registreren, maar ... *'ter bevordering van het onderhouden van de plakaten'*, moet er worden *gecondemneerd*. Er is dan een burger die voor hem borg staat, Jan Backers; van hem wordt geëist *'promptelijck te betalen de somme van ses hondert guldens ingevolge van haer Ho: Mo: placcaet van den 14. april 1649'* (Zie Bijlage IX). Augustinus Lang(h)e stierf in 1676 (Dykmans, p.299).

Op 7 augustus 1653 ontvangen *Mijn heeren Schepenen, Gesworen ende Raeden der Stadt s'Hartogenbosche en Gebieden* een herinnering van Den Haag dat de geestelijken die geen speciale permissie hebben *aenstonts uijt dese Stadt sullen hebben te vertrecken opte peenen bij haer Ho: Mo: placcaten gestatueert* (Bijlage IX).

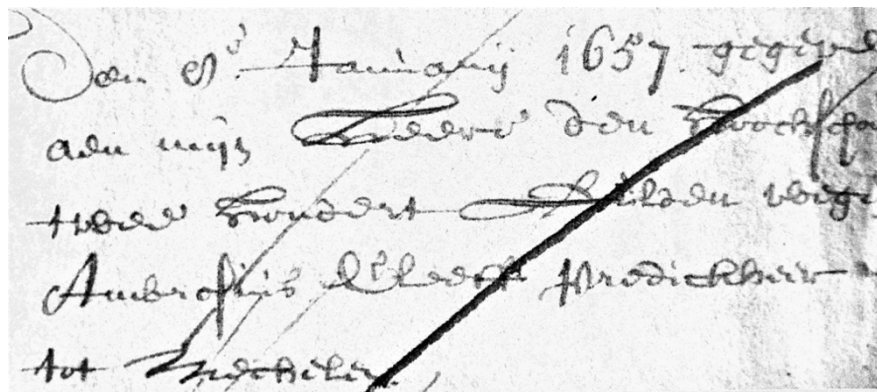
In 1656 is er weer een competentiestrijd aan de gang tussen schout en schepenen. Over de volgende kwestie: wie mag beschikken over gerechtsdienaren, arbeiders, bedienden die met hamers en andere werktuigen kerkhuizen moesten kunnen openbreken? De hoogschout liet zich in het volgende voorval duidelijk gelden. Op 13 mei 1656 neemt de stadhouder van de hoogschout, Ackersdijck, een reiziger *in apprehensie* (gevangen), Ambrosius van Cleeff. Het was een predikheer uit Mechelen. Ackersdijck zet hem in de *Gevangenpoort*, maar moet hem van de schepenen vrij laten, omdat de predikheer zich netjes had aangemeld bij het passeren van de stadspoort. Na enig gekibbel tussen de schepenen en de stadhouder, die weigerde de *pauselijke geestelijke* te ontslaan uit die *Leuvense poort*, wordt aan de Staten om advies gevraagd. Op 12 juni komt er antwoord: passerende geestelijken hadden zich te houden aan de

plakkaten tegen het incomen van Roomsche geestelijken in deze landen. De schepenen hadden Cleeff al voor de keuze gesteld: 'Op vrije voeten onder borgtocht en belofte van zich weer in hechtenis te begeven binnen 6 weken of f.600,- boete betalen' (Hezenmans, p.154). (Pater Ambrosius van Cleeff was vanaf 1684 tot 1697 prior van het dominicanenklooster te Mechelen). Het *Memoriael* van Ackersdijck bevestigt dit voorval.

Den 13^e Maey 1656. in apprehensie
 genomen Ambrosius
 Cleeff Predickheer tot Mechelen
 en vervolgens op de Gevangen
 poorte alhier gebracht, dewelcke
 van Heeren Scheepenen onder cautie
 vbiert gendapert

Den 13e Maey 1656 in apprehensie genomen Ambrosius Cleeff predickheer tot Mechelen ende vervolgens op de Gevangenpoorte alhier gebracht, dewelcke van Heeren Scheepenen onder cautie (borgstelling) wierdt gendapert

Den 8^e Januarij 1657. gegeven
 aen mijn Heere den hoochschout
 twee hondert gulden wegen
 Ambrosius Cleeff Predickheer
 tot Mechelen

Den 8^e Januarij 1657 gegeven aen mijn heere den hoochschout twee hondert gulden wegen(s) Ambrosius Cleeff predickheer tot Mechelen

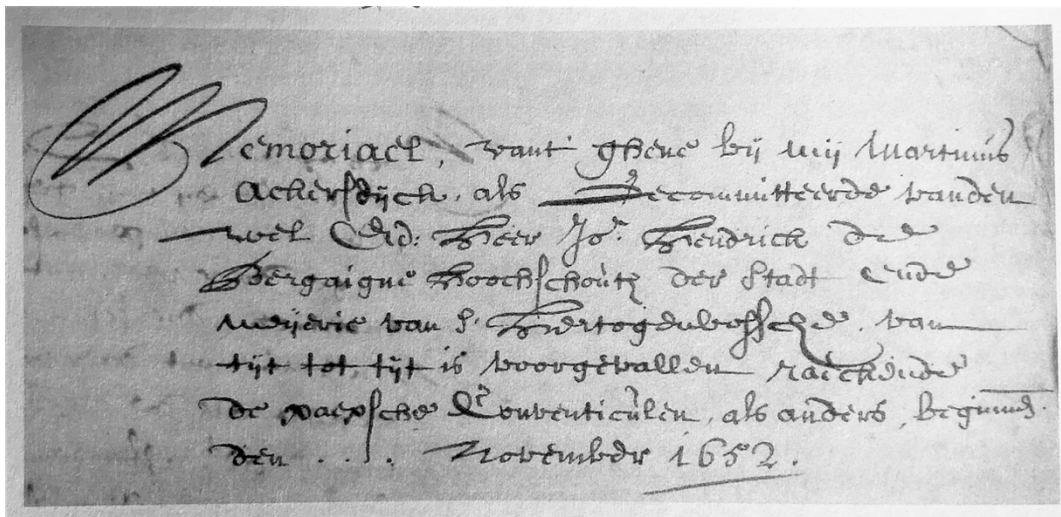
Wat de *Illustre Lieve Vrouwe Broederschap* betreft: de 'reductie' betekende niet het einde van deze roomse broederschap. Maar zij kon haar kapel in de St.-Jan niet langer benutten voor H. Missen en zij heeft haar kostbaarheden verwijderd. Er vonden geen diensten en processies meer plaats, maar het ledenbestand werd regelmatig aangevuld. Pas op 27 februari 1642, na ingrijpen van de Staten-Generaal, werd bij stemming door de 51 Roomse gezworen broeders, met een zeer kleine meerderheid besloten dat gereformeerden zich konden aanmelden. Zo kon de continuïteit van de Broederschap gegarandeerd worden. In de volksmond spreekt men sindsdien van *Zwanenbroederschap*. De statuten werden zodanig gewijzigd, dat christelijke eenheid en onderlinge vriendschap van de gezworen leden hoofddoelen werden; de bevordering van de Mariadevotie, als eerdere primaire doelstelling, werd verlaten. Voortaan zou de broederschap bestaan uit achttien katholieke en achttien gereformeerde gezworen broeders, allen uit de magistratuur, eventueel vermeerderd met vier zwanenbroeders, ereleden. Uit elk der beide religies zou een proost (voorzitter) gekozen worden, het gezelschap behield een rentmeester. Na 1642 was de onenigheid binnen de groep gereformeerde theologen nog

niet geheel bezworen. De pennestrijd tussen de gereformeerde theologen Voetius en Maresius begon toen hevige proportie aan te nemen. (Van Dijk, 1973, p.317-382).

In 1653 werden 10 bidplaatsen aangepakt door de stadhouder van de hoogschout, Martinus Ackersdijck. Deze had zich vanuit Rotterdam in 1651 in onze stad, in de Kerkstraat, gevestigd. Hij werd gecommiteerde van hoogschout jonker Hendrick de Bergaigne en maakte ijverig jacht op de katholieken die aanwezig waren bij geheime bijeenkomsten. Zoals eerder gezegd: op het bijwonen van een roomse dienst stond 25 gulden, de betreffende huiseigenaar kreeg 300 gulden boete en voor de gevangen genomen priester diende soms tot f.600 borg betaald te worden.

Rond de jaarwisseling 1655/'56 klaagde de gereformeerde kerkenraad van de stad bij de Staten-Generaal over *'de groote meenigten van Jesuijten, papen ende monnicken, soo stout over straet gaende, de huijsen beloopende en selfs in hun eijgen wooningen paepsche diensten.'* En daarom ontving de hoogschout een brief van de Staten, waarin om opheldering gevraagd werd. Die ambtsbrief gaf hij door aan Ackersdijck, zijn stadhouder. Die trok zich de kritiek natuurlijk aan en klom in de pen. Hij schreef in mei 1656 aan de Staten:

'Alsoo ick heb geapprehendeert gehad seven papen ende daerenboven gestoort wel dertich (sic!) missen ofte paepsche conventiculen in mijnen tijt van drie jaeren mijner bediening, die hier wel beswaerlijck zijn te stoore, overmits die alhier stercke toegemaecte huijsen, uwer Ho: Mo: bekennt.' (De heren uit Den Haag wisten toch zeker wel hoe goed de huizen waren gebarricadeerd, laat de verontwaardigde Ackersdijck weten en toch had hij al 7 papen gearresteerd, binnen drie jaar, en ... 30 diensten verstoord).

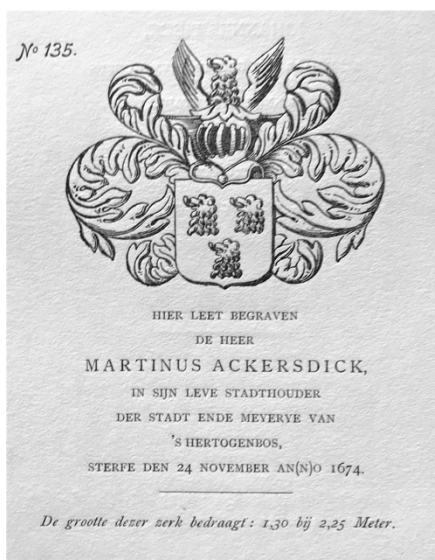
Memoriael vant ghene bij mij Martinus Ackersdijck, als Gecommitteerde van den Wel Edele Heer Jonker Hendrick de Bergaigne Hoochschouth der Stadt ende Meijerie van s' Hertogenbossche van tijt tot tijt is voorgevallen raekende de paepsche Conventiculen, als anders, beginnende den ... November 1652. (de eerste bladzijde van het manuscript)

Hij kaatst de bal terug naar de kerkenraadsleden, want hij had hen ... *'verscheijden maelen gevraecht ofte sij eenige andere middelen kosten uijt vinden waerdoor het beter soude connen worden...'* Hij vindt dan ook dat hem *'geen schult van nalaticheijt'* verweten kan worden. *'Vertrouwende dat uwe Ho: Mo: (...) en bidde Godt uwe Ho: Mo: in eene lange voorspoedige regering te willen gespaeren.'*

In de door Ackersdijck bedoelde eerste 3 jaar van zijn carrière, met een resultaat van 7 arrestaties en 30 verstoringen, zijn in zijn *Diarium* slechts 1 arrestatie, (van bovengenoemde Ambrosius van Cleeff), en 15 verstoringen tot ons gekomen. Uit zijn dagboek zijn ons overgeleverd: de periodes van november 1652 tot december 1656 en van februari 1659 tot 26 december 1659.

Zijn werkzaamheden begonnen in november 1652 en liepen tot 1673, dus het dagboek is onvolledig bewaard gebleven. Dat hij een voorkeur heeft voor invallen op katholieke feestdagen: Kerstmis, Pasen en de diensten van Oud op Nieuw is veelzeggend.

Terwijl Martinus Ackersdijck zijn talrijke verstoringen van de *paepsche* bijeenkomsten in zijn *Diarium* opschreef en zijn straatje schoonveegde, hoorde men ook in 's-Hertogenbosch geruchten uit Amsterdam over mondiale gebeurtenissen: Nieuw-Amsterdam op Manhattan kreeg al snel een reputatie van wetteloosheid, het werd een uitvalsbasis voor de kaping van Spaanse en Portugese schepen; de Nederlandse kapiteins waren gemachtigd om alle buit te confisqueren, het was gelegaliseerde piraterij. In 1652 vernam men over de vestiging van de Hollanders op Kaap de Goede Hoop; van 1652 tot 1654 over de eerste zeeoorlog tegen de Engelsen en in 1656 over Nederlanders in Korea. In 1664 namen de Engelsen op weinig vreedzame manier Nieuw-Amsterdam over en sindsdien heet de streek New York; in 1665 was het nieuws bekend van De Ruyter's verovering van Elmina in Guinea (in West-Afrika), op de Engelsen. Ondanks al deze bemoeienis, met de 'Compagnieën van Verre' is er toch gelegenheid in Den Haag om talrijke resoluties en plakkatens te schrijven naar aanleiding van de activiteiten van paapse geestelijken in de Generaliteitsgebieden.

In 1653 overhandigde de magistraat aan de pas benoemde Ackersdijck een lijst met 18 namen van roomse geestelijken. Deze heren hadden zich aangegeven en ze mochten hier verblijven volgens diverse resoluties der Staten, soms tijdelijk vanwege ziekte. De lijst '*Accordeert Mette lijste onder Heeren Schepenen berustende*', (handtekening: *Copes*).

Hier volgt ze:

'Overgebrachte namen van Geestelijke Persoonen: Philips van Soerendonck, Nicolaes van Broeckhoven, Hendrick van Leemput en Henrick Vos (heeren van den Capittelle van St. Janskercke, verblijven hier bij acte van haer Ho: Mo: van date xi feb:1638 onder autenticke copie vertoont); Reinder de Hee (seculier, vertoont copie autenticq van de resolutie van haer Ho: Mo: van date 17 martii 1653 omme voor den tijt van noch een jaer te mogen

blijven woonen binnen dese stadt); Pater Johannes van Gestel (Priester en minnebroeder des Convents van Meghen); J. Anthonis Verheijden (religieus van de Predickheeren ordre), Eimerick van Hees (idem), Frater Dominicus Strick (idem), Leonard Boij van Zierickzee (Religieus van den Domincanenordre des Convents voor desen binnen Shartogenbosch); Boudewijn Colen (Religieus in het Convent van Predickheeren tot Antwerpen) Aert vande Velde (priester, vertoont copie autentijcq vande apostille van haer Ho: Mo: dato 19 april 1639 om alhier te mogen blijven); Augustinus Langhe (religieus int Convent van Groenendael buijten Brussel); Albert Scheenckens (priester en benefitiaet van St. Janskercke); Johan vander Meulen (priester); Thomas van Emmerick (priester); Aelbert Want (priester); Aelbert vanden Ancker (Religieus vant Cruijsbroeders Clooster tot St. Aechten)' (Schoutsarchief BHIC; zie ook hierna p.130 en 132).

Hezenmans tekent hierbij aan dat er zeker meer geestelijken geweest zijn, maar die gaven zich niet aan. Zoals de jezuiteten, die wisten dat ze toch buiten gezet zouden worden. Van de 25 kapittelheren die in 1629 hier mochten blijven, leefden er in 1658 nog slechts 4. Waarschijnlijk hebben deze koorheren als rector aan de nonnenkloosters en in particuliere bidplaatsen en op het begijnhof de diensten gedaan (Hezenmans, p.144/145).

Vertegenwoordigers van de Bossche (Gereformeerde) kerkenraad beklagden zich al eerder bij Ackersdijck, op 13 maart 1654. De laatste schrijft daarover in zijn *Memoriael*:

'Den 13^e Meert sijn bij mijn gecomen Dom.is (heren predikanten) Lemanus Cuchelinus ende d'Heer Thuijl als ouderlingh ende Gedep.den (gedeputeerden) vanden Kerckenraet en versochten dat de paepsche conventiculen beter mochten werden gestoort ende recommandeerden mij oock t' vangen vande paepen, hebbe haer Eerw. tot antwoordt gegeven off het selvige niet gedaen en wierdt ende dat ick oock mijn dewoir (plicht) noch alle daege was doende, ende soo den kerckenraet eenige andere middelen wiste waerdoor men het beter soude connen beletten als tegenwoordich wordt gedaen, dat ick bereijt ben om dat te doen.'

Het blijkt dat de strijd tegen de papen serieus gestreden wordt, maar dat predikanten toch op meer gestrengheid aansturen.

Een reisverslag tekent de sfeer in 's-Hertogenbosch, veertien jaar later. In 1668 maakte vader *Moretus*, van de beroemde drukkerij uit Antwerpen, met twee zoons, een reis door de Nederlanden. De ene zoon, Balthasar, noteert dat ze in de loop van de 21^e september aankomen in *de schoone stadt van den Bosch*. Ze logeerden in *De gulden Swaen* op de Markt. De 23^e vertrekken ze weer, maar in die korte tussentijd hebben ze *grootte vrintscappen* ervaren en veel monumenten gezien. Bij voorbeeld de vestingwerken met bastions, de Papenbril met ...

'sijn vyf bolwercken alle van steen ende 21 schoon stucken gheschut, het Amoniciehuis, het Gouverneurshof, het Stadthuijs, daer op een schoon oorlogie op het welck de ure slagende notabel waaren twee vechtende ruijters. Dan nog 2800 man van het garnisoen, de verandering van de Wachten, soo ruyters als voetvolck, de Capel van S. Antonis dat nu tot een torfhuys ghehouden wordt, de Parochiekercke van S. Jacops dienende nu tot een wagenhuys ende tot begraefplaetsen gheheelijck geruineert ende verwoest, de kercke van de Kruysheeren alias ordinis Teutonicis. En het begijnhof, in de kercke wordt den dienst ghedaen der Engelschen, ghelyck in de Capelle van S. Anna den Franschen'.

Het verslag is herkenbaar geschreven en het volgende is wel zeer frappant: *'Des anderen daghs 23 September gongen ten ses uren de misse ende sermoen hooren van sekeren Pater van Herp van de Societeyt Jesú die een treffelijck predicant is, welcke ghehoord hebbende verlieten dese stadt ontrent den half ure negen, lanckx de St. Janspoort...'*

We horen in het geheel niets over spanningen binnen de stad of verstoringen van diensten. Terzijde: de naam van die pater, van Herp, heeft de 'journalist' natuurlijk van horen zeggen. De jezueet kan niemand anders geweest zijn dan pater Jacobus van Gerwen die *Achter de Tolbrug* de mis las en er preekte. Tot slot: alvorens de stad te verlaten, *'naemen we van een vermaert meschmaeker eenige tot ons gerief mede.'*

(*M. Sabbe, 1924; Aart Vos, 1997, p.125*).

Er was blijkbaar voor de katholieken bewegingsvrijheid, ook om naar religieuze bijeenkomsten buiten de stad te gaan. *'Eodum anno (1670) den 20 dito (julij) tot Brussel solemnelijck gehouden het driehondert jaerige jubile van het Alderhijligste Sacrament van Miraeckel, daer wel vijftienhondert menschen uijt Den Bosch naer toe trocken'*

(p.385 'Kroniek St.-Geertruiklooster').

Het verbod op de openbare uitoefening van de katholieke godsdienst gold na 1672 veel minder dan daarvóór in Staats-Brabant. De tweejarige bezetting van een deel van het zuiden van ons land door de Franse troepen (1672-1674) heeft invloed gehad. Er werd niet zo zwaar gehandhaafd. Omdat de Republiek zich probeerde te verdedigen tegen Frankrijk, onder Lodewijk XIV, laten de roomsen zich dan ook gelden als in 1673 hun godsdienstige bijeenkomsten worden verstoord door de overheid. Een keer raakte zelfs de hoogschout gewond. (zie bedehuis 4).

Toen Stadhouder Willem III de Duitse keizer had kunnen bewegen om in Westfalen een tweede front te openen tegen de Fransen, werd 's-Hertogenbosch verder ongemoeid gelaten.

De Republiek tussen 1672 en 1674. Horizontaal gearceerd: de Fransen o.l.v. Koning Lodewijk XIV waren tot aan de Hollandse Waterlinie gekomen; 's-Hertogenbosch zou niet ingenomen worden.

De twisten in de stad tussen de bestuurders beginnen dan opnieuw en de soldaten van het garnizoen, rooms als ze zijn, worden snel bedankt voor bewezen diensten (Bijlage I).

b. De periode van 1673-1775

Nadat het Franse gevaar in 1674 geweken was - 's-Hertogenbosch was de dans ontsprongen en werd niet ingenomen - keerde de uitgeweken hoogschout in de stad terug. Meteen werden de katholieken weer geknecht na de voor hen iets gunstiger tijd van de Franse krijgstochten in de Meierij. Het *'kerk uitjagen'* werd met volle kracht hervat, schrijft Hezenmans op p. 306. De katholieke bevelhebber in onze stad, Van Schellaert, die de stad verdedigde met zijn Duitse en Spaanse troepen, wenste twee jezuiten als voorgangers voor zijn soldaten, en dat ze als officier behandeld zouden worden. Voor huisvesting moest gezorgd worden. De beide priesters hadden echter voor eigen rekening al hun intrek genomen in het logement *Den Keizer* op de Vismarkt. De eerder zo toegeeflijke magistraat gaf echter 'niet thuis', want de jezuiten mochten 'volgens 's lands plakaten niet in de stad komen' (Hezenmans, p.292). Op 13 juli 1672 kwam nog wel toestemming van de Staten-Generaal om de begijnhofkerk voor Van Schellaerts soldaten in orde te maken.

In 1676 wordt in de resolutieboeken van de stadsmagistraat precies aangegeven welke priesters hier verblijven. Groenroede F. van Wullem heeft het relaas opgesteld *van 't geen hem op insinuatie van Haer Ho: Mo: aenschrijven ...* De volgende priesters staan genoteerd:

Lintermans, Van Heeze, De Louw (3 seculieren), Hagebaert, Dolree, Nutius, Van Velden (4 jezuiten), Strick, Wanninck, Van den Bosch (3 predikheren), Dubbelbier en Bolster (2 minderbroeders), De Heer, van der Lande (2 kapucijnen), Wassenbergh (predikheer/pestpater) en Van der Vleuten, Van der Mercks (augustijnen) (Bijlage X).

Volgens het verslag van vicaris Houbraken uit die tijd durfden ze overdag niet de straat op, als de gedeputeerden van de Staten in de stad verbleven. Ze gingen alleen 's nachts op pad. De laatste twee genoemde priesters, de augustijnen-koorheren, komen we niet meer tegen, het is niet onwaarschijnlijk dat ze in nonnenkloosters, Bethanië of St.-Geertrui, als rector dienstdeden, omdat de nonnen daar leefden volgens de regel van Augustinus. De augustijnen-koorheren hadden geen eigen huiskerk, geen statie, in de stad.

De meeste andere priesters zullen we in het vervolg nog tegenkomen. Mattheus de Louw deed dienst in het Begijnhof tussen 1657 en 1668. Hij werd eens gekerkerd en kreeg voor een losgeld van 600 gulden zijn vrijheid terug (Schutjes, p.370). De predikheer *Gerardus van Wassenbergh* was een dappere priester. Op hem, de 'pestpater' die de Bossche bevolking bijstond, zowel op medisch als geestelijk gebied, was de hoogschout zeer gebeten, terwijl de pater vanwege zijn deskundigheid toch een paspoort van de Staten had gekregen. Hij betaalde de hoogschout echter geen penning '*voor enige oogluiking*'. In mei 1680 gebeurde het dat de dochter van een Franse officier het '*kleet der kwezels zou aannemen*', als lid van de Derde Orde van de Norbertijnen. Het kerkje van pater Van Wassenbergh was daarvoor gekozen! De dienst werd gestoord door de schout, maar de kerkgangers kwamen in verzet. Dat was de bekende druppel. De Staten trokken zijn paspoort in, hij moest gearresteerd worden. Zijn kerk werd verbeurdverklaard, geschonken aan het burgerweeshuis en mocht nooit meer verkocht worden aan 'paugezinden' (Res. 25 okt.1680, bij bedehuis 7 komen we hierop terug).

In 1683 laat de gereformeerde kerkenraad aan de Staten weten dat twee nieuwe kerken voor 'papisten' waren opgericht en de kerkenraad eist van de hoogschout, de commandeur en de magistraat dat die kerken gezuiverd worden van 'orgelen, altaren, beelden' en dat 'den paapsen godsdienst' er de facto ophoudt. Een maand later worden de kerken gesloten en '*van alle sieraden ontbloot en de eigenaars worden bedreigd met verbeurdverklaring der gebouwen, als zij die nog ooit openden*' (Hezenmans, p.321).

Frankrijk verklaarde in 1688 opnieuw de oorlog en omdat de Staten-Generaal vreesden voor ongeregelde heden in 's-Hertogenbosch, werd de strijd van de schepenen tegen de zichtbare katholieke rituelen van de gilden door de Staten getorpedeerd. Er kwamen 2 jaar later wel klachten van de predikanten over het gedrag van de gemalin van de gouverneur van de stad, Magdalena Elisabeth von Löwenstein-Wertheim (1662-1733), die meter was bij de doop van drie jonge Turkse kinderen in de huiskerk *Achter den Tolbrug*, in 1690. Er werd hard ingegrepen. Zie p. 40 hierna.

In het begin van de oorlog, die ook weer de Generaliteitsgebieden als slagveld kende, was het lot van de katholieken betrekkelijk gunstig. Vooral om de buitenlandse roomse bondgenoten ter wille te zijn. Stadhouder Willem III had hen in de oorlog tegen Lodewijk XIV kunnen overreden om mee te doen binnen zijn alliantie. Er werd in 1693 zelfs aan de twee overgebleven nonnen in de stad vrijheid van accijns verleend, vanwege hun grote armoede. Dat waren de zusters Josina Bosch en Aldegonda van der Putten (Hezenmans, p.336).

De Meierij in Staats-Brabant was in het laatste kwart van de zeventiende eeuw een gebied waar zowel door de Fransen als de Staten belasting werd afgedwongen, waar geplunderd en gebrandschat werd. De Franse intendanten eisten hun *contributies*. Na de vrede van 1697 werden de duimschroeven van de katholieken in hun godsdienstbeleving weer aangedraaid.

Toen de papen in Vught naar een dienst gingen, bij voorbeeld, werden ze gestoord door '*den fiscaal, door geen andere passie gedreven als om zijn beurs te vullen*' (Hezenmans, p.336).

Maar ook in 1697 gebeurt het volgende: '*Den 18 augusti sijnde zondag sijnder bij het veer tot Gennip bijeen gecomen ontrent vierhondert menschen, meest van dese stadt van Den Bos; ende hebben aldaer een processie geformeert; ende gegaen naer Onse Lieve Vrouwe tot Kavelaer; aldaer geoffert een schoone, groote, gedreve silvere lamp ende een wasse kersse van*

sesenvijftich pont; daer aen hong een groote plaet daer op gesnede stondt het waepen van Brabant ende van 's-Hertogenbosch' ('Kroniek Sint Geertruijklooster' p.414).

In 1702 overleed plotseling Koning-Stadhouder Willem III, 'de kampioen van het protestantisme'. Nu bestond bij de overheid de vrees dat de katholieken het juk zouden afschudden, te meer omdat de Spaanse Successieoorlog was uitgebroken, met gevolgen voor de Zuidelijke Nederlanden. De repressie nam toe, de Raad van State nam maatregelen om de roomsgezinden te weerhouden hun 'Spaans gemoed' te openbaren. De Oostenrijkse keizer, Engeland en de Staten hadden zich verbonden tegen Spanje en Frankrijk. Lodewijk XIV van Frankrijk maakte zich snel meester van de Zuid-Nederlandse steden en de Meierij. De acties van de Staten waren weer exemplarisch. In 1704 bezocht de vicaris van het voormalig bisdom, *Petrus Govaerts*, het begijnhof om daar de puinhopen te zien en de bewoners op te beuren. Hij had wel een paspoort, maar daarin stond niet zijn kwaliteit. Op dat moment overviel de stadhouder van de hoogschout het huis waarin hij verbleef en arresteerde hem. Mr. Arnold Tibosch, een katholiek rechtsgeleerde, stelde zich borg voor hem, zodat de grijsaard niet de kerker in hoefde: hij zou ter beschikking blijven van de overheid. Toch zorgde Tibosch ervoor dat de vicaris buiten de stadsmuren kon geraken. Na langdurige procedures, moest de hoogschout zich tevreden stellen met de boete van 600 gulden, betaald door Tibosch. De rust keerde terug in de stad. De vrede van 1713, waarbij de Zuidelijke Nederlanden in handen kwamen van Oostenrijk, impliceerde dat de plakaten jegens het katholicisme weer strenger werden toegepast.

Toen de minderjarige dochter van een berooide gereformeerde Helmondse notaris, *Sophia Aelberts*, tegen de zin van haar vader katholiek werd, was de wereld te klein. Ze vluchtte in 1700 via Brussel naar Frankrijk. (Zie hierna blz. 26). De notaris rook geld. Dat ze katholiek was geworden, werd de geestelijkheid, ook die in 's-Hertogenbosch, aangerekend. Jarenlang werden priesters gevangen gezet in de *Leuvense Poort* en hoe naderhand de boete van f.7600 werd bijeen geharkt om hen vrij te krijgen en de ouders financiële genoegdoening te schenken, wordt uitgebreid beschreven door Hezenmans. (p.348-360). De jezuïet pater Boucquet, van bedehuis 2, schrijft naderhand in een brief aan zijn overste: '*Naer dat wy veel jaeren lanck seer groote onkosten hebben gedaen om die wegheloopen Sophia te vinden, hebben wy eyndelyk, naer negen jaeren haer ghesoght te hebben, vernomen dat sy omtrent Bordeaux in Vranckryck was ghestorven, en dit aen de Heeren Staeten bewesen hebbende, wierden wy nogh ghekondemneert om seven duysent ses hondert guldens naer den Haagh te brengen, die ick self met een pater predickheer ghebroght hebbe, en dan wierden eerst de twee ghevangen paters in haer vryheyt herstelt'* (van Hoeck, 1926-1927, p.136).

In 1720 werden de jezuïeten uit de stad verbannen, dit was een represaille in verband met een godsdienstkwesie in de Pfalz (zie p. 26). Het kerkenhuis in het Rederijkersstraatje werd gesloten en de daar dienstdoende hoogbejaarde jezuïet *Gerard van Kessel* moest vertrekken. Ook de andere drie kerkjes van de jezuïeten moesten hun deuren sluiten en... '*vermits het sluyten van die drije kerken d'andere kerken van Predickheeren, Minderbroeders ende Capucienien op Sondaghen en heylighdagen soo vol menschen zyn geweest dat sy malkanderen de kleederen van het lyff drongen en selfs by het wintersaosen met honderde met ongedeelte hoofden buyten de kerken moesten blyven staen'* (schrijft C. Boucquet S.J. in 1724 aan zijn overste), mochten ze op 19 maart 1724 weer geopend worden, maar het werd alleen aan de wereldheren toegestaan de diensten te doen (van Hoeck, 1926-1927, p.128).

De voorwaarde was dat een Oudenaerdse predikant, uit de Oostenrijkse Nederlanden, niet meer gemolesteerd mocht worden door roomsen uit die omgeving. Dit convenant heeft jaren onderhandelingen en correspondentie gekost, alsmede *ryckelycke gratificatie* in de richting van de *Heer Griffier Fagel en ten faveure van syn neef den Fiscael*, om het probleem onder de aandacht van de Ho.Mo. Heren te brengen. Maar het doel, *de herstellinge van de oude ge-*

bannen 3 heeren, de jezuïeten, werd niet bereikt. De verzoekschriften werden genegeerd ... *'niets positieffs is gevolcht'*.

De Staten waren nu in ieder geval van de jezuïeten af; de laatste jezuïet, Daniël Doncquers, werd in 1732 verbannen. Met de seculiere priesters zou het op een andere manier aangepakt worden: geen roomse priester in de Meierij mocht zich verplaatsen zonder dat hij eerst in Den Haag was verschenen en schriftelijke toestemming had verkregen. Er werd ook meteen vastgesteld welke priesters in de stad zouden worden toegelaten door de R.v.S.; alleen wereldheren. Dus geen kloosterlingen/monniken, zeker geen jezuïeten, volgens een decreet van 19 juli 1730 (Hezenmans, p.375).

Rond 1730 begon dus een andere wind te waaien. Sinds Oostenrijk de Zuidelijke Nederlanden in bezit had en vriendschap zocht met de Staten-Generaal, voelde de Republiek zich veilig aan de zuidzijde en werden de plakaten gematigder nageleefd in Staats-Brabant. Ook werden incidenteel belastingen deels kwijtgescholden, bij voorbeeld na mislukte oogsten. De hervormde bewindslieden gedoogden meer van de katholieken. De recognitiegelden hoefden niet meer als vanzelfsprekend betaald te worden, maar de ambtenaren moesten wel schadeloos gesteld worden voor de misgelopen inkomsten. Daarvoor kwam een nieuwe maatregel: iedere kerk met één priester betaalde f.50 per jaar; die met twee priesters f.75. De eredienst werd daarmee geduld.

Anno 1730 bestaan er 10 schuilkerken in de stad. Vanaf nu willen de Staten de roomse religie niet meer geheel verbieden, zoals in het plakkaat van 1649 werd gesteld; ze zagen het nutteloze streven in. Maar veel plakaten blijven onverkort gehandhaafd: over het verbod op het beschikken van goederen, onder levenden of bij testament, ten gunste van geestelijken en kloosters; over gemengde huwelijken, over het weren van roomsen uit publieke functies en over het verbod op paapse scholen. In 1731 volgt een onverwacht repressieve resolutie: het getal van 10 huiskerken moet teruggebracht worden tot 5. De toestand in verschillende kerken wordt onhoudbaar: één was er al ingestort in 1745 'onder het gewicht van de menigte'. (Hezenmans, p.383. Zie bedehuis 12).

Als in 1744 opnieuw de Franse troepen naderen, nu onder Lodewijk XV, en het stedelijk garnizoen wordt versterkt, mogen de 3 huiskerken van de Postel- en Vughterstraat, *Huis van Boxtel*, *Achter Het Beerken*, en *De Swarte Bock*, weer in gebruik worden genomen. Maar bij voorbeeld het zingen langs de deur op het Driekoningenfeest werd niet toegestaan. Nieuwe plakaten volgden, o.a. met betrekking tot de overgang van gereformeerden naar de roomse religie en over gemengde huwelijken. Na 1760 duidt het toestaan van het gebruik van het orgel tijdens de dienst wel op meer toegeeflijkheid. Hoe de schuilkerk *St.-Anna*, in de Kerkstraat, in 1774 verbouwd mocht worden en wat voor kerkmeubelen er toegestaan werden, is degelijk vastgelegd (Reg. Staten-Generaal, 25-10-1774).

Maar in datzelfde jaar huwde de organist van de Groote Kerk (Sint-Jan) een roomse vrouw en hij kreeg prompt zijn ontslag, hoewel de plakaten van 1739 en 1768 toch alleen voor officieren en ambtenaren bedoeld waren in zulke gevallen. Toen er verzocht werd om de oprichting van een rooms weeshuis, duurde het 4 jaar voordat er, onder veel voorwaarden, toestemming kwam om een pand aan te kopen in de Keizerstraat.

Op de kaart van Van Mijll uit 1773 staan toch nog 7 *Roomsche Kerken* ingetekend: Huis van Boxtel, achter Het Beerken, Huis De Swarte Bock (De 7 Weeën), St.-Anna, St.-Jacob, In den Boerenmouw en Achter de Tolbrug.

(Historische Atlas van 's-Hertogenbosch, samenstellers: E.Verhees en A.Vos, 2005).

c. De periode van 1775-1811

In het laatste kwart van de 18^e eeuw werden hier de 'verlichte' ideeën van humanistische filosofen onder de geletterde regenten bekend: *Voltaire*, *Diderot*, *Rousseau* schreven over

mensenrechten, menselijke vrijheid, over religie en staatkunde. De uitgever en schrijver van het blad 'Hollandsche Spectator', *Justus van Effen*, die zich in 1732 in 's-Hertogenbosch vestigde, sneed eveeens onderwerpen aan die tot nadenken noopten: een redelijke godsdienst, verdraagzaamheid en deugdzaamheid zijn noodzakelijk voor beschaving van de burgers (zie ook p.90 over Van Effen). Veel gelovigen van de gereformeerde religie hechtten weinig meer aan het in stand houden van het primaat van de gereformeerde Kerk. In dit mildere klimaat mochten na 1770 in enkele bedehuizen orgels worden geplaatst op oksaals. Bijvoorbeeld in de *St.-Anna* in de Kerkstraat, in de *St.-Pieter*, Achter de Tolbrug en in schuilkerk *Huis van Boxel* in de Postelstraat. Rond 1785 eveneens in de beide bedehuizen in de Vughterstraat, *Achter Het Beerken* en *De 7 Weeën*. En in de *St.-Jacob*.

(zie: F. Jespers; ook: Aart Vos ts. 's-Hertogenbosch', dec.1992, p.30).

In deze tijd kwamen twee politieke groeperingen, de Patriotten en de Oranjepartij, tegenover elkaar te staan. Het giste in de Lage Landen en er dreigde oorlog. Er was een aanleiding: de 'verlichte despoot' keizer Joseph II van Oostenrijk, die de Zuidelijke Nederlanden bestuurde, eiste in 1784 vrije doorvaart op de Schelde voor schepen naar Antwerpen. Toen de Republiek dwars lag, volgde een verbeterde strijd tussen de Staten-Generaal met haar regenten, en de aanhangers van stadhouder-prins van Oranje, de opperbevelhebber. Patriottische vrijkorpsen werden opgericht, door de Staten gesteund, die in onze stad ook exercities wilden houden. De prinsgezinden trachtten die oefeningen te saboteren. Tweedracht heerste alom in de Zeven Provinciën. En de roomsen in de Generaliteitslanden hielden zich stil. De revolutionaire Patriotten kregen hulp van Frankrijk; de Oranjepartij werd gesteund door Pruisen. Beide partijen konden de steun van de katholieken in Staats-Brabant goed gebruiken, maar die hadden andere zaken aan het hoofd: roversbenden terroriseerden het platteland. Vicaris Andreas Aerts koos in 1785, gezagsgetrouw, voor het oude bestuur; hij mocht ook een aantal priesters aan de R.v.S. voordragen voor een aanstelling, die na verkregen toestemming dienst mochten gaan doen. De strijd tussen de Oranjepartij en de Patriotten in Staats-Brabant, en vooral in de hoofdstad 's-Hertogenbosch, werd zo goed als uitsluitend gestreden door de gereformeerden.

In onze stad begonnen de prinsgezinden zich roeren, omdat ze zich gesteund voelden door het militair gezag en het plebs. In het najaar van 1787 werden 879 huizen verwoest of geplunderd, voornamelijk van bekende patriotten. Het Pruisisch leger kwam het Huis van Oranje te hulp in dat jaar, toen de patriotten de eega van stadhouder Willem V hadden gemoles-teerd. Dat was Wilhelmina, zus van de Pruisische koning Friedrich Willem II.

(Maarten Prak in: ts.'s-Hertogenbosch', 1998/4, p.123-131).

In de Zuidelijke Nederlanden hadden de Staten van Brabant te Brussel de onafhankelijkheid uitgeroepen, nadat de legers van de Oostenrijkse keizer waren verslagen door het volk. De despoot, keizer Joseph II, had eerder het kloosterleven in de Oostenrijkse Nederlanden verboden. Nu was de vrijheid daar herwonnen, ook de godsdienstvrijheid. Dat wilden de Patriotten ook hier wel. Maar daar kwam het niet van: in 1792 vielen de Franse legers, na de Revolutie van 1789, de Zuidelijke Nederlanden binnen en in 1794 stonden ze voor de poorten van 's-Hertogenbosch. De gevluchte troepen van de Staten hadden zich in de St-Cathrienkerk ge-legerd waar de diensten gestaakt moesten worden. Alle kazernes waren al vol. Op 10 oktober capituleerde onze stad voor de Fransen o.l.v. generaal Pichegru. Daarna werden veel Franse royalisten uit de stad door de revolutionairen weggevoerd en geëxecuteerd of hier al meteen gefusilleerd. (Caroline Hanken: 'Door een Hollandse winter', 2010: over de behandeling van deze Franse 'émigrés', gevluchte koningsgezinden en edelen).

De door de Fransen benoemde stadsregering van 39 personen, bestond uit zowel protestanten als roomsen. De vurigste prinsgezinden werden geweerd. De woningen van talrijke ambtenaren en rijke regenten, die vóór de insluiting van de stad waren gevlucht, bleven leeg, zelfs na een oproep om terug te keren. Die werden gebruikt als kantoor en tot verblijf van Franse ambtenaren en officieren. Of er werden slachterijen, bakkerijen en kleermakerswinkels voor het leger in gevestigd. Begin januari 1795 vertrok het Franse leger over de dichtgevroren Maas, Waal en Rijn naar het noorden. Weer werd een nieuw bestuur in de stad geïnstalleerd.

‘Municipalité de la Commune de Bois-le-Duc’. Na de overeenkomst van de Staten-Generaal met de representanten van de Franse Republiek op 22 januari 1795, voelde Staats-Brabant zich vrij van Den Haag, bevrijd van haar alleenheerschappij.

Op 5 augustus 1796 besloot de Nationale Vergadering, die in de plaats kwam van de Staten-Generaal, dat er geen heersende Kerk meer zou worden geduld. Dankzij de Staatsregeling, de nieuwe Grondwet van 1798, werd de achterstelling van de katholieken in de Generaliteitsgebieden officieel opgeheven. Er werd bepaald dat kerkgebouwen die vóór de Vrede van Munster waren gebouwd, overgedragen moesten worden aan het gemeentebestuur. Deze gemeentebesturen waren ervoor verantwoordelijk dat het kerkgenootschap met de meeste lidmaten de beschikking zou krijgen over de voormalige parochiekerk. De praktijk bleek weerbarstiger, maar toch: eindelijk was de vrijheid van godsdienst afgekondigd en de betaling van recognitiegelden die de roomsen voor het gebruik van hun schuurkerken moesten opbrengen, werd afgeschaft. De Generaliteitslanden werden opgenomen in de ‘Nationale Vergadering’ van de ‘Bataafse Republiek’. Het is hier bondig opgeschreven, maar het ging niet bepaald zonder tegenstand van de voormalige machthebbers. Het Franse bestuur, vanaf 1806 onder de broer van de Franse keizer, koning Lodewijk Napoleon, naderhand onder Keizer Napoleon zelf, duurde tot 1814.

In de 19^e eeuw werden de laatste schuilkerken gesloten. In 1803 het kerkje in de Boerenmouw, in 1811 vier kerken, die in de Postelstraat, Kerkstraat en de twee in de Vughterstraat. De schuilkerk van Sint-Jacob werd evenwel vergroot in 1803 en pas in 1843 werd de schuilkerk Achter de Tolbrug vervangen door de nieuwe Sint-Pieter.

In Bijlage II lezen we over de wonderlijke ervaringen van enkele katholieke geestelijken in de Napoleontische tijd. De keizer had, buiten de paus om, een bisschop benoemd in ‘s-Hertogenbosch. Daar waren de roomsen niet gelukkig mee. Het viel buiten de jurisdictie van de keizer en stuitte daarom op verzet van geestelijken.

Het Groot Begijnhof met de St.-Nicolaaskerk na 1629

De grond van het Begijnhof was vóór 1280 door de hertog van Brabant voor een gering bedrag aan cijns, 23 stuivers, aan begijnen overgedragen; hij heeft later die cijns kwijtgescholden. In 1274 wordt deze instelling voor het eerst genoemd in de resolutieboeken. Het Begijnhof heeft dus een rijke geschiedenis. In de 16^e eeuw woonden hier ruim 200 vrouwen, die een teruggetrokken leven leidden, maar geen kloostergeloften hadden afgelegd. Ze legden wel een gelofte van gehoorzaamheid af aan de meesteressen, de bestuursters, en aan de regels van het hof. Ook een van zuiverheid, seksuele onthouding, maar niet voor eeuwig. Begijnen konden altijd het hof verlaten, bijvoorbeeld als zich een huwelijkskandidaat aandiende. Een gelofte van armoede ontbrak geheel. De begijnen mochten daarom eigen huizen bezitten. Het Groot Begijnhof had vanouds een eigen parochiekerk met een pastoor. Zeker tot 1675, zijn er pastoors in functie gebleven. Godevaert van Vlierden, priester en kanunnik van de St.-Jan, was in 1631 pastoor van het Begijnhof; Henricus van Berckenbosch, Mattheus de Louw en Godefridus van Arlebeeck volgden hem op. De kruisheer Van den Ancker bestuurde in het jaar 1661 ook de Begijnenparochie, ter vervanging van de seculiere priester Ludovicus van der Putten.

De oppervlakte van dit begijnhof was bijna twee hectare. Volgens een onderzoek in 1646 in opdracht van de stad uitgevoerd, bestond het hof uit *‘33 refters, tellende 138 verschillende woningen; 78 begijnen waren er nog die er vóór 1629 al woonden, 58 weduwen en wereldse juffrouwen huurden de openstaande vertrekken’*.

Naar het oordeel van de onderzoekers konden zij het wel doen *‘met de helft of het grootste deel van het hof en als men aan de begijnen de huizen ontnam ten westen en ten zuiden van het hof en als men die voorzag van deuren en vensters aan de buitenkant, dan zouden het*

zeer goede burgerwoningen wezen. De rentmeester van het land stak er een stokje voor. Circa 1660 leefden in het 'begijnenhof' 30 begijnen op kuise en vrome wijze samen met ongeveer 200 maagden en weduwen' (Cornelissen, 1931-1932).

Er waren twee verblijven voor arme begijnen, de *grote* en de *kleine infirmerie*. De meeste begijnen echter woonden in groepjes van twee tot vijf vrouwen bij elkaar in woninkjes. Deze *refters* hadden allemaal een naam, bijvoorbeeld: *St.-Petrus, 't Vrouwke aan de Put, De Doorn, De Zoete Naam Jezus, De Wijngaard, Lieve Vrouw in Nood*.

Voor het eerst voelde deze gemeenschap zich werkelijk in haar voortbestaan bedreigd na 14 september 1629. De rijkere begijnen waren al direct na de capitulatie vertrokken naar vrije gebieden, waardoor overblijvende begijnen zich minder veilig voelden. De Staten-Generaal dachten het Begijnhof nu direct in beslag te kunnen nemen, maar de stadsregering bracht met succes bezwaren naar voren over de bevoegdheden van de Staten in deze kwestie.

Op 7 juni 1630 wilde de Raad van State de begijnhofkerk als school, en enige woningen tot verblijf van schoolmeesters inrichten; de stadsregering kwam ook daartegen in verzet. *'Het was geen klooster en viel dus niet onder de capitulatievoorwaarden; als het opgeheven wordt, komt het toe aan de stad'*. Uiteindelijk stonden de Ho: Mo: toe, dat de begijnen er mochten blijven wonen tot hun dood. De twist tussen de stadsregering en de Raad van State duurde daarna een eeuw voort, soms latent, dan weer opflakkerend, want beide instanties waren uit op de rijkdommen en inkomsten van het hof.

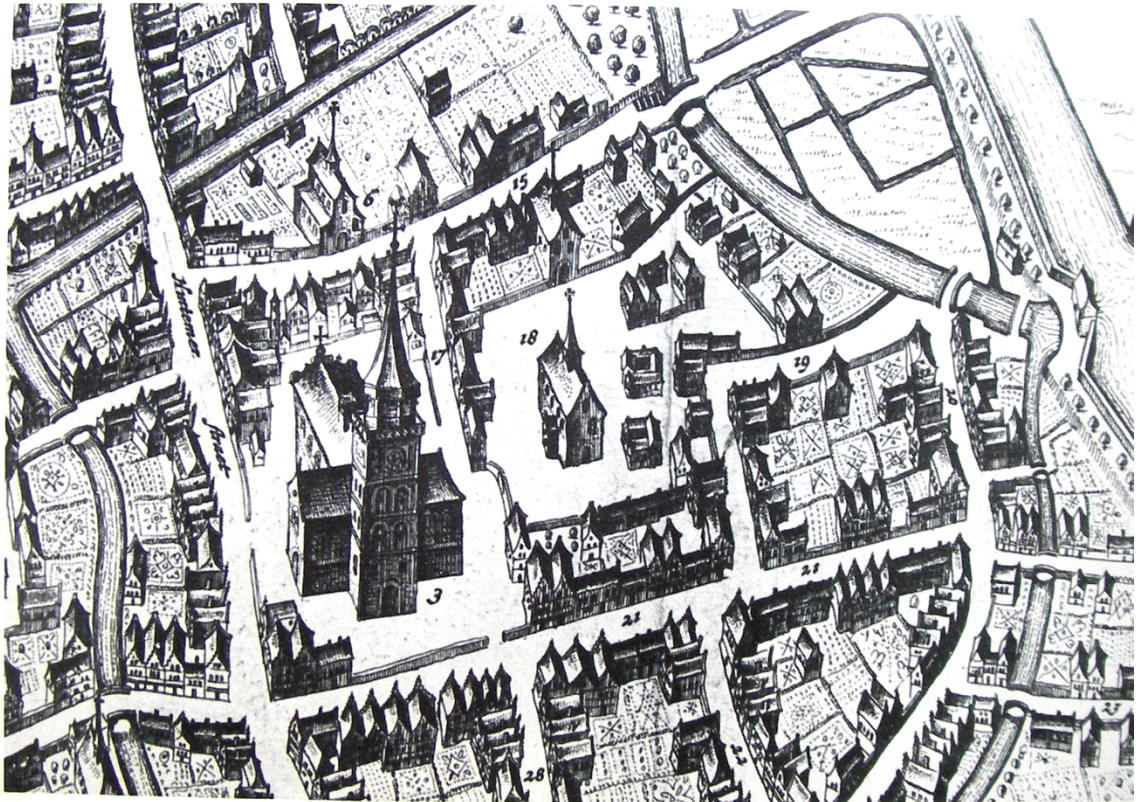
De begijnen haalden zich al gauw de haat van de kerkenraad op de hals, omdat er veilig, achter de muren van het hof, katholieke godsdienstoefeningen plaatshadden. Het was een bolwerk van 'papisme'. Inderdaad, geestelijken van allerlei pluimage konden er zich verbergen en er werden stiekem missen opgedragen. Als de schout met zijn dienaren in aantocht was, waren er overal deuren en doorgangen om op tijd weg te komen. Toen het gevaar dreigde dat de begijnen verjaagd zouden worden, hadden ze in Louisa Christina van Solms-Braunsfels, de echtgenote van de gouverneur van de stad Johan Wolfert van Brederode, een goede pleitbezorgster. En vooral dankzij de invloed van haar zus, de vrouw van Frederik Hendrik, Amalia van Solms. Wel moesten de begijnen toestaan dat de Raad van State een beheerder voor de geldzaken aanstelde. De stadsregering plaatste in 1652 ook een hervormd schoolmeester *'met rouwer hand'* in een refter op het hof waar de gereformeerde godsdienst werd onderwezen, waardoor de begijnen zich overvallen voelden. Eerder verhuurden de meesteressen de leeggekomen woningen steeds aan weduwen en ongehuwde juffrouwen. Maar nu was de stadsregering door de Staten gemachtigd om de vrijkomende woninkjes, na het overlijden van begijnen, zelf te verhuren.

Prins Frederik Hendrik overleed in 1647. Daarna reikte de bescherming minder ver. In 1648 werd het hof overvallen en gaf de stadhouder aan baldadige jeugd gelegenheid om de bewoners te intimideren. In de kerstnacht van 1653 waren de katholieken in groten getale bijeen in de kerk van het begijnhof en daar drong Ackersdijck het hof binnen, na twee uur 's nachts nog, om hen te betrappen. Maar, de Mis was voorbij, de meeste gelovigen al weg en een gewoon gebed of rituelen, als het *Kindje wiegen*, werden wel verafschuwd, maar waren niet strafbaar gesteld. Over deze invallen las Hezenmans in de correspondentie van het gemeentelijk archief. (p.148)

Ackersdijck schrijft niets over deze inval in zijn *Memoriael*. De reden daarvan kan zijn dat hij niemand een boete kon opleggen en hij geen vruchteloze gerechtelijke stappen wilde ondernemen.

Ten zuiden van de Sint Jan bevond zich het Begijnhof (zie blz. 96-99). Fragment van een plattegrond uit: J. Bleau: Tooneel der steden van de Vereenigde Nederlanden, Amsterdam, 1649.

(Gemeentearchief 's-Herengracht)

St. Jan, ommuurd begijnhof en Hinthamer-, Choor-, Clara-, Triniteit-, Peperstraat.

Sint Jan (3), Begijnhof met Nicolaaskerk (18), Choorstraat (17), Clarastraat (15), Triniteitstraat (19), Oude Dieze (20), Peperstraat (21), Kerkstraat (28), Lange Putstraat (22), Beurdestraat (23). De Grootte Stroom en Verwersstroom van de Dieze. Centraal ligt de St.-Nicolaaskerk. N.B.: nummer (19), de Triniteitstraat, liep destijds met een haakse bocht in de richting van de Peperstraat.

Vóór 1671 had de Engelse Gemeente, voornamelijk bestaande uit Engelse soldaten, de Nicolaaskerk op het middenterrein een tijd in gebruik. De kerk bleef een anglicaanse kerk tot zij in 1671 werd ingericht als aula van de *Bossche Illustre School*.

In het rampjaar 1672 komt de kerk in hergebruik als rooms bedehuis. Het garnizoen wordt versterkt met een Duits regiment voetvolk en Spaanse ruitery om de Fransen buiten de stad te houden. De bekwame aanvoerder van het voetvolk, graaf van Schellaert, eist voor zijn soldaten een tamelijk grote kerk voor de katholieke religie en hij krijgt na veel tegenwerking uiteindelijk de begijnhofkerk ter beschikking. Drie vervallen kloosterkapellen, die van *Mariënburg aan de Uilenburg*, het *Bethaniënklooster aan de Windmolenberg* en het *St. Elisabeth's bloemenkamp klooster van Achter de Tolbrug* wees hij beslist af.

De magistraat moet de begijnhofkerk in orde laten brengen en van een altaar en meubilair voorzien. De kroniekschrijver van het St. Geertruiklooster verwoordt het aldus: *'Eodem anno, 1672, smaendags in de Bosche kermisweeck is de overste Schellart met drie en twintichhondert Hoogduijtsche soldaten door Sint Janspoort in Den Bos gecomen; ende sij dede haeren publiecke roomschen godtsdienst, soo met luijen als andersints in de kerck op den Grootten Bagijnhoff.'*

In oktober 1673 trok het garnizoen weg en kwam de gehoorzaal van de *Illustre School* weer in de Nicolaaskerk. In 1689 werden bijna alle nog bestaande kerken en kloosters ingericht als paardenstallen voor de hulptroepen (zie p.8) en wilde de Stad zich weer meester maken van

het begijnhof. De meesteressen verhinderden dat met hulp van de landsregering. De ruzie over de eigendomsrechten herhaalde zich na 1694 toen de laatste begijn kwam te overlijden. In de *Kroniek van het St. Geertruijklooster* vertelt de kroniekschrijver: *'in augustus 1689 sijn de huijssen op den Grooten Bagijnhoff bij de magistraet vercocht om aenstonts afgebroocken te worden, uitgenomen de kerck, het huijs van den pastoor ende d' infirmarije (...); is de clock in de cruijsbroers tooren gebersten; ende hebben doen de clock uijt den tooren van de kerck van den Grooten Bagijnhoff in de plaets ghehangen'*.

In 1695 wilde de stadsregering het begijnhof, *'dat als een roofnest tot groot misstand dezer stad is liggende'* met oude stenen weer wat opknappen. De R.v.S. voorkwam dat en liet weten dat het land geen aanspraken meer zou maken op het hof als de stad bewijzen kon, dat de grond ooit haar eigendom was geweest. Dat was natuurlijk onmogelijk. De partijen bleven het oneens. Ook toen de nogal verwaarloosde kerk, toegewijd aan de H. Nicolaas, instortte in 1696. In 1720 kwam het tot een schikking tussen de stad 's-Hertogenbosch en Den Haag, 2/3 van de inkomsten vervielen aan de Staat en 1/3 aan de Stad.

Daarna konden de ruïnes worden opgeruimd en in 1749 een paradeplaats worden gecreëerd door de stadsregering: een oefenterrein voor de soldaten van het garnizoen, de Parade. Op het oostelijk deel van het terrein, van de landsregering, werden in 1741 de stallen van de veldartillerie gebouwd. De pastorie op de hoek tegenover de Kerkstraat is pas in 1856 gesloopt.

Schutjes meldt nog dat de Staat bij verkoop alle inkomsten aan het Geefhuis zal schenken en de Stad besluit in 1810 eveneens hiertoe.

(Van S.v.Y., II, p.204; Schutjes IV, p.369 e.v., Hezenmans, p.277-346, Ton Kappelhof in ts. 's-Hertogenbosch 1994, I, p. 24).

Over de regels die begijnen in acht namen staat alles vermeld in de *'Analecta Gijsberti Coeverinck'* Pars II, bewerkt door G. van den Elsen en W. Hoevenaars, Norbertijnen, uitg. Provinciaal Genootschap, 1907, blz. 52-63; zie ook Van Sasse van Ysselt II, blz.391-397).

A. De schuilkerken die door de jezuïeten bediend werden

De Contrareformatie, de katholieke reformatie om die van Luther en Calvijn te bestrijden, was al ver vóór 1629 in 's-Hertogenbosch voorzichtig opgestart. Gelijkzeitig met een hervormingsbeweging binnen de katholieke kerk kwam vanaf die tijd met onderricht van gelovigen van de grond. Én intellectueel verweer tegen de protestantse reformatie. De beweging kwam voort uit het Concilie in Trente (1545-1563), een kerkvergadering die in Trente, in het noorden van het huidige Italië, werd gehouden. De jezuïeten hadden specifieke instructies van de paus gekregen om zich vooral met intellectueel verweer tegen de Reformatie bezig te houden. Het verzoek van bisschop Masius, van harte ondersteund door gouverneur Van Grobbendonck, en schepen Henr. Franszn. van Gestel, aan de jezuïeten om zich in 's-Hertogenbosch te vestigen was dus niet vreemd. De komst van 5 jezuïeten in 1609 was het begin van deze katholieke reformatie in de stad. Maar...die zou slechts kort duren.

Na bijna twintig jaar ging de bloeiende onderwijsinstelling van de jezuïeten, waar honderden studenten gratis onderwijs genoten op de Latijnse School, op een terrein langs de Verwersstraat/Waterstraat te gronde. Heel het bezit van de jezuïeten werd eind 1629 genaast door de Staten en bestemd tot residentie van gouverneur Wolfert van Brederode. Toen vertrokken 22 jezuïeten uit de stad. Enkele paters kregen van Frederik Hendrik toestemming om in de Meierij te blijven. Rector Walter Clericus (Cleirx) van het jezuïetencollege bleef met de paters Arnold Bijlers (Bylers/Bilart), Gerardus Otten en Joannes van der Meer in de stad. Arnold Bylers stierf in 1649. Pater Jacobus Wyns verbleef hier ook regelmatig, tot 1637. De jezuïet en Bosschenaar Joannes van der Meer, die hier in 1613 was ingetreden in de orde, overleed in 1646. Pater Gerardus Otten (Ottonis), vertrok in 1639 naar Friesland. Ondanks de vervolging bleven voortdurend meerdere jezuïeten in de stad.

In de voorgaande 20 jaren leerden de bewoners van de stad de jezuïeten wel waarderen. Ze preekten o.a. in de St. Cathrien op zondagen in de vastentijd, in overleg met de dominicanen en franciscanen, die de dagen door de week voor hun rekening namen. De studenten verzorgden elk jaar een toneelstuk voor de hele bevolking, bij voorbeeld over het leven van Johannes, de stadspatroon, of over de heilige

Antonius, naar wie de gouverneur genoemd was. Ze gaven op wel zes plaatsen in de stad godsdienst- onderwijs, ook in Vught waren ze welkom. Maar de kern was de opvoeding van de studenten op het college. In 1610 was er een volledig lerarencorps, 16 jezuiten. In 1611 kwamen er 800 studenten, er moest daarom steeds gebouwd worden. In 1614 werd verlof gegeven door de overheid om een deel van de Dieze te overwelden. Het jaar daarop kwam de nieuwe kapel gereed en werd ingewijd op 31 juli, de feestdag van St. Ignatius. Na het einde van het 12-jarig bestand, toen de oorlog werd hervat in 1621, liep het aantal studenten aanvankelijk wel terug, vanwege de plakkatens die in de 7 provinciën werden geproclameerd. De sancties bestonden uit boetes en een onmogelijk gemaakte carrière voor studenten die hier naar het college kwamen en betrappt werden. Vanwege de onrust in Brabant door overvallen van het Staatse leger konden levensmiddelen en brandstoffen moeilijker de stad bereiken. En het voortbestaan van het college was volledig afhankelijk van subsidies en donaties en van collectes. In 1625 overleden enkele paters bij de verpleging van pestlijders. Het einde van het college volgde in september 1629, zoals gezegd. Maar meer dan een eeuw zouden jezuitens de katholieke bewoners nog geestelijk bijstaan, in de schuilkerkjes op andere manieren. (van Hoeck, 1936,-1937).

Bij voorbeeld in 1641, op tweede paasdag, kreeg een jezuïet 'die erbij was' te maken met een overval. Willem Willyck (of Wilick) de stadhouder, drong een huis binnen aan de Vughterstraat waar juist de Mis geëindigd was en de pater voor ruim tweehonderd personen een toespraak hield. De stadhouder kon de gezochte ruimte niet vinden achter een dubbele wand en toen hij zich terugtrok, begonnen er op straat wanordelijkheden. Later bleek, dat Franse officieren hun huis vaak openstelden voor geestelijken om er de Mis te vieren en dat adequaat optreden in deze omstandigheden door de schout onverstandig geacht werd, hoewel de Staten-Generaal meer ijver van het stadsbestuur verwachtten bij het onderdrukken van oproer. (Hezenmans, p.82; Van S.v.Y., I, p.173; Beermann p. 186. Zie ook: Bijlage VI, p.120 hierna).

Een eigenaardig voorbeeld van machtsmisbruik volgde een tijd later. De oud-schepen Jan van Oerle nam op 1 juli 1656 de in 's-Hertogenbosch geboren jezuïet Henricus Danckaert gevangen. Hij werkte hier al vanaf 1652. Van Oerle sluit hem op in zijn woning vooraan in de Hinthamerstraat, om de boete te kunnen innen. Dat geeft aanleiding tot veel agressie van de bevolking en de ruiten van de woning van Van Oerle gaan aan diggelen. Maar ook de hoogschout is onaangenaam verrast door het eigenmachtige optreden van Van Oerle. De schepenen vergaderen over het incident en de uitspraak luidt dat Van Oerle en de jezuïet maar over de losprijs tot een akkoord moeten komen, volgens de plakkatens, en dat de aanbrengrers van de stenengooiers 100 gulden als beloning in het vooruitzicht wordt gesteld. Tevens wacht degenen die de familie Van Oerle molesteren een boete van 100 gulden. (Hezenmans p.154).

De jezuïetensociëteit bediende een viertal geheime bedehuizen. De orde bleef vertegenwoordigd in de stad, tot 1720, toen de jezuitens gedwongen werden te vertrekken. Maar vanuit de vrije heerlijkheid Bokhoven, keerden ze in burger terug en slaagden erin hun pastorale arbeid voort te zetten. Het werd

hen voortdurend bijzonder ongemakkelijk gemaakt: van augustus tot einde oktober 1705 moesten al hun bidplaatsen gesloten blijven wegens de heimelijke vlucht van een gereformeerde notarisdochter, de minderjarige *Sophia Aelberts* uit Helmond die naar Mechelen was gegaan om katholiek te worden. Als represaille mochten 10 reguliere priesters in 's-Hertogenbosch gedurende acht jaren geen openbare bediening uitoefenen: alleen seculiere priesters mochten de godsdienstoefeningen leiden. (Calvijn en zijn navolgers waren méér gebeten op het 'monnikendom' dan op seculieren, de regulieren moesten het daarom op de eerste plaats ontgelden en religieuzen kregen de schuld van de 'beking' van *Sophia Aelberts*).

In het jaar 1720 kwam voor de overheid de aanleiding om van de jezuitens af te komen. De katholieke keurvorst van de Pfalz, het gebied rond Heidelberg, Spier, Worms, in het Duitse Rijk, nam maatregelen tegen de Heidelbergse Catechismus van de Hervormden, waarin de katholieke Mis een vervloekte afgoderij genoemd wordt. Er werd een protestantse kerk geconfisqueerd door de vorst. Dat riep om wraak. Ook van de Staten in Den Haag, daar 500 km. vandaan. De Staten beschouwden de jezuïetenorde als aanstichters van het kwaad en hun vertegenwoordigers in 's-Hertogenbosch waren een makkelijke prooi. De oude plakkatens, speciaal die van 14 oktober 1649 tegen de jezuitens, moesten ten strengste worden nageleefd. Ze werden uit de stad en de Meierij verbannen, dus ook de vier jezuitens in onze stad die huiskerken bedienden, namelijk de paters Cornelius Boucquet, Ignatius de Jonghe, Daniël Doncquers en Gerardus van Kessel. Ze weken bijna allen uit naar Bokhoven.

De hoogbejaarde pater Gerardus van Kessel vertrok naar Antwerpen en zijn kerkje werd definitief gesloten. Hij was Bosschenaar, in 1672 ingetreden in de orde en vanaf 1692 hier werkzaam in de schuilkerk in het *Rederijkerskamerstraatje*. De drie andere huiskerken bleven dicht tot ze pas in het begin van 1724 weer geopend mochten worden op verzoek van invloedrijke burgers. De jezuïeten lieten de openbare plechtigheden door seculieren verrichten, omdat er geen kloosterlingen meer dienst mochten doen (Hezenmans, p.380).

De kelk die pater Cornelius Boucquet op de dag van zijn overlijden, 10-09-1748, naliet aan de Antoniusparochie van Bokhoven.

De drie overblijvende Jezuïeten namen korte tijd later de wijk voor een nieuwe onderstadhouder, *Juynen*, die een gezworen vijand van de geestelijkheid was en uit volle macht jacht maakte, vooral op de jezuïeten. De laatste jezuïet vertrok in 1736 voorgoed naar Bokhoven. Het was pater Cornelius Pieters, die zich ook Frans van Schellenbergh noemde, maar meer bekend is onder boven genoemde naam Cornelius Boucquet, de familienaam van zijn moeder. Hij bediende vanaf 1698 de schuilkerk aan de Lange Putstraat/Verwersstraat. Hij was te Kortrijk geboren in 1666 en stierf in Bokhoven in 1748.

De kelk staat in de catalogus 'Zilver uit 's-Hertogenbosch', Noordbrabants Museum 1985, p.155).

Er is een *Inventaris van alle het kerckegoet van het kerckehuus van P. Cornelis Boucquet* bekend. Daarin wordt gesproken over zilverwerk, o.a. het kroontje op het hoofd van het mirakelbeeldje van de lieve

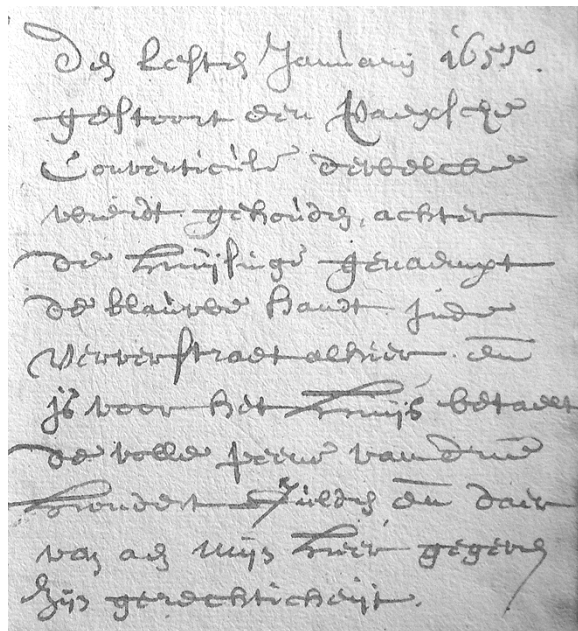
vrouw van St.-Geertruyt, uit het St. Geertruiklooster.

Het beeldje heeft in deze kapel gestaan vanaf 1703. In 1720 is het overgebracht naar de kerk *Achter de Tolbrug*. Het zilverwerk, koperwerk, lijnwaad, de beelden, schilderijen enz. zijn deels in bewaring gegeven bij vertrouwde personen, namelijk Catharina van Santen en de familie Bruno Gijsels/Maria Angelina Donquers. Zij was een zwager van pater Donquers, de bedienaar van de St. Pieterskerk *Achter de Tolbrug*. Nu staat het in een vitrine in de gerfkamer van de Sint-Janskathedraal. (van Hoeck, 1926-1927 ; Kleijntjens, 1938-1939).

Over de verhouding seculieren versus regulieren nog het volgende:

In de kerkrechtelijk nog labiele toestand van de Missie in de Republiek met haar apostolisch-vicarissen die buiten de stad moesten verblijven, als plaatsvervangers van een bisschop, was al gauw rivaliteit ontstaan tussen seculieren en regulieren. Vooral de jezuïeten, die de helft van de regulieren uitmaakten, gingen niet opzij voor de seculiere priesters. Dat kwam door de verschillende aanpak: de seculieren wilden voortborduren op de oude parochies en daar pastoors aanstellen, in een duidelijk omschreven begrensde stadsdeel. De jezuïeten waren voor een systeem van missiestaties, vanwaar men de omgeving pastoraal kon helpen. Omdat de jezuïeten en andere regulieren zich bij voorkeur in steden vestigden waar de veiligheid en bestaansmogelijkheden groter waren, ontstond daar juist een teveel aan staties en daardoor wedijver. De apostolisch-vicarissen hadden geen zeggingsmacht over regulieren, konden er daarom weinig aan doen. Het probleem loste zich na verloop van tijd vanzelf op, omdat de wereldlijke overheid en de predikanten ook meer gebrand waren op de regulieren. Ze werden verbannen.

1. Bedehuis, achter het huis 'De Wildeman', nu Verwersstraat 7

Ackersdijck, de stadhouder van de schout, vermeldt het volgende in zijn Memoriael:

'Den letsten Januarij 1655 gestoort een paepsche conventicule dewelcke wierdt gehouden achter de huijsinge genaempt de blauwe handt in de Ververstraet alhier ende is voor het huys betaelt de volle peene van driehondert gulden ende daervan aen mijn heer gegeven zijn gerechticheijt'.

Misschien had Ackersdijck gelijk: het kan zijn dat het bedehuis zich aanvankelijk bevond op het achtererf van *De Blauwe Hand*, nr.9, en dat het pas later op het achtererf van *De Wildeman*, op nr. 7, werd gevestigd.

Of heeft hij een vergissing begaan? Dat is mogelijk, omdat er destijds een steegje was, dat

liep tussen het huis *De Blauwe Hand*, nr.9, en het huis *St. Jacob*, nr.11, waardoor de kerk-gangers het bedehuis achter nummer 7 bereikten (zie afb. p.29).

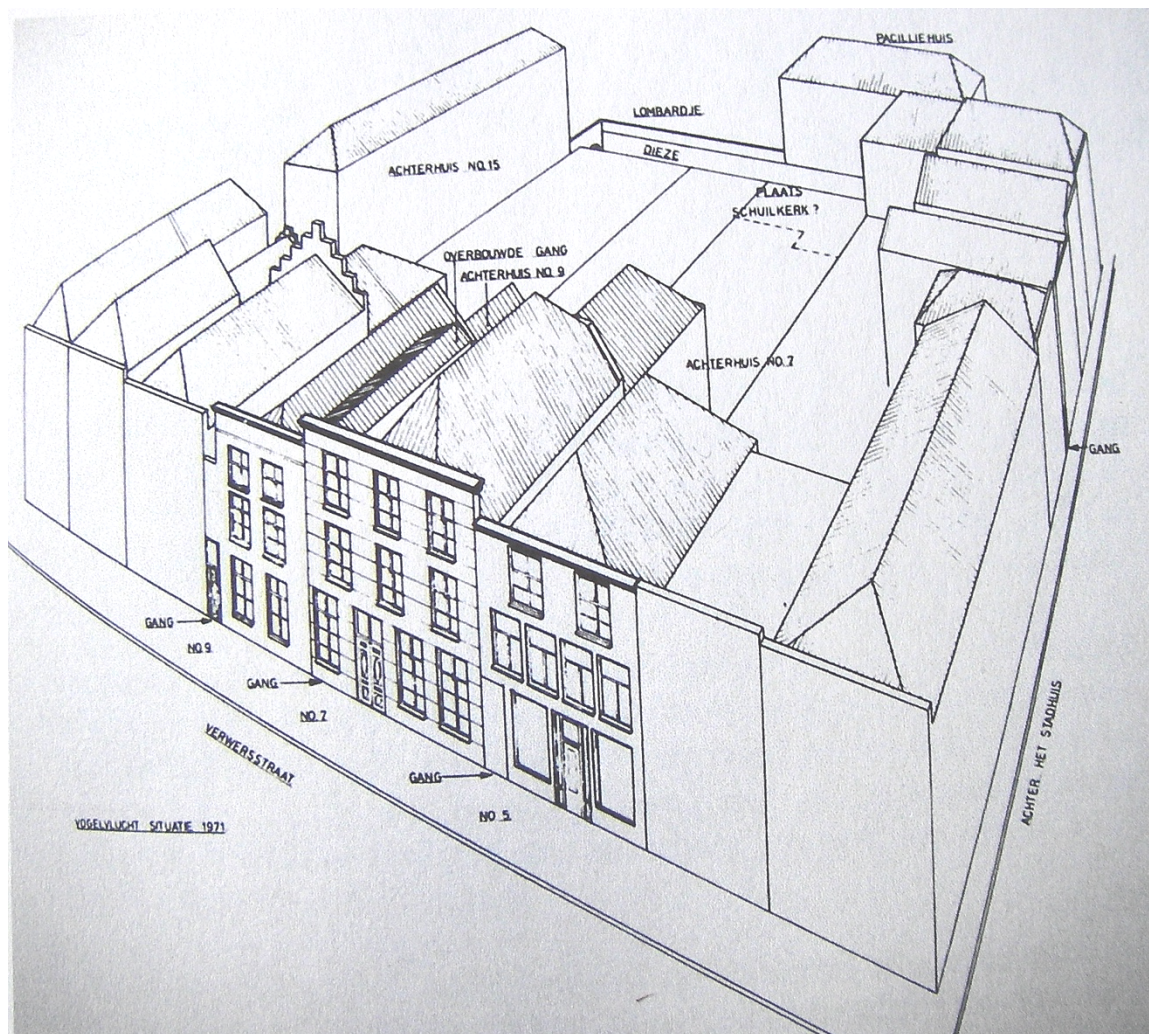
Toen in 1694 de bankiers Ignatio en Willem van Bree eigenaars werden van *De Wildeman* braken zij het achterhuis af en bouwden er een nieuw, te gebruiken als bedehuis, dat door middel van een galerij, ('overbouwde gang'), met de straat was verbonden. Ook via het erf van een pand aan de straat *Achter het Stadhuis* was het bedehuis bereikbaar ('gang'). (Zie de minuut van 1823 op p.31).

De jezuiteten die er gewerkt hebben en vlakbij woonden, waren Jacobus van Volde (van Velden), van 1666 tot zijn dood in 1689, daarna Theodorus van de Poll, van 1689 tot zijn dood in 1691, en vervolgens Johannes van Bree, een Bosschenaar, in 1666 ingetreden, tot zijn overlijden in 1709. Ten slotte Ignatius de Jong(h)e, tot zijn verbanning.

De juist genoemde Theodorus van de Poll leidde in 1690 ook een Roomse dienst in de bidplaats *Achter de Tolbrug* die leidde tot maatregelen van de overheid. (Zie p.40). De laatste jezuïet was Ignatius de Jonghe, die de bidplaats definitief in 1731 moest ontruimen. Hij stierf in 1735 in Bokhoven, waarheen hij was uitgeweken.

Op 27 juni 1743 schrijft pater C. Boucquet, van bedehuis 2, aan zijn overste in een terugblik en verantwoording vanuit Bokhoven over Ignatius de Jonghe:

'Maer Mynheer de Jonge, piae memoriae, heeft voor syn vertreck naer Boeckhoven alle syn boecken aen verscheyde menschen van syn ghemeente in bewaernisse gegeven, oock syn kerklynwaet en priesterlyck ghewaet en ornamenten van autaer en kerk, alsnoch syn huyslynwaet dat weynigh en seer slegt en versleten was. Maer syn meubelkens en huysraedt, die seer slegt en van kleine weerde was, heeft hy ten deele verkoght en ten deele door andere laeten verkoopen, uytghenomen een groot en schoon inghelyt cabinet hetwelck ick naer syn doodt naer Antwerpen hebbe gesonden aen mynheer Bataille (de provinciaal overste), omdat ick oordeelde dat dit meubel seer goet en dienstigh kost wezen in de kamer van eenen Oversten of Procurator en uytghenomen nogh eenighe meubelkens die hy voor syn ghebruyc naar Boeckhoven heeft medeghenomen' (van Hoeck, 1926-1927, p.140).

De tekening van Ir. Ad van Drunen na zijn onderzoek in 1971

Het is interessant wat van Drunen (1977) over *De Wildeman* schrijft: ‘Na de stadsbrand van 1463 werd het huis spoedig herbouwd. Op het achtererf stond een achterhuis en een stal. Daar heeft in de 17^e en 18^e eeuw een katholiek bedehuis gestaan. Het stond langs de Dieze en is in 1694 gebouwd op de plaats waar eerst de stal stond die toen gesloopt werd.

Het was door verschillende steegjes of soyen bereikbaar: via gangen tussen *De Wildeman* en *St. Anna*, een soy vanaf *Achter het Stadhuis*, en via een brug over de Dieze achter *St. Anna*. De gang naast het huis *De Wildeman*, die uitzonderlijk breed was, 2.30 m., was overdekt en toegankelijk voor karren. In 1861 is de schuilkerk afgebroken’. (Zie de afbeelding hierboven).

Waarschijnlijk werd het bouwvallige huiskerkje achter *De Wildeman* na 1731 niet meer gebruikt. Op deze locatie hebben alleen jezuiten dit kerkje bediend. De erven van de broers Van Bree verkochten in 1761 *De Wildeman*, alsmede de bouwval van de Roomse kerk aan griffier Van Santvoort, die het huis al huurde vanaf 1741. Een latere eigenaar, Jhr. Mr. L.B.C.L. van Sasse van Ysselt, liet in 1861 het achterhuis van *De Wildeman*, ‘dat tot de Roomse kerk gediend had, afbreken’. Wat betreft het huis op nr. 5, *St. Anna*: op 13 mei 1702 werd dit huis verkocht aan een klopper. De omstandigheid dat achter het huis *De Wildeman* een geheim katholiek bedehuis stond, zal de reden zijn geweest dat zij het kocht. Haar huis had immers een uitgang naar de straat *Achter het stadhuis*. Het klopper Hendrina Maria Nagelmaekers had in 1695 ook het huis dat nu staat op het adres *Achter het Stadhuis* nr.10, genoemd *In de ijdele, onrustige Werelt*, al in bezit gekregen. (Van S.v.Y., II, p.170 en p.179).

In 1707 werden Ignatius en Willem van Bree eveneens eigenaar van *St. Anna*, ieder voor de helft en daardoor waren er volop vluchtmogelijkheden.

Mosmans vermeldt het volgende in 1907:

1318 St. Anna (nummer 5)

1317 De Wildeman (nummer 7)

Sinds 1861 was Van Sasse van Ysselst eigenaar. Hierachter stond vroeger een Roomse sluipkerk, die door een straatje opzij van dit pand en ook vanuit *Achter het Stadhuis* bereikt kon worden.

1316 De Blauwe Handt (nummer 9). De gang in dit huis was vroeger een steegje. Dit is nog zichtbaar aan de verdeling van de gevel.

1315 St. Jacob (nummer 11)

Hierboven de kadastrale minuut van 1823.

Het huis *De Wildeman* op perceel 1744 had op het achtererf een geheim bedehuis.

Let ook op de *Luthersche Kerk*, in 1689 gebouwd, en verbouwd in Waterstaatsstijl in 1828, op het 3^e perceel vanaf de Waterstraat (nr.1733); Zie op p.140 over de Lutherse kerk).

2. Bedehuis achter de Lange Putstraat/Verwersstraat/Peperstraat

Omdat dit bedehuis (een '*cappelle*') er al lange tijd stond, konden de jezuïeten na de 'reductie' daar meteen hun bediening aanvangen. Waar bevond het zich precies?

Het was een houten kerkje op het binnenterrein tussen de Peper-, Verwers- en Lange Putstraat. (Op de kaart van Blaeu op p. 24 is het aangegeven).

Vanaf 1523 wordt in overdrachtsakten steeds gesproken over een *timmeragie*, genoemd *die cappelle*. Het huis aan de Peperstraat op perceel 895 (zie p.32) was dan ook meestal in handen geweest van kanunniken. Vanaf het pand *De drie Schalen* in de Lange Putstraat) was de bidplaats te bereiken. Ook vanaf Verwersstraat nummer 74, en via het Koestraatje, een steegje tussen de nummers 78 en 80 in de Verwersstraat. Zelfs via een gangetje in de Peperstraat.

Het bestaan wordt ook in 1670 vermeld: dan koopt Cornelius Schoneus, apotheker, een huis aan de Peperstraat, van de erfgenamen van Jonker Octavio de Banchy, een kapitein van het Spaanse garnizoen van Van Grobbendonck. In de tuin achter het huis stond een *timmeragie*, genoemd *de cappelle*. (Van S.v.Y., II, p.297 en p.423).

Detail van de kadastrale minuut van 1823:
 nummer 895, d.i. Peperstraat 1
 nummer 952, d.i. Lange Putstraat 39
 nummer 924, d.i. Verwersstraat 74

In het *Memoriael* van Martinus Ackersdijck lezen wij over februari 1655: ‘Den selven dach oock geweest inde Putstraet tegen over dom. e Vogelsanck, oock niet gevonden’.

Dat is geen wonder, met al die steegjes als ontsnappingsroutes in die ‘driehoek’. Peperstraat nummer 3 had in 1681 nog een achteruitgang naar de Verwersstraat.

Regnerus Vogelsanck was nog in 1668 gereformeerd predikant. Ackersdijck was die laatste dag van februari tevoren ook al *In de Boerenmouw* geweest, bedehuis 10, waar hij evenmin succes had. Vandaar zijn verzuchting: ‘oock niet gevonden.’

En ... *'Den 6e Januarij 1656 gestoort een paepsche conventicule dewelcke wierdt gehouden inde huijsinge staende achter Aert Janszn, wever in de Putstraet, is voor het huijs betaelt de volle peene van drie hondert Gulden ende daer van aen mijn heer gegeven sijn gerechtigheit.'*

Pater Cornelius Boucquet die hier vanaf 1698 werkte, verliet als laatste jezuïet in 1736 de stad. Hij ging naar Bokhoven en liet de bediening van deze statie over aan zijn beide seculiere kapelaans. Hij schrijft in 1743: *'Ick ben uyt den Bosch naer Boeckhoven vertrocken in het jaer 1736, laetende aen myn twee capellaenen de bedieninge van myn kerke en myn gemeente.'*

In 1741 werd de schuilkerk definitief gesloten en werd de dienstdoende seculiere priester, Adrianus van Engelen, door de Staten gemachtigd om in de schuilkerk van St.-Jacob als pastoor dienst te doen. De laatste pastoor daar, Thomas Coersel, dominicaan, was overleden in 1740. De overheid sloeg daardoor twee vliegen in één klap, een kerk en een regulier minder.

Pater C. Boucquet was een consciëntieuze man. Hij schreef op 27 juni 1743 vanuit Bokhoven aan zijn provinciaal de volgende verantwoording: (van Hoeck, 1926-1927, p.139):

'Voor myn vertreck heb ick naer Boeckhoven ghesonden ten huysen van twee hooghedele Juffrouwen, Mechtildis en Adriana de Vriese ghesusters, alle myn huyslynwaet waervan ick seer wel voorsien was, oock myn kercklynwaet, laetende in myn kercke niet meer lynwaet als dat ten hoogsten noodig was om den Godsdienst te doen, alsoock een groot deel van myn beste boecken. Ick en kost alle die voorschreven dingen aen niemant beter betrouwen als aen die twee voornoemde juffrouwen, omdat ick by de veertigh jaeren ondervonden had, dat sy myn opreghte en seer trouwe vriendinnen waeren en die seer veel aghtinge hadden voor de Socijtyt. Maer het silverwerck van myn kercke hetwelck niet hoogh noodig was tot den Godsdienst, heb ick ghebraght aen het huys van Juffrouwe Doncquers, alwaer het noch is en alwaer mynheer Doncquers en mynheer Ignatius de Jonge alle haer silverwerck oock ghebraght hebben. Ick segge alle haer silverwerck, omdat de kercken van die voornoemde college ghesloten waeren ende in myn kercke alleen den Godsdienst ghedaen wiert.'

De paters jezuïeten wisten dat ze nooit meer naar hun staties zouden terugkeren. De confraters Daniël Doncquers, van de kerk *Achter de Tolbrug* en Ignatius de Jonghe, van de kerk *achter De Wildeman*, hebben meubels, huisraad, boeken en zilverwerk in bewaring gegeven aan de twee zussen De Vriese in Bokhoven en de zus van pater Doncquers, dat was waarschijnlijk Adriana Elisabeth Doncquers, een klopje, hier in de stad.

(bedehuis 1 en 4; genealogie fam. Doncquers, in: Van Sassen en Verreyt, 1899; Van Miert, 1923; Juten, 1922).

In een brief van 11 juli 1743 geeft Cornelius Boucquet een uitvoerig relaas over het in veiligheid brengen van boeken, van een kostbaar geborduurd antependium en van een kazuifel, vervaardigd door de Ursulinen te Roermond. Op donkere avonden werd alles uit de bewaarhuizen naar hem gebracht en daarna, om de 14 dagen, *'met alle voorsightighyt en soo heymelyck als het geschieden kost'*, werd telkens een deel, door een vertrouwd voerman, naar het jezuïetencollege te Roermond vervoerd. (van Hoeck 1926-1927 p.141).

In 1718 wordt nog in een schepenaakte gesproken over het *Roomse kerkenhuis*. Dan koopt Mr. Paulus Suyskens een klein gedeelte van een erf *'waarop een kerckenhuys van de heer Cornelius Boucquet in de Verwersstraet alhier staet, met nog 20 Rijnlandse Voeten van dat erf, beginnende van 't voirs. kerckenhuys rechtuit naer transportants achterhuis in de Lange Putstraat.'* Deze Paulus Suyskens, geboren in 1670, was een katholiek advocaat, die er evenals eerder zijn vader Mr. Lambertus Suyskens, alles aan deed om de roomse godsdienst te bevorderen en de huisvesting en het levensonderhoud van vooral de jezuïeten veilig te stellen. In zijn voetsporen volgde de zoon Lambertus Ignatius, geboren in 1705. (van Hoeck, 1926-1927, p.133-134).

Pater Cornelius Boucquet kwam in 1698 naar de stad en woonde korte tijd in bij pater Philipus Nutius, die hij zou opvolgen. Deze Nutius woonde, volgens Boucquet, in een vervallen huisje en was ...

‘soo armlyck voorsien van huysraet en meubels, dat die allegader geen 50 guldens waerdigh waeren, want hij woonde gelyck eenen armen en seer behoeftigen man. Als ick twee jaeren die statie bedient hadde en alles ghegeven aan dien ouden man, dat ik hadde ontfangen voor mijn missen en andere diensten, soo vraaghde hy van den Oversten de permissie om naer de provincie te keeren, omdat het niet moghelyck was dat wy met ons beyden kosten leven in soo een vervallen en sleghte statie. En als hy vertrock, gaf hy my niet meer als 5 guldens en 10 stuyvers om huys te houden.’ (van Hoeck, 1926-1927, p.135).

Boucquet werkte er eerst 14 jaren met grote inzet, sober en spaarzaam, zodat hij een woninkje heeft kunnen kopen voor zich zelf en zijn opvolgers, alsook een *‘kleyne huysken door hetwelcke den doorganck was naer myn kercke’*. Hij dacht als een fatsoenlijk man te kunnen leven, maar er lagen nog 30 jaren van voortdurende vervolging in het verschiet. Denk aan de kwestie *Sophia Aelberts*. Zijn gevoelens en ervaringen hieromtrent beschrijft hij in een terugblik per brief aan zijn provinciaal in 1742. (van Hoeck, 1926-1927, p.136).

‘Dese persecutie heeft negen jaeren gheduurt en seer vele duysende guldens ghekost aen de religieuse missionarissen. Twee paters hebben veel jaeren gheseten in de ghevangnisse, voor dewelcke wy alle dry maenden aen den cipier voor sluytgelt mosten betaelen 80 guldens. De Heeren Staeten, met die twee ghevangen paters verghenoeght synde, permitteerden dat de andere paters in haer huys en in de stadt moghten blyven en een borgerlyck leven moghten leyden, maer sonder onsen godtsdienst te moghen doen en sy begeerden dat wy alle bedenckelycke middelen souden ghebruycken om die Sophia Aelberts wederom te doen keeren, maer die was nergens te vinden. En omdat de borgers, alle Sondaghen en heylighdaghen naer buyten liepen, waerover de bier en wynpaghters seer klaeghden, soo wiert toegelaeten dat in ieder religieuse kercke een weirelts priester den godtsdienst moght verrichten, om het buyten looppen der borgers te beletten, en die capellaens kosten aen ieder missionaris wel 300 gulden alle jaeren. Wy en kosten niet als heymeleyck onse siecken en stervenden menschen van de ghemeente bystaen, soo by daegen als by naghten. Naer dat wy veel jaeren lanck seer groote onkosten hadden ghedaen om die weggelopen Sophia te vinden, hebben wy eyndelyk, naer negen jaeren haer ghesoght te hebben, vernomen dat sy omtrent Bordeaux in Vranckryck was ghestorven, en dit aen de Heeren Staeten bewesen hebbende, wierden wy nogh ghekondemneert om seven duysent ses hondert guldens naer den Haagh te brengen, die ick self met een pater Predickheer ghebroght hebbe, en dan wierden eerst de twee ghevangen paters in haer vryheyt herstelt’.

Na deze aderlating van f.7600 volgde er een nieuwe, deze keer van f.2000. Nu kwam dat geld terecht bij de fiscaal van Hollands-Brabant die de drie jezùieten in 's-Hertogenbosch ...

‘dreyghde by de kop te doen vatten, soo dat wy mosten schuylen uyt vreesse van ghevangen te worden door dien geltduyvel.’ (van Hoeck, 1926-1927, p.136-137).

In 1736 is pater Boucquet naar *Boeckhoven* vertrokken, heimelijk teruggekeerd, maar alleen om 's avonds en 's nachts de zieken en stervenden bij te staan. De bediening in het kerkenhuis liet hij over aan zijn beide seculiere kapelaans. Van de 45 jaar dat hij in de missie werkzaam is geweest, heeft hij ...

‘maer veerthien jaeren openbaerlyck onsen Godsdienst ghedaen; alle andere jaeren heb ick en myn collegen in persecutien doorghebraght, dogh altyt sonder onse schult, waervoor ick Godt bedancke.’

Hij doelt onder meer op de vervolging na 1720:

De Bossche jezuïeten kregen in 1720 te maken met een represaille, omdat de keurvorst van de Pfalz de kerk van de Heilige Geest van de gereformeerden in Heidelberg had afgenomen.

De jezuïeten moesten Den Bosch verlaten en dat deden ze maar, want de heer Juynen was onderfiscaal en onderstadhouder. En die ontzag geen jezuïet, noch enige andere religieus in de Meierij, die gewoon was daar op termijn te gaan. Bokhoven was een vrije heerlijkheid. En van daaruit deden ze bij nacht en ontij hun werk in de stad.

Pater Boucquet, die ons veel correspondentie naliet, stierf in Bokhoven in 1748.

Mosmans (1907) schrijft over de afbeelding hiernaast met de lokatie van het kerkje:

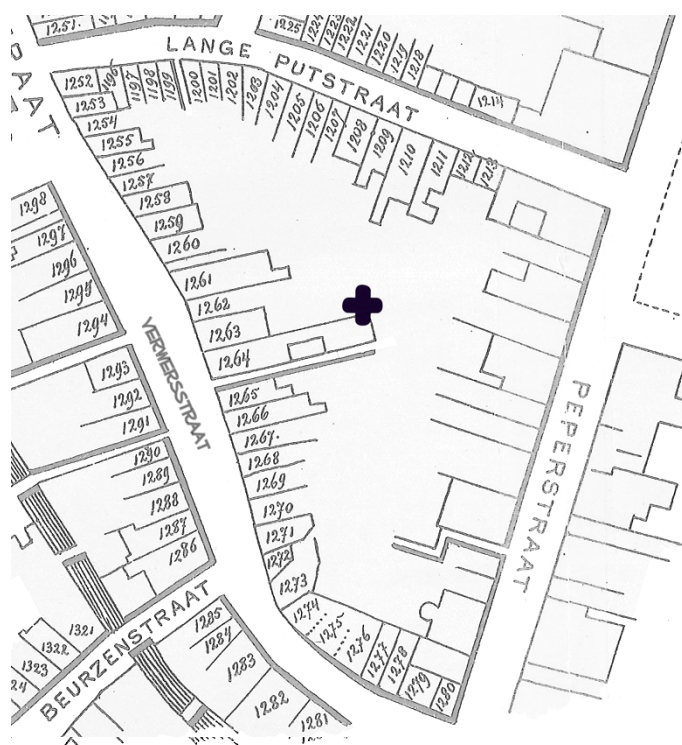
Perceel 1210: *Twee koetspoorten neven elkaar. De drie Schalen anno 1606. Dit huis strekte tot op de Roomsche sluipkerk. Wij vonden dat waar de as van dit huis kruist met die van perceel 1262 in de Verwersstraat, de juiste plaats is van dit kerkgebouw. Achter 1262: dit huis strekte tot op de Roomse kerk. Men bereikte het door 3, misschien 4 verschillende slopjes. Tegenover perceel 1262 ligt op 1295 De Vergulde Bierwagen, sinds 1846 verbouwd tot kerk van de Gereformeerde Waalse gemeente, die vroeger de St.-Annakapel gebruikte.*

Enkele bijzonderheden:

Rond 1703 woonden in het klooster van St.-Geertrui geen nonnen meer. De rector van de nonnen was Mijnheer Cotereau uit de priorij van Groenendael, een regulier kanunnik van St.-Augustinus. Deze pater Jacques-Lamorald de Cotereau, van Glabbeek, heeft gedurende 40 jaar het Convent St.-Geertrui bestuurd en ontving van de Staten een jaarwedde van f.300. Toen het klooster ophield te bestaan, bleef hij werkzaam in de stad en stierf op 20 april 1723. Hij werd 87 jaar oud (Dykmans, p.162). Hij heeft na de dood van de laatste nonnen van alles geërfd: beelden uit het klooster, evenals relikwieën van het H. Kruis en het mirakelbeeldje *Onse Lieve Vrouwe van Sinte Geertruyt*. Deze religiosa werden overgebracht naar het bedehuis van pater Boucquet. Deze moest zijn kerk definitief verlaten in 1720. Toen werd het beeldje naar de schuilkerk *Achter de Tolbrug* overgebracht. Dit kerkje werd weliswaar in 1732 officieel gesloten, maar in 1745 weer in gebruik genomen. Daar bleef het mirakelbeeldje tot 1840 en het kwam in 1843 terecht in de nieuwe St.-Pieterskerk (zie bedehuis 4). Nu, anno 2021, staat het in een vitrine in de 'gerfkamer' van de St.-Jan.

Vóór pater C. Boucquet hebben achtereenvolgens de volgende jezuïeten in dit schuilkerkje diensten gedaan, vanaf 1629. Arnoldus Bylers († 1649), Arnoldus Coeberghen van 1641 tot 1652 (†), Henricus Danckaert, geboren Bosschenaar, (in 1640 ingetreden in de orde) van 1652 tot 1666 (†). Daarna Ab (Johannes) van Alckemade, tot 1671 en Philippus Nutius van 1660 tot 1698. De laatste stierf in Antwerpen in 1702. Pater Johannes van Alckemade woonde in de Peperstraat, tegenover het huis nr.12-14 van N. Tulleken; het bedehuis stond dus achter zijn woning.

De bij dit huiskerkje behorende huisjes van pater C. Boucquet, stonden op naam van Douairière Coppieters, als erfgename van haar man, die een neef was van pater C. Boucquet. Ook in akten van 1758, 1764 en 1769 komt de naam voor van Van Santen, een buurvrouw van Boucquet, en van de naaste familie Coppieters. Mevrouw Catharina van Santen ondertekende

de inventaris van alle 'kerckegoet van het kerckenhuijs van P. Cornelis Boucquet' uit 1744 met de toevoeging dat 'ick alle dese dingen alleenlijck hebbe in bewaernisse.' (van Hoeck, 1926-1927, p.148).

In 1757 blijkt uit een schepenakte, van 27 augustus, dat Petrus van Santen eigenaar is van een huis in de Lange Putstraat genaamd 'de Drie Schalen, zich uitstreckende van de gemene straat achterwaarts tot tegen de Roomsche kerk aan.' Kort daarna werd het kerkenhuis gesloopt vanwege instortingsgevaar en de materialen konden hergebruikt worden voor het opknappen van de huisjes van de eigenaar in de Lange Putstraat.

3. Bedehuis 'De Zoete Lieve Vrouw van 's-Hertogenbosch' in het Rederijkersstraatje, een steegie in de Kerkstraat tussen de nummers 56 en 58

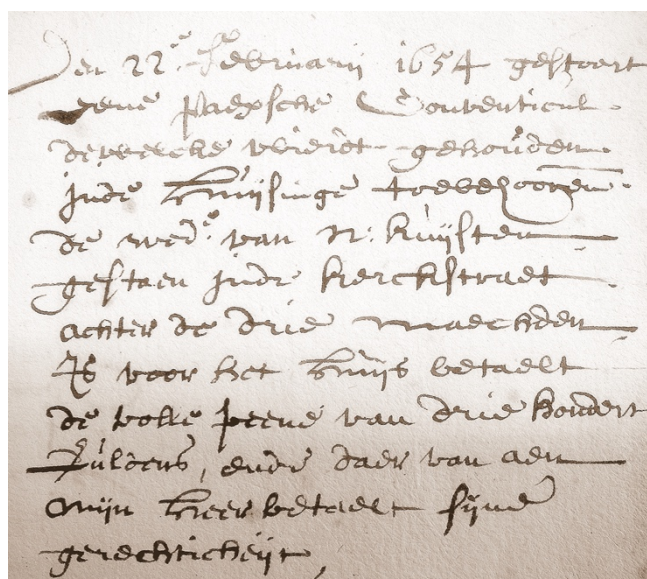
Dit is ook een bedehuis geweest dat alleen door de jezüieten is bediend. De jezüieten die daar diensten verzorgden in een ruimte achter in het steegie, vanaf 1629, zijn bekend:

Eerst de Bosschenaar Johannes van der Meer, tot zijn dood in 1646. Daarna Hiëronymus van Suerck, tot zijn dood in 1655. Dan Joannes Hagebaert *) tot 1680 en vervolgens Henricus Oppenheim tot 1682. Joannes Baptist van der Meersch volgde hem op tot hij in 1686 naar Rotterdam werd overgeplaatst. En Ignatius de Jonghe kwam in 1687. Hij werd in 1692 weggeroepen voor een bestuursfunctie. De Jonghe was van 1710-1720 weer in de stad, maar diende toen op het achtererf van *De Wildeman*. Ten slotte deed Gerardus van Kessel dienst, weer een Bosschenaar, die door de overheid werd verbannen in 1720.

*) De naam van Joannes Hagebaert komt voor in een procesdossier van 3 mei 1675. (Oud Rechterlijk Archief, civiele procesdossiers) "...heb ick ondergeschr. groenroede der stadt s'hertogenbossche mij bevonden ten woonhuijsen van Aernout van Beugen ende hem gerichtelijck aengeseet dat hij aenstonts ende sonder eenich vertreck de vensters ende deuren bij hem van de kerck van pater Hagenbaert aff gehaelt, wederom sal hebben te leveren ter plaetse daer hij die gevonden heeft..." En dat is door enkele knechts, onder begeleiding van twee groenroeden – J. van Woerkom en François van Mullen – ook werkelijk gebeurd, op kosten van Aernout van Beugen.

In het 'Retorykerscamerstraatje' deed M. Ackersdijck zeker twee keer een inval:

'Den 22 februari 1654 gestoort eene paepsche conventicul, dewelcke wierdt gehouden inde huijsinge, toebehoorende de Wed.e van N. Kuysten, gestaen in de Kerckstraet achter de drie maechden, is voor het huijs betaelt de volle peene van drie hondert Guldens, ende daer van aen mijn heer betaelt sijne gerechticheijt.' In de marge: 'Ontfangen'.

Den 22. Februarij 1654 gestoort
vande Haegsche Conventicul
dewelcke wierdt gehouden
jude truyfinge toegesonden
de wed. van N. Kuysten
gestaen jude Kerckstraet
achter de drie maechden
46 voor het truyf betaelt
de volle peene van drie hondert
Guldens, ende daer van aen
mijn heer betaelt sijne
gerechticheijt,

En: 'Den 19e november 1656 gestoort eene paepsche Conventicule, dewelcke wierdt gehouden inde huijsinge, staende achter de drie Maechden, toebehoorende de Wede N. Kuysten; is voor het huijs betaelt de volle peene van drie hondert Gulden ende daer van aen mijn heere den Hoogschouth gegeven sijn gerechticheijt.' (In de marge is geschreven: 'betaelt').

Het kerkje wordt als een jezuïetenstatie beschouwd. In de annalen van de Jezuïten staat: 'Daar is nog een andere kerk die van ons is geweest, daar speelt nu in de Comedie.' (1926-1927, p.126). En de laatste bedienaar, Gerardus van Kessel S.J., is heel duidelijk. Zijn jezuïetenstatie werd in 1720 voorgoed gesloten, toen hij dat jaar verbannen werd. Hij was in 1652 in 's-Hertogenbosch geboren en was er van 1692 tot 1720 werkzaam. Hij overleed een jaar later in Antwerpen. Deze laatste, hoogbejaarde, bedienaar noemde zijn kerkje in een notitie uit 1720, bij zijn afscheid:

'*Statio B.M. Virg. Sylvaeducensis*' (Statie Beatae Mariae Virginis, van de Zoete Lieve Vrouw van Den Bosch). En hij vervolgt: 'Deze statie heeft een huisje, met een bidruimte, op naam van Lambert van Balen en Petrus van Engelen (ab Angelis), waarbij juffrouw Antonia Pessers, huisgenote, de huishoudster is en het huisraad bewaart; De abdij van Cambron schenkt alle staties 5 gulden, die heeft priester Govaert tot nu toe ontvangen. Alle inkomsten gaan naar Heer de Wettere en de statie heeft geen schulden.'

Ik veronderstel dat priester Govaert dezelfde is als Petrus Govaerts, vicaris van 1701 tot 1726, die dat geld van de abdij van Cambron steeds ontving (De Cisterciënzerabdij van Cambron lag in Henegouwen, was in 1184 gesticht door St.-Bernardus en is in 1796 opgeheven; alleen ruïnes zijn nu nog zichtbaar).

Nadat de 68-jarige jezuïet Gerardus van Kessel in 1720 zijn statie en zijn stad moest verlaten, kwam het gebouwtje in andere handen. En nu komen twee namen terug uit bovenstaande notitie van pater Gerardus van Kessel uit 1720: *Petrus van Engelen* en *Lambert van Balen*.

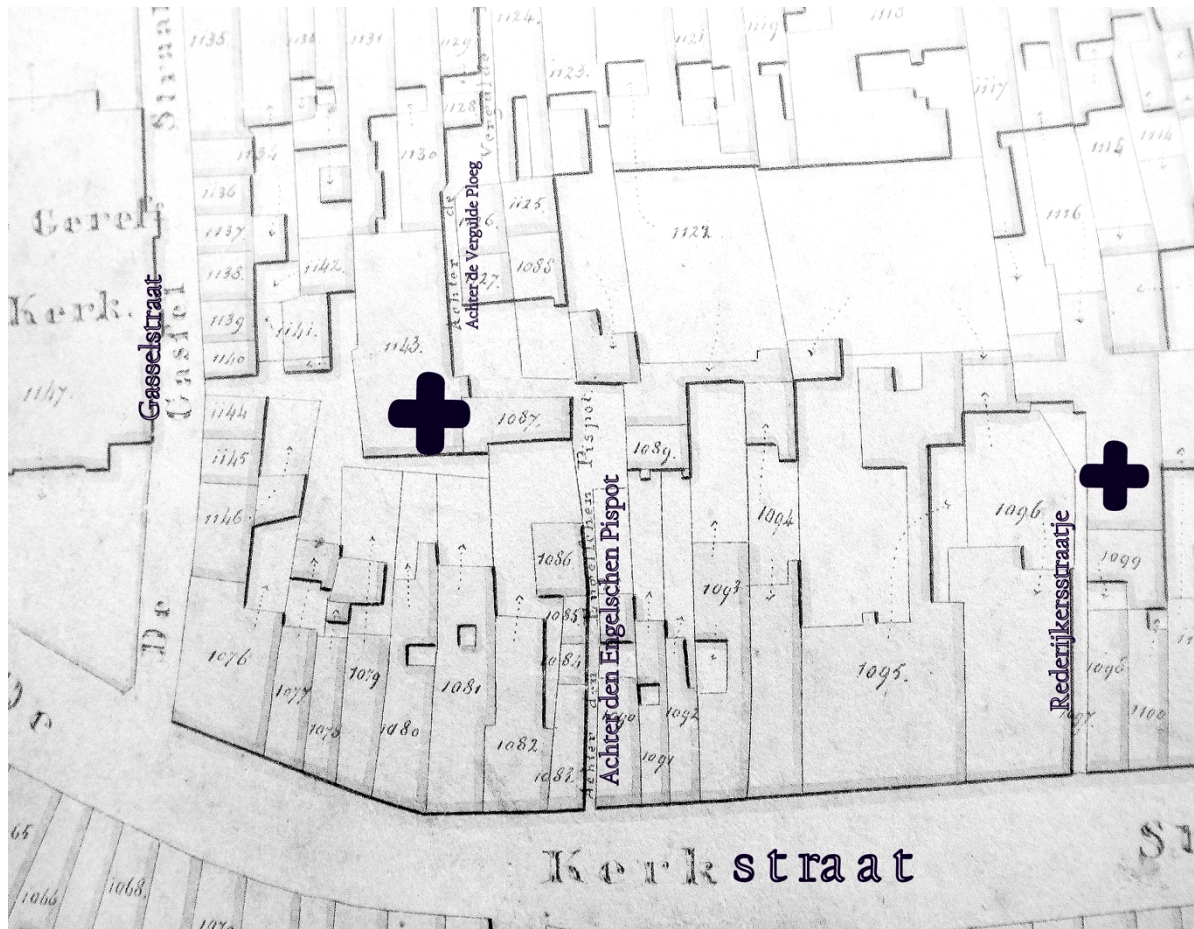
Op 24 juni 1721 kocht Evert Voet het bedehuis, met poortje en gangske uitkomende in de Kerkstraat, van Mr. Paulus Suyskens, die het 5 dagen eerder gekocht had van ... *Petrus ab Angelis*, eigenaar van het huisje met de bidruimte.

En op 30 mei 1721 heeft genoemde Evert Voet van de apotheker *Lambertus van Balen* reeds twee woninkjes met een erf gekocht in het steegje. Hij wilde er een rederijkerskamer inrichten door al die woninkjes samen te voegen. Evert Voet was zelf een broeder van die *Kamer van Rhetorica*, de rederijkerskamer, genaamd *Moses Doorn*, onder de titel *In Viericheyt Groeyend*. (Verwijzend naar het verhaal in het Bijbelboek Exodus, hoofdstuk 3, waarbij Mozes een Godservaring heeft als hij de brandende braamstruik niet ziet verteren en de stem van God hoort, die hem zegt Zijn onderdrukt volk uit Egypte te leiden). Het toneelgezelschap kreeg daar een schouwburgje.

De in 1623 door de president-schepen van 's-Hertogenbosch, Jonker Henrick Franszn. van Gestel gekochte ruimte, het zesde huisje in dat (Rederijkers-) steegje, wordt in een Bossche schepenakte van 14 januari 1627 omschreven als een logie (loods). Het zal in een loods veranderd zijn om er godsdienstige bijeenkomsten te kunnen houden.

Deze heer Van Gestel is in 1636 gestorven, na decennia lang in het stadsbestuur te hebben gezeten, tot aan de 'reductie'. (In bijlage VI op p. 119 worden zijn weldaden voor de jezuïeten vermeld).

Het kerkje was uitstekend gelegen, omdat men het bereiken kon via het Rederijkerskamerstraatje en via het huis en het achtererf van weduwe van Jan Kuysten, Elisabeth van den Velde. Haar woning heette *In de drie Maagden*, nu huisnummer 62. (Zij had een zoon die kanunnik in Tongerlo was). Het Rederijkersstraatje liep vanaf de Kerkstraat tot achter enige huizen in de richting van de St.-Jan. Het bestaat thans voor het grootste deel niet meer en daarom is de juiste plaats van de aanliggende huisjes, het kerkenhuis en het latere schouwburgje moeilijk te bepalen.

Kadastrale kaart van 1823: perceel 1143 schuilkerk 'St. Anna' van de Dominicanen en in het Rederijkersstraatje een schuilkerk van de Jezuïeten, tot 1720. De Weduwe Kuysten woonde op het perceel, genummerd 1101 (het derde perceel, oostelijk van het steegje, half zichtbaar)

Op p.61 hierna ziet u het steegje zoals door Mosmans is geschetst tussen de nummers 1142 en 1143. Mosmans noteert: *'In het gangetje hiertusschen (...) stond het huis 'De Retoriekamer', een lokaal voor liefhebberij-comedie (...). Veel vroeger moet de Retoriekamer ook tot R.K. bidplaats hebben gediend'. Perceel nummer 1145 heet 'De Drie Maegden'. In 1654 werd het bewoond door de weduwe van Jan Kuysten.'*

4. Bedehuis 'St.-Petrus', Achter de Tolbrug

Aan de oostzijde van de Tolbrugstraat, aan de overkant van de Dieze stonden afgelegen woninkjes (Zie de kadastrale kaart hierna op bladzijde 41). In één of meer daarvan was in 1655 een geheim bedehuis gevestigd, zo staat in de *'notulen der schepenen'* van 11 december 1655, na een inspectie van de woningen en zolders van Maria, de weduwe van Jacob Donck en van haar overleden buurman. Op 12 augustus 1658 werd Catharina Nieulant, weduwe van Balthasar Carel van Drunen, eigenaar van ...

'twee groote huysen met een poorte, stallinge, alsnu geappropriert tot een camere, twee hoven, eenen int incomen van de voirs. poorte ende eene recht achter de voirs. huysinge tot op d'waeter loopende gelegen Achter de Tolbrugge omtrent het Petercelistraetken.'

(Van S.v.Y., III, p.560-568 ; Hezenmans, p.152).

Al vóór 12 aug.1658 had deze weduwe Van Drunen twee huisjes met een stal gekocht op de noordelijke hoek *Peterceliestraatje/Achter de Tolbrug*. Aan de westzijde van *Achter de Tol-*

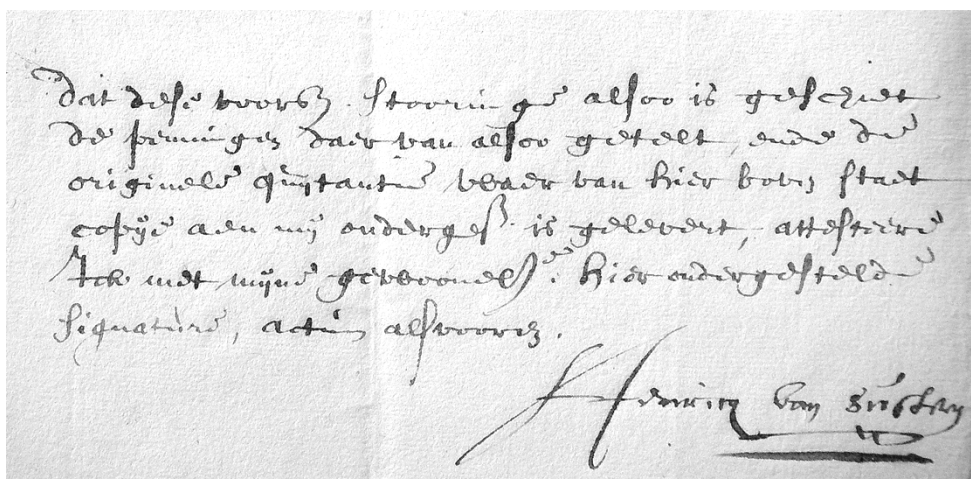
brug was zij omstreeks die tijd ook eigenares geworden van enige huizen en kamers die stonden achter het huis *De Gulden Zon*, nr. 5/7 op de *Hooge Steenweg*, hier 337, tot aan de grens van het huis *De Hemel*, nr. 9, hier 336. (zie de kaart op p.41).

In 1667 is ze nog steeds eigenares van veel vastgoed in de naaste omgeving. Zij kocht het om te zorgen dat de huiskerk die aan de oostzijde van de straat stond, in één of meer van die huisjes, zou kunnen blijven functioneren en om in andere woninkjes vertrouwde roomse personen onder te kunnen brengen.

In 1665 deed Ackersdijck een inval in dit bedehuis: in een brief staat, dat hij op 6 april 1665 ontvangen had *'uijt handen van Monsr. Heyndrick van Susteren de somme van drie hondert gulden ende dat tot betalinge der volle boeten daerinne vervallen was de huijsinge toebehoorende de Wede van Drunen, staende achter Roomen op den Hoogen Steenwech alhier ende dat ter saecke van eene verboden paepsche conventicule op heden aldaer gehouden bij mij gevonden ende gestoort (...) mijn recht ende actie tot betalinge van alsulcke mulcte van vijffentwintich gulden als mij is competerende op ende tegen allen ende een iegelijcken die inde bovengemelte conventicule gekent zijn ofte naermaels bekend zullen connen werden om etc: Aldus s'hertogenbossche den 6^e april 1665 was onderte: M. Ackersdijck. 1665'*

(zie: Schoutsarchieven, BHIC. 'mulcte' betekent 'boete').

Van Susteren bevestigt de inval en de betaling aan Ackersdijck:

dat dese voors. stooringe alsoo is geschiet, de penningen daer van alsoo getelt, ende de originele quijtantie waer van hier boven staet copije aen mij ondergeschrevene is geleverd, attesteere ick met mijne gewoone hier ondergestelde signature actum alsvooren. Henrick van Susteren

Hen(d)rick van Susteren was sinds 1628 eigenaar van een bierbrouwerij in het pand *Het Half Varken*. (Hooge Steenweg 15, de voormalige Luxorbioscoop). Henrick bekrachtigt zijn betaling aan Ackersdijck, zoals hierboven weergegeven. Hij was echtgenoot van Elyzabeth van Zutphen. Een zoon zou het pand in 1691 verkopen. Henrick van Susteren komt ook bij bedehuis 10 ter sprake.

Vlak in de buurt van het achterhuis van *'Roma anno 1630'* dat een brug had over een tak van de Dieze, stond de schuilkerk *St.-Pieter, Achter de Tolbrug*. (Zie ook bedehuis 11).

Op tweede kerstdag van 1673 verstoorde, Martinus Ackersdijck, weer een viering in de huiskerk van Catharina van Drunen, *'Achter de Tolbrug'*. Op 17 januari 1674 volgt reeds een felle schriftelijke reactie van de Staten-Generaal, gericht aan het stadsbestuur.

Er ontstond tijdens deze inval een ernstig handgemeen. De onderschout raakte gewond en moest zich met zijn *dienaars met de korte stok* terugtrekken. De inval veroorzaakte grote be-roering onder de katholieken, zozeer dat de Staten-Generaal en de prins van Oranje aan de stadsregering vroegen zich te matigen bij het nemen van represailles. Sinds die tijd werden in de stad en de dorpen in de Meierij de kerkenhuizen voor roomsen even niet binnengevallen. In het ‘document humain’, de *Kroniek van het St.-Geertruiklooster*, p.389, vinden we - net als bij Hezenmans - ook een verslag over deze gebeurtenis, maar de datum van de inval klopt niet. het gaat om de inval van tweede kerstdag 1673. (Vgl. Hezenmans p.301).

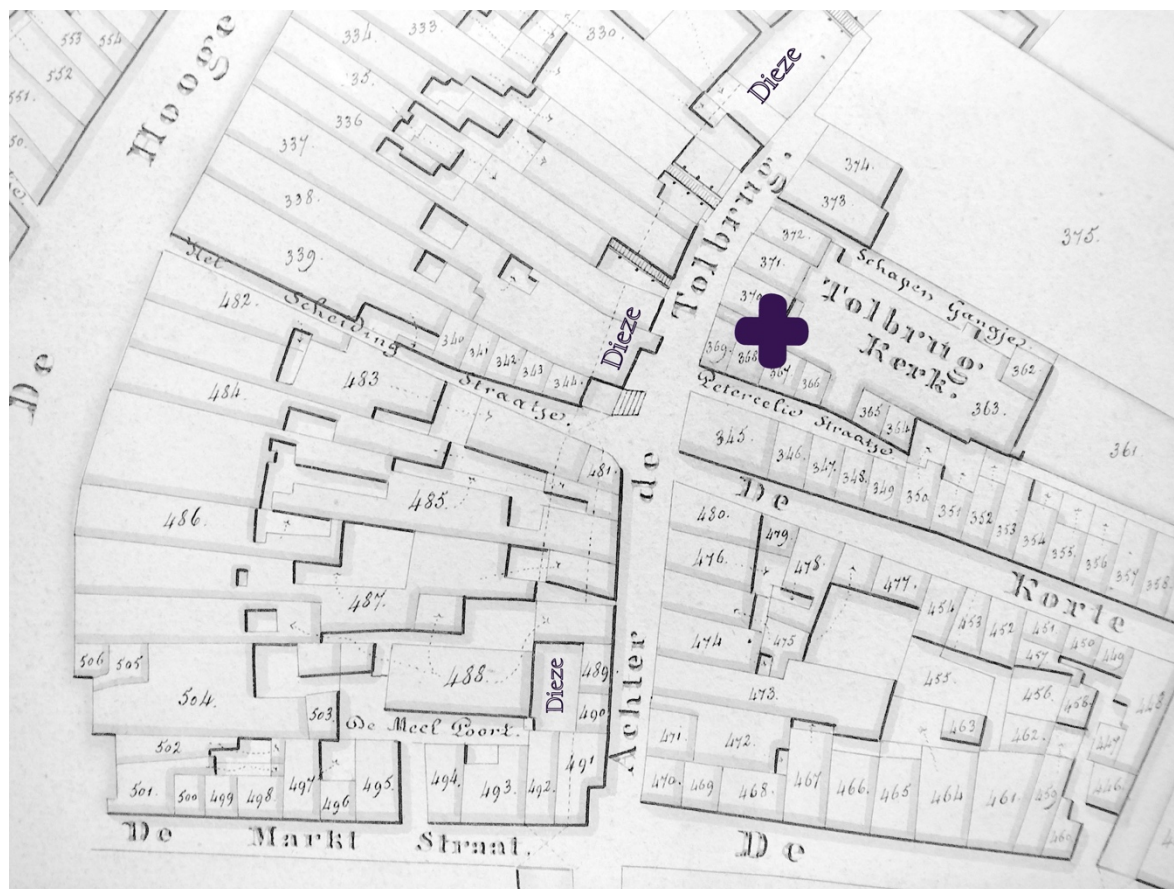
‘Int jaer als boven (1673) de 22 october sijnde sondag is de heer Martinus Ackersdijck, stadthouder alhier, geadsisteert met de dienaers van de Corte Stocken gecomen ten huijsse van Catarina van Druenen, staende achter de Tolbrug ofte in de kerkck, daer pater Christoffel Dolre jesuit was dienst doende, alsoo hij stadthouder geïnformeert was; ende daer gecomen sijnde om te stooren, is hij door verschijde borgers ende soldaten alsoo bejegent geworden ende met geweld gerepouseert, dat hij niet alleen met stoelen ende bancken, mitsgaders ontrent de twintich bloote rapiers uijt de vergaderinge gedreven ende vervolgt is met sulcke vehemente verwoethijt, dat hij buijten de deure ende op de publiecke straet sijnde, aldaer noch over een bierwagen terneder was gestort geworden; maer oock verschijde slaegen, soo binnen als buijten de deure bij hem ontfangen, hem noch geïnfligeert was een seer periculeuse wonden int hooft, penetrerende tot in het pericranium, ende alnoch een diepe steeck met een moortpriem int dick van sijn lijff; sulxs om de rasende furie van die menschen te ontgaen ende sijn leven te salveren, genootsaecht is geworden sonder hoet ofte stock hem te retireren in het huijs van den naesten chirurgijn, lopende ondertussen het bloet van den hoofden tot de voete in groote quantijt alle sijne clederen langs, tot over de straet toe; hem noch een extra ordinair geschreuw ende gejuijch volgde’.

Sindsdien voerden de officieren/stadhouders van de schouten de plakATEN niet strikt uit, maar lieten zich door geld verblinden: er werd geen geheim meer gemaakt van het bestaan van schuilkerken. De autoriteiten staan de katholieke samenkomsten oogluikend toe, tegen betaling van ‘recognitie’, een soort belasting, die niet gering was (van S.v.Y. deel I, p.177).

In 1690 volgde weer een verstoring. Daags voor Driekoningen 1690 werden in dat kerkje door de jezueit Theodorus van de Poll drie jonge Turken met de namen Mustapha, Agamet en Meligom, die zijn broer Hendrik Ignatius van de Poll in Hongarije had gevangen genomen, katholiek gedoopt. Zij kregen de namen Caspar, Melchior en Balthasar. De apostolisch-vicaris Bassery wilde de peter zijn, maar omdat hij niet in deze streek werd toegelaten, werd hij vertegenwoordigd door pater De Cotereau, de eerdergenoemde rector van de nonnen van het St.-Geertruiklooster, regulier kanunnik van het convent Groenendael. De meter was prinses Magdalena Elisabeth, vorstin von Löwenstein (1662-1733), echtgenote van Walraad, Graaf van Nassau-Usingen (1635-1702) veldmaarschalk der Staatse troepen en sinds 1684 gouverneur van 's-Hertogenbosch Staten-Generaal namen deze gebeurtenis zeer ernstig op; de bidplaats werd tijdelijk gesloten. De pater werd verbannen, maar keerde in stilte in 1691 naar onze stad terug, na betaling van een hoge boete. Hij overleed datzelfde jaar. De prinses mocht niet meer met een koets naar de huiskerk rijden omdat de protestanten daar aanstoot aan namen. (Zie ook p.18). (Hezenmans, p.331).

Op 5 mei 1689 werden de huisjes aan de oostzijde van de straat verkocht aan de Leidenaar Adriaan Wittert van der Aa, een vriend van de opvolger van pater Dolre, namelijk pater Ydens. De vriendschap dateerde uit de tijd dat Dolre missionaris was in Leiden. Hij heeft ze gekocht om ze als schuilkerk te kunnen behouden. ‘*Mynheer Ydens p.m. voorsaet van myn-*

heer Doncquers, syn kerck gebouwt hebbende, heeft die laeten vestigen op den naem van den oudsten Heer Wittert, dien ik nog wel gekent hebbe'..., schrijft pater Boucquet. In de periode dat pater Ydens dienst deed, is er een aantal huisjes tot kerkhuis verbouwd. (van Hoeck, 1926-1927, p.142).

nr. 333: *Het Half Varken*, 20^e eeuw: Luxorbioscoop; nr. 330: *Rome*

N.B.: Zie de steegjes *Schapengang* en *Peterceliestraatje* op deze kaart van 1820. De Dieze, ten westen van *Achter de Tolbrug* is tussen de stippellijntjes zichtbaar, er liggen enkele bruggetjes; soms is ze overkluisd. De schuilkerk (+) werd in 1780 vervangen door de hier ingetekende *Tolbrugkerk* (op perceel 363), die tot 1843 gebruikt is. Daarna werd op perceel 375 de *St.-Pieterskerk* van architect Laffertée gebouwd, in 1842/1843, die in 1982 gesloopt is.

De volgende jezuïeten zijn werkzaam geweest in deze statie: eerst Jacobus van Gerwen, geboren Bosschenaar en ingetreden in de orde in 1628, van 1640 tot zijn overlijden in 1669. Daarna Christophorus van Dolre van 1669 tot 1686 (†). Joannes Baptist Sophie is voor een heel korte tijd in 1686 hier geweest. Tevoren diende hij in een statie in Breda. Pater Franciscus Ydens uit Leiden diende hier van 1686-1707 (†). Theodorus van de Poll was incidenteel bedienaar in 1690.

De volgende en laatste jezuïet was pater Daniël Doncquers, ook een geboren Bosschenaar en in 1688 ingetreden. Vanaf circa 1705 kwam hij Ydens assisteren, want die tobde met zijn gezondheid. Hij kreeg meteen te maken met de hatelijke vervolging wegens de bekering van *Sophia Aelberts*. Het doopboek, dat loopt van 1709 tot 1730, vermeldt Doncquers voortdurend als pastoor. ('Taxandria' 1910, p.122; genealogie fam. Doncquers, 'Taxandria' 1899, p.196).

Toen op 7 mei 1720 het verbanningsdecreet voor de jezuïeten werd uitgevaardigd, kon pater Doncquers niet vertrekken, omdat hij door een val zowel een been als een arm had gebroken. Hij diende een request in bij de Staten om voorlopig te mogen blijven. Dat werd gehono-

reerd: *'Resolutie. Doncquers Jesuit, gepermitteert tot syn genesinge binnen 's-Hertogenbosch te blijven, sonder eenige dienst te doen, den 15 November 1720.'*

In 1732 werd de statie gesloten en Doncquers verbannen; hij vertrok naar Bokhoven, pendelde wel tussen Bokhoven en de stad, maar het leven werd hem zuur gemaakt en daarom nam hij in 1734 de wijk naar Antwerpen. Pater Cornelius Boucquet schrijft over deze vlucht: *'Als mynheer Donquers door mynheer Gysels syn swager met de grootste voorsightighyt naer de provintie ghebraght wiert, omdat hy hier te landen niet langer en kost nogh moght blyven, heeft hy syn meubels, huysraedt, boecken en silverwerck van huys en kerck gelaeten in bewaernisse van syn twee susters Juffrouwen Doncquers en Mevrouw Gysels.'*

'Pater Doncquers maakte zich verdienstelijk, met zeer grote toewijding in Antwerpen, maar zijn hart was bij zijn geliefde kudde in zijn geboortestad. Hij overleed op 74-jarige leeftijd in Antwerpen, op 30 april 1744' (Van Hoeck, 1926-1927, p.140 en Van Miert, 1923).

Ook werd aan de assistent van Doncquers, seculier Antonius Paymans, op 29 januari 1732 de toegang tot de schuilkerk ontzegd. Deze kerk, *St.-Petrus*, werd pas opnieuw in gebruik genomen nadat de schuilkerk in de *Kruisstraat* (bedehuis12) was ingestort in 1745. Ze werd benut van 1745 tot 1843, nu door seculieren bediend (Van Hoeck, 1950, p.83 over invloed van de Jansenisten op de Staten-Generaal bij het verwijderen van de jezuïeten uit de kerk *Achter de Tolbrug*).

In 1744 schrijft de jezuïet Boucquet vanuit Ravenstein aan zijn overste een bezorgde brief. Het was een antwoord op diens vraag of het altaar van de buiten gebruik gestelde schuilkerk *Achter de Tolbrug* niet aan een arme buitenkerk geschonken zou moeten worden. *'Ik oordeele dat de Catholycken die voordesen haere kerke gehouden hebben by Mijnheer Doncquers en syn voorsaeten de eerste souden syn die haer kraghtelyk souden stellen tegen het weghnemen van dien outaer (...) dat er groote opspraeck soude ontstaen onder de Borghers (...) ik hebbe noyt menschen gekent, die soo praetagtigh en klapagtigh syn als de Bosse-naers'* (Wat moeten we met deze uitspraak uit 1744).

Inventarisgegevens:

* *'Een altaarstuk uit de Oude Tolbrugkerk, voorstellende de heiligen der sociëteit, gesigneerd L. Blendel f. Ao 1700 wordt nog heden op Mariëndaal in Grave bewaard'* (Van Miert, 1923). Een ander schilderij dat genoemd wordt, *'Broederschap van den zaligen dood'*, heeft in de sacristie van de St.-Pieterskerk gehangen. Ik heb niet kunnen achterhalen waar deze stukken nu te zien zijn.

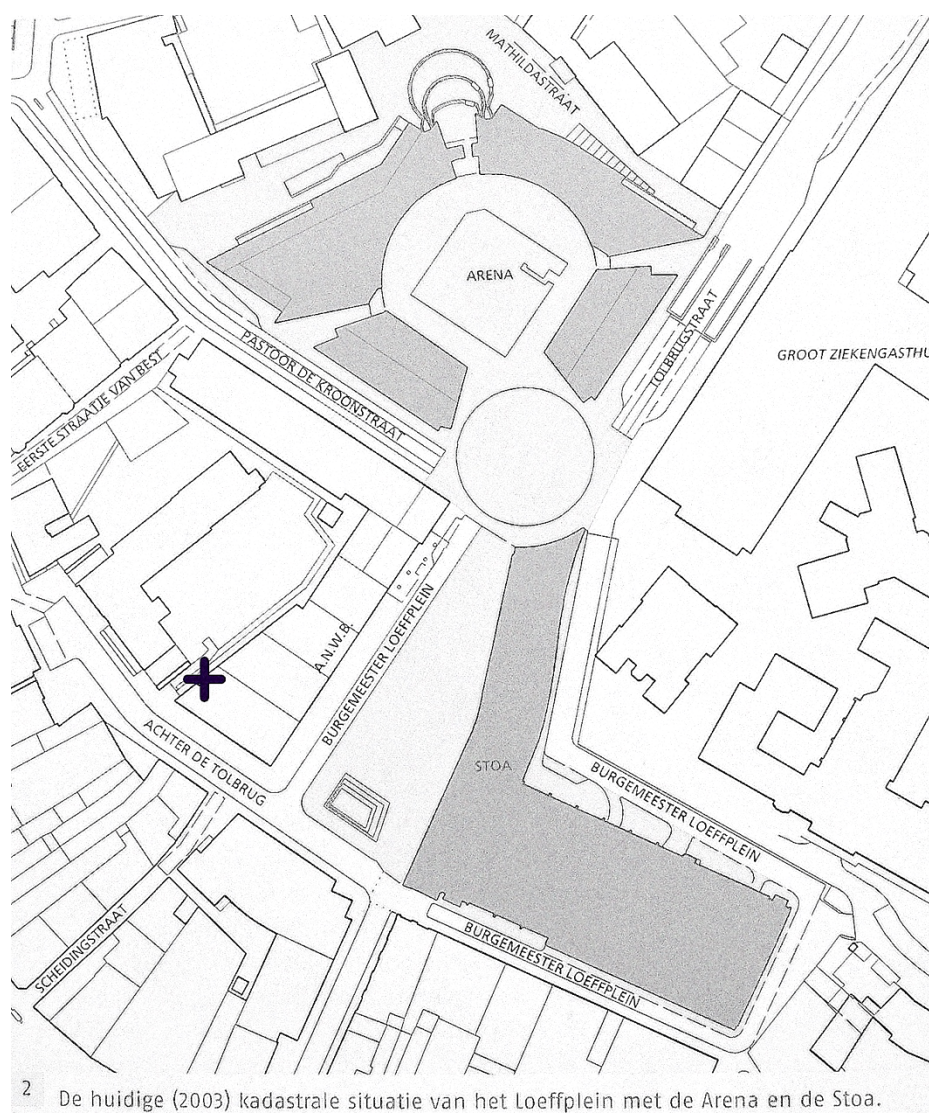
* Omdat pater Daniël Doncquers zijn kerk moest sluiten in 1732 werd de inventaris deels verkocht, deels in bewaring gegeven bij Catharina van Santen. (van Hoeck, 1926-1927, p.144).

Catharina van Santen presenteerde in 1744 de hele inventarislijst van de schuilkerk van *'Achter de Tolbrug'* aan de autoriteiten van de stad. Hierin staat o.a. vermeld: *'een levensgroot beeld van de H. Franciscus Xaverius, gesneden van den vermaerden beeltsnijder Vervoort tot Antwerpen woonenden'*. (Van Liebergen, 1994) Dit is dezelfde inventaris als waarover ik schreef bij het schuilkerkje van pater Boucquet: de inventaris is waarschijnlijk grotendeels verhuisd van de Lange Putstraat naar Achter de Tolbrug.

* Enkele schilderstukken uit deze jezuïetenstatie zijn bewaard gebleven. De genoemde pater Chr. van Dolre zou mogelijk het schilderstuk *'De verheerlijking van de Jezuïetenorde'* meegebracht hebben uit Alkmaar, om als retabel te gebruiken. Het is geschilderd door Matthijs van den Bergh (Ieper, 1615-Alkmaar, 1687) en tussen 1811 en 1836 overgebracht naar de St.-Jan. (Begheyn, 2002) Het kwam toen in het oksaal te hangen, totdat dit oksaal verkocht werd in 1867. Nu prijkt het in de Sacramentskapel.

Daar hangt ook het schilderstuk met de voorstelling van de in 1729 heilig verklaarde Johannes Nepomucenus (Nepomuk), sinds 1732 de beschermheilige van de jezuïetenorde, vanwe-

ge zijn standvastigheid met betrekking tot het biechtgeheim. De schilder is onbekend, maar ook dit stuk komt vermoedelijk uit deze schuilkerk van St.-Pieter.

2 De huidige (2003) kadastrale situatie van het Loeffplein met de Arena en de Stoa.

Kruisje (+): locatie van de eerste schuilkerk. (zie ook p.41).

De pastorie:

In 1716 kocht de in 1670 geboren Mr. Paulus Suyskens, overtuigd katholiek, gehuwd met Theodora de Hee, het voormalig *refugiehuis van Mariënhage*. Het mocht gebruikt worden als pastorie voor de huiskerk *Achter de Tolbrug* van de parochies St.-Pieter en St.-Jan gezamenlijk. Het huis werd bewoond door pater Daniël Doncuers, maar stond op naam van Paulus Suyskens.

Later werd de woning voor 3000 gulden verkocht aan diens zoon Mr. Lambertus-Ignatius Suyskens. Daarna werd het huis in 1742 overgedaan aan Johan van Hee, rooms seculier priester te Berlicum en 5 jaar later kwam de pastorie in handen van Lambertus Hoeks, plebaan, die bepaalde dat dit huis na zijn dood pastorie zou blijven van de parochie *Achter de Tolbrug*. De erfgename van de plebaan, Maria Hoeks, transporteerde dit huis in 1764 ten behoeve van de *gemeente der roomsche kerkschuur A. de Tolbrug* aan de pastoor van St.-Pieter, Johannes van Venrooy. Nu werd het eigendom van de parochie. (van S.v.Y. deel I, p.159).

De schuilkerk:

Plebaan Lambertus Hoeks kreeg, na een verzoek daartoe, bij Resolutie van Staten-Generaal in 1745, toestemming om kerkdiensten te mogen verrichten in de huiskerk '*Achter de Tolbrug*' (die vanaf

1732 gesloten was geweest), omdat het kerkhuis in de *Kruisstraat* was ingestort, eerder dat jaar. (zie: bedehuizen 12 en 15).

In 1747 was de bidplaats *Achter de Tolbrug* één van de zeven toegestane katholieke bedehuizen volgens de Resolutie van de Staten-Generaal van 16 februari van dat jaar. De andere zes waren: het bedehuis in de *Postelstraat*, de twee kerkjes in de *Vughterstraat*, de kerkjes achter de *Kerkstraat* en *Achter den Doove* en het bedehuis *In den Boerenmouw*.

In 1731 waren er nog tien schuilkerkjes geduld, maar sindsdien werd het aantal geleidelijk aan beperkt en het toezicht op de bedienaren verscherpt.

Vanaf 1773 konden de parochies een kerkje en pastorie in eigendom hebben. In 1779 kwam de toestemming binnen van de Staten-Generaal, gericht aan plebaan Johannes van Venrooy van de rooms-katholieke gemeente '*Achter de Tolbrug*', om een nieuwe kerk te mogen bouwen en de oude af te breken (Janssen, 2006, p.7). Hier volgen enkele bijzonderheden: We zien in het archief van de Sint-Pieter een akte waarin de plebaan 5 huisjes in het Lammerstraatje (Schapengangetje), 1 huisje in de Korte Tolbrugstraat en 1 huisje in het Peterseliestraatje overdraagt ten behoeve van de nieuwe kerk. Uit deze huisjes was de 'schuilkerk' samengesteld. Het eigendom van de schuilkerk verliep aldus: van Adriaan van Wittert van der Aa (1641-1698 te Leiden), de vriend uit de Leidse tijd van pater Franciscus Ydens, werd het overgedragen aan Peter van Iperen en diens echtgenote Maria Hoeks, de zus van plebaan L. Hoeks. Daarna werd de parochie van St.-Pieter eigenaar, in 1779.

Nadat dit kerkenhuis was vergroot, werd het op de kadastrale kaart vermeld als '*Tolbrugkerk*' (zie afb. p.41). De kerk bleef nog tot 1843 dienst doen; vanaf het jaar 1840 evenwel alleen als kerk van de parochie van St.-Pieter, nadat deken-plebaan Joannes Hoogaerts in dat jaar gestorven was. De St.-Jansparochie had de St.-Jan weer terug. In 1843 werd de St.-Pieter, een Waterstaatskerk (zie de foto, ontworpen door architect J.H. Laffertée) in gebruik genomen. Dat was

op een terrein dat in 1807 was gekocht. (op perceel 375, p.41). Het lag tussen de pastorie en de schuurkerk. De voorgevel aan de voormalige Marktstroom van de Dieze en de achterzijde grenzend aan de overkluisde Grote Stroom. De oude *Tolbrugkerk* werd toen afgebroken om plaats te maken voor parochiescholen.

De *eerste* Sint Pieterskerk, uit de 15e eeuw, was oorspronkelijk een broederschapkapel van pelgrims die naar Rome geweest waren, naar het graf van Petrus en Paulus. Die kerk was in 1450-1452 gesticht en werd afgebroken in 1645 ten behoeve van een vrij schootveld voor de 'Papenbril'. De parochie Sint-Pieter bleef met een eigen pastor voortbestaan tot 1646, daarna kregen de plebanen van de St.-Jansparochie de neventaak van 'deservitor', waarnemend pastoor, van de St.-Pietersparochie. Tot 1840.

Foto uit 1965: De Sint-Pieter uit 1843 met op de achtergrond de 'Pastorij' (Achter de Tolbrug).

De pastoors van de parochie waren achtereenvolgens: H. van den Leemputte, (vanaf 1620 kanunnik; vanaf 1630 tot 1657 pastoor van de St.-Jansparochie), H. Lintermans, W. van den Boom, J. van Kessel, S. Wydeven, L. Hoeks, J. van Venrooy en J. Hoogaerts. Deze laatste

was pastoor tot 1840 Ze woonden vanaf de tweede helft van de 18^e eeuw vlakbij, in het voormalig refugiehuis - tot 1629 - van de augustijnen. (Boekwilt, p.21).

B. De schuilkerken die door de dominicanen/predikheren bediend werden

De orde van de dominicanen of predikheren (o.p. ordo praedicatorum) is gesticht in 1206 door de Castiliaanse kanunnik Dominicus Guzman die leefde van circa 1170 tot 1221. Hij ging in 1206 op reis met zijn bisschop. Deze liet hem zien hoe de Albigenzen, de Katharen, leefden rond Albi, bij Toulouse. De leefwijze van de Katharen werd de leefregel voor de predikheren. Die is zo verwoord: *'Door vorming en studie uitgroeien tot kundige predikers, die daar leven, waar zij nodig zijn, tussen de mensen. Zij prediken voor hen en onderrichten hen, maar leven uitsluitend van aalmoezen. Zij hebben geen enkele bezitting. Zij gaan uit bedelen. En ze leven rein zoals de Katharen, celibatair'*.

Dominicanen beschouwden zich als 'Domini Canes', waakhonden van de Heer, en leverden als monastieke intelligentsia belangrijke functionarissen aan de kerkelijke inquisitie.

Lang voor de 'reductie' van 1629 waren zij werkzaam in 's-Hertogenbosch. In 1286 vestigden twee dominicanen uit Leuven zich in een terminarishuis en na aankoop van meer vastgoed, erven en woningen, legden ze in 1296 de grondslag voor een groot klooster, ten noorden van de tegenwoordige *Predikherenpoort*. Na de grote stadsbrand van 1419, met de volledige verwoesting van het klooster, bouwden ze een groot nieuw convent, aan de noordzijde van de Dieze. De kapel rustte op een overwelfing van de Grootte Stroom. Achter de kloostergebouwen lag een boomgaard en een beemd, tot aan de stadswal. Het klooster was vanaf de Hinthamerstraat niet meer te zien, nieuwe huisjes stonden er voor. Bij het bezoek aan de stad in 1481 schonk aartshertog Maximiliaan I een mooi bedrag voor de bibliotheek van de kloosterlingen. Twee jaar later verlieten de paters tijdelijk de stad omdat de heersende pestepidemie was binnengedrongen in het klooster en aan veel paters het leven had gekost, ook buiten het klooster bij het verzorgen van noodlijdende poorters. De Beeldenstorm van 1566 en oproeren hebben nadien veel schade toegebracht aan de eigendommen. Na de capitulatie van de stad in 1629 werden 69 dominicanen uit de stad verbannen. (Meijer, 1897 p.93). Ze vertrokken naar dorpen in de Meierij voor hun apostolisch werk. Van hen vonden er 24 onderdak in een klooster in Breda, voor korte tijd, daarna in Venlo, vervolgens in Gemert, totdat de Staatsen daar in 1648 huishielden. Ten slotte belandden ze in Mechelen, waar het Bossche predikherenklooster in 1652 'hersteld' werd. Het Bossche convent was onderwijl geconfisqueerd door de Staten en in 1641 gekocht door koopman/aannemer François Blom en pensionaris Jean Gans. Ze hadden de verplichting op zich genomen om twee straten aan te leggen op het kloosterterrein, de 1^e en de 2^e Nieuwstraat (nu St. Josephstraat). Alle kloostergebouwen werden gesloopt. (van der Vaart, 1999, pp. 129-162).

Na 17-09-1629 verbleven nog 4 predikheren in 's-Hertogenbosch, al of niet met toestemming van de overheid: de paters Joannis Davidts, sacristijn (koster), Augustinus Leerse, Dominicus Strick en Leonardus Jansenboy. In 1630 woonden ook Raymundus Pottey en Joannes Hoorenbeeck in de stad. Hier bedienden ze een aantal geheime bedehuizen. De prior van de dominicanen in Leuven, pater magister Rijder(us), werd naar 's-Hertogenbosch gestuurd om met de verdreven bisschop Ophovius, ook een dominicaan, te kunnen corresponderen over de omstandigheden hier. Uiteindelijk bleef de predikherenorde tot 1770 in de stad vertegenwoordigd. Twee van de schuilkerkjes die ze bedienden, behoorden tot de oorspronkelijke parochies van de stad, namelijk één op het Hinthamereinde, van de St.-Jacob, en één in de Vughterstraat, van de St.-Cathrien. De andere huiskerk van de Vughterstraat, die van *'De 7 Weeën'* door de minderbroeders bediend, bestond vanaf 1651, de dienstdoende pater werkte er als assistent van de officieel benoemde pastoor van de Sint-Cathrienparochie. De pastoors van de parochies waren doorgaans Bossche kanunniken, want die werden in 1629 niet verbannen. Ze stelden clandestien hun woonhuizen open om de Mis te vieren. Het derde kerkje van de dominicanen, St.-Anna, lag verscholen achter de huizen van de Kerkstraat, Gasselstraat, Hinthamerstraat en was ook toegankelijk via een steegje vanaf de Torenstraat.

Stoutmoedige predikheren trokken door de Meierij, het risico van arrestatie op de koop toe nemend. Daar was de provinciaal, hun overste, niet altijd gelukkig mee, want bij gevangenneming moest de arme geloofsgemeenschap de enorme losprijs opbrengen. Denk aan de eerder genoemde dominicaan Ambrosius van Cleeff en de dominicaan Gerardus van Wassenbergh, waarover dadelijk meer.

In 1639 vestigden dominicanen die uit Den Bosch waren verdreven zich in Gemert. Mèt het beeldje van Maria met de rozenkrans. Daar gaven ze les op een bloeiende Latijnse school. Na de Vrede van Munster in 1648 vluchtten ze en kwamen in 1649 in Mechelen in hun dominicanenklooster aan. Maar

in Gemert werd de prior, pater Davidts, evenals de plaatselijke pastoor, J. Santfoort, gearresteerd en in 's-Hertogenbosch gevangen gezet. Dat was voor de schout een mooie bron van inkomsten. Alle roerende kostbaarheden van de paters uit Gemert werden gestolen door Staatse soldaten. De Heer van Gemert, Grootmeester van de Duitse Orde, verzette zich op wettelijke gronden tegen de bezetting, maar er kwam pas in 1662 een vredesverdrag. In 1670 konden enkele predikheren als paters-docent terugkeren, maar niet in kloosterverband. Ze bleven tot 1680, want om botsingen met de Staten-Generaal niet op de spits te drijven, trokken de predikheren zich toen terug van de Latijnse school. Het had als gevolg dat het tractaat van 1662 niet werd verscheurd door Den Haag en dat de godsdienstvrijheid kon voortduren in Gemert.

Enkele feiten over eerder genoemde pater Gerardus van Wassenbergh. Hij vond in 1656 onderdak bij een apotheker in Eindhoven. Hij richtte daar de broederschap van de H. Rozenkrans op en trok later rond als missionaris, ook naar 's-Hertogenbosch. Hij werd hier bekend als 'pestpater' en maakte zich in de stad verdienstelijk door de patiënten '*mette heete ziekte besmet sijnde*' bij te staan. De hoogschout had de pest aan hem omdat hij geen 'smeergeld' betaalde. De priester bezat niets en zijn kerkje stond in een arme buurt. Bovendien had hij voldoende krediet bij de bevolking, door wie hij op handen werd gedragen. Toch noopten de omstandigheden hem om in 1680 te vluchten, want op 15 augustus werd de missionaris gedaagd; hij ontsnapte op het nippertje, moest zijn kleding achterlaten en sliep onder de blote hemel. (Hezenmans, p.307).

De hoog- en laagschout schrijft op 24 oktober 1680 over Van Wassenbergh dat hij zich '*niet en heeft ontsien nu voor de tweede mael binnen den Bosch te coomen doch het heeft oock weijnich gescheelt ofte mijn stadthouder soude hem geatrapeert ende gevangen gekreegen hebben, oock soo dat hij nae alle apparentie int bloote hemelt sich heeft moeten salveeren ende cleederen achter laeten ...*' (archief predikheren, omslag 3858, Erfgoedcentrum in St. Agatha).

Zijn kerkje werd verbeurd verklaard door de Staten op 20 februari 1681. Tien jaar later werd hij pastoor in Orthen, waar hij in 1698 overleed. (zie ook bedehuis 7, St. Anna).

Het blijkt toch steeds opnieuw merkwaardig en ongerijmd, dat de Staten wel verdraagzaamheid betrachtten ten opzichte van 17^e eeuwse agnosten als Baruch Spinoza en Pierre Bayle, Franse 'verlichte' filosofen en godloochenaars, 'wier schandelijke werken veelal hier te lande werden gedrukt' (Arnolds deel IV, p.29). Ook tegenover Portugese joden, Hollandse en Franse jansenisten bestond tolerantie, maar de Staten waren gebeten op de roomsen, vooral op de kloosterlingen en jezuiten. Het geeft te denken over de voorgeschiedenis in de 16^e eeuw.

In 1704 overviel de schout de huiskerk op het Hinthamereind, naar later bleek vanwege de vlucht uit Helmond van het meisje *Sophia Aelberts*, waarover al eerder werd gesproken. Pater van Bilsen o.p. was onvindbaar voor de schout. Het meisje zou en moest gevonden worden. Twee predikheren uit Helmond werden gegijzeld. Jaren zaten ze vast in onze stad op de gevangenpoort. Plebaan van Kessel werd een week gegijzeld; de predikheer uit de parochie St.-Cathrien, Petrus Kerckhoven bood zich aan als gijzelaar en bleef 9 maanden vastzitten. Pas toen het meisje Aelberts in 1708 overleden bleek te zijn in Thouars in Frankrijk, - het werd pas bewezen geacht door de Staten in 1710, nadat een hoog losgeld was betaald - leek de lucht op te klaren. Maar al die tijd werd aan de regulieren de toegang tot hun kerkjes onthouden. Dit was het begin van het eind van het werk van de regulieren. De Staten wilden van ze af. Voor hen waren de seculieren minder bedreigend.

5. Bedehuizen van St.-Jacob: achter 'De Witte Lelie', Hinthamerstraat nr. 183 Na ± 1655 achter 'De Maagd van Den Bosch', Hinthamerstraat nr. 179

De Sint-Jacobskapel in de Bethaniëstraat, uit de 15^e eeuw, parochiekerk sinds 1569, was na 1629 in gebruik bij de gereformeerden. Daarom deed een kanunnik, Everardus van Ravensteijn, van het kapittel van de St.-Jan, vanaf 1629 in het geheim dienst voor de parochianen in het *klooster op de Windmolenberg*. Hij diende hier zijn overlijden († 19-8-1642). Daarna nam de rector van het klooster, ook wel *Bethaniëklooster* genoemd, de bediening op zich. Het was Johannes van der Meulen, die vanaf 1623 de rector was. De predikheren assisteerden hem in de zielzorg in de St.-Jacobsparochie (Schutjes p.327).

Pater Francois Corluy, van het klooster Groenendael in het Zoniënwood bij Brussel werd later rector van het *Bethaniëklooster op de Windmolenberg*. De bewoners van het klooster, reguliere kanunnikessen, vertrokken echter na 1648 naar hun nieuwe klooster in Vilvoorde (B), dat sinds 1642 in gebruik was genomen (Dykmans, p.114).

De dominicanen zijn vanaf de ‘reductie’ actief geweest in de parochie. Daar was in 1629 de predikheer Leonardus Janssenboy, die door bisschop J. Bergaigne in 1644 benoemd werd tot pastoor. Hij bleef hier tot zijn dood in 1663. (Meijer, p.133). De teruggekeerde pater Joannes Davidts assisteerde vanaf 1641 ook bij het huisbezoek en het toedienen van de sacramenten. En in 1643 dook de predikheer Matthias van Susteren op. Van 1663 tot 1672 was hij pastoor. Het schuilkerkje was ingericht in *De witte Lelie*, waar de onderschout Ackersdijck enkele keren binnenviel. Hij noteert in zijn *Memoriael*:

‘Den 27^e december 1654 gestoort een paepsche conventicule dewelcke wierdt gehouden inde huijsinghe toebehoorende Philips Lievens, gestaen opt Hintemereynde alhier, daer inwoont een quesel genaempt Geertruijt. Is voor het huijs betaelt de volle peene van driehon- dert Gulden. Ende daer van aen mijn Heere den Hoorschouth betaelt sijn gerechticheijt.’

Den 26^e december 1654
gestoort een paepsche
Conventiculē dewelcke
wierdt gehouden inde
Hintemerstraet daer inwoont
de quesel genaempt Geertruijt
en is voor het huijs betaelt
de volle peene van drie
hondert gulden ende daer
van aen mijn Heere den
Hoorschouth betaelt sijn
gerechticheijt.

Een volgende inval:

Den 26^e december 1655 gestoort een paepsche Conventicule dewelcke wierdt gehouden inde Hintemerstraet daer uijthanght de witte Lelij, ende daer inwoont een quesel genaempt Geertruijt en is voor het huijs betaelt de volle peene van drie hondert gulden ende daer van aen mijn heere den hoogschouteth gegeven sijn gerechticheijt,

Uit verschillende akten blijkt dat Philips Lievens de eigenaar was van het huis *De witte Lelie*.

Het bedehuis had een vluchtgang. In 1657 staat in een akte: ‘huijs, erve, hoff ende drie cameren, met eenen door- ganck in de St. Jacobsstraet, gemeynlic genoempt In de witte lelye’.

Al sinds circa het jaar 1900 vormen de huizen *De witte Lelie* en *De Kalverendans* één woning, Hinthamerstraat nummer 183 (tabel, zie p.49).

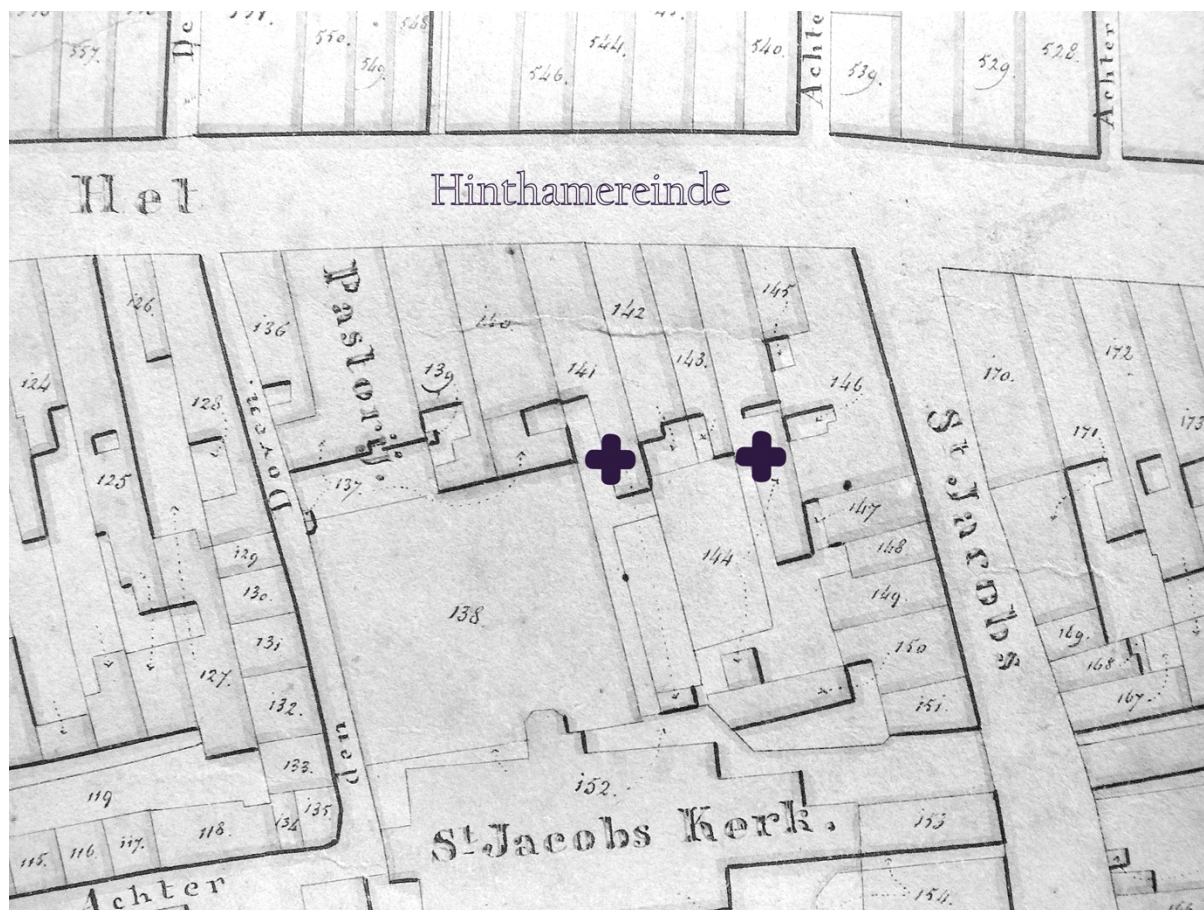
Martinus Ackersdijck gaf de schout drie namen door van verdachte huiseigenaren/bewoners: *Geertruijdt Croes*, de eerder genoemde kwezel, *Willem van Campen* en *Wouter Passers*.

‘Vóór die tijd hadden ze er zich in ene kamer beholpen’ (Hezenmans p.258). De predikanten kantten zich met succes ‘tegen het stoute en van dag tot dag opstijgende Pausdom; dat moest ingebonden worden’. De genoemde schuilkerk is na 1655 overgebracht van het achtererf van *De Witte Lelie* naar het erf gelegen achter het huis genaamd *De Maagd van Den Bosch*. Het is niet precies bekend wanneer deze verhuizing gerealiseerd werd, maar die moet wel vóór 1663 hebben plaatsgevonden. Het bedehuis was in het achterhuis gevestigd en in het voor- huis woonde de pastoor van ‘de parochie van het Hinthamereind’.

De eerder genoemde dominicaan Matthias van Susteren deed dienst tot zijn dood in 1672. Hij verkreeg recht van overpad door een steegje van drie voet breed, tot het achterhuis van *De Maagd van Den Bosch*, vanaf de Sint Jacobsstraat.

In 1671 verbood de magistraat het verbouingswerk aan twee huizen die tot roomse huiskerk werden ingericht voort te zetten, ondanks een onderdanig verzoek. De boete zou anders f.300 bedragen (*Memorie voor het Hoogh Officie*, Schoutsarchief BHIC, van 15 juni 1671, waarin gesproken wordt van 'twee nieuwe timmeragien, bijna halff voltrocken, geconstitueert tot paepsche kercken').

Over de inrichting en inventaris van het pastoorshuis van Mattias van Susteren in de Hinthamerstraat kennen we details, dankzij zijn testament van 1672. Het betreft o.a. schilderijen met religieuze afbeeldingen, studeerkamer, heilig vaatwerk en lijnwaad; ook een habijt in een koffer, want hij ging 'in burger' over straat. (Meijer, p. 134 e.v).

Kadastrale kaart van 1823

op perceel 141: *De Maagd van Den Bosch* en op perceel 144 *De witte Lelie*

N.B.: perceel 152: deze St.-Jacobskerk is gebouwd in 1804

Na Van Susteren zouden tot 1740 nog tien predikheren volgen als bedienaren van de schuilkerk van St.-Jacob. Meestal waren ze met tweeën. In 1665 verbleven er de paters Le Hardy en Joh. Bapt. de Bruijn, in 1672 kwam Amandus van der Waerden, totdat hij in 1674 naar Mechelen werd geroepen. (Hij was gekozen tot prior). Petrus van den Bossche volgde hem op, maar hij werd in 1685 levenslang verbannen omdat hij in Antwerpen een katechismus had gepubliceerd, hetgeen de verbittering van de protestanten opwekte. Hij overleed in 1686. Daarna diende de Bosschenaar Joannes van Bilsen († 31-12-1728). Hij werkte hier 43 jaar maar van 1704 tot 1713 was hij eigenlijk vleugellam. Vanwege wrok van de Staten in de kwestie Sophia Aelberts mochten regulieren in deze periode niet in bedienig treden; vanaf 1714 wel weer, behalve de Jezuïeten. Zij waren door Rome's vijanden het meest gevreesd en bijgevolg het meest gehaat, Meijer p.146; (In de jaren 1693-1714 zijn er in de St. Jacobskerk 2434 kinderen gedoopt).

In 1693 volgden assistenten, de paters Dominicus van der Graft en Lamb. van den Heuvel.

In 1714, toen de problemen omtrent Sophia Aelberts achter de rug waren, zien we Josephus van der Vliert, daarna Jacobus Le Hardy (†1734), (een broer van de eerder genoemde) en ten slotte Thomas Coersel, die in 1740 overleed. (Schutjes IV p.325 e.v.)

Twee keer komt de achternaam Le Hardy ('de stoutmoedige') voor. Het is misschien niet toevallig dat de weduwe van Bernaert Le Hardy woont in *De Gulden Roos*.

In 1686 was zoals gezegd Joannes van Bilsen bedienaar, Bosschenaar uit een aanzienlijke familie. Deze predikheer werd echter geen pastoor. Om de overheid niet nog meer te provoceren droeg de vicaris dat ambt op aan de kapucijn Jacobus van St.Truijen, die zijn kerkhuis had in *Achter de Boerenmouw*. Jacobus werd kort daarna als pastoor opgevolgd door seculier Judocus Tibosch en in 1687 deed deze Judocus afstand ten behoeve van zijn zwager Petrus Tibosch, die nota bene het Jansenisme aanhing (bedehuis 14).

In 1688 wist deze seculier toestemming te krijgen, om in het huis van zijn tante, *De Druif* geheten, een bidplaats te openen, in de hoop dat hij zijn parochianen kon beïnvloeden. De jansenisten en seculieren hadden één eigenschap gemeen: een hekel aan religieuzen. Bij hen bestond daarom het streven om de paters, i.c. Van Bilsen, uit het missiegebied te weren. Omdat hij weinig aanhang in *De Druif* trok, kwam pastoor Petrus Tibosch bij Van Bilsen wonen en het eigenlijke St.-Jacobskerkhuis bedienen. Dat botste natuurlijk tussen die twee, en na de dreiging met een kerkrechtelijk proces, verdween Petrus Tibosch naar Holland in 1690. Toen kreeg Van Bilsen toestemming van de Staten-Generaal om zijn kerkje een beetje te vergroten in 1691 (Meijer p.138-141).

In 1698 verscheen uit Rome het decreet, na een onderzoek, dat de parochie St.-Jacob definitief aan de dominicanen werd toegewezen.

Kadaster 1823	Mosmans 1907	Huis-nrs. 2009	Namen van woningen
172	491	193	De Druif
171	492	189	De Kattendans
170	493	187	De stad Osch
146	494	185	De nieuwe stad Osch
145	495	183	De Kalverendans
144	496	183	De witte Lelie; later: De Hopzak
143	497	181	De gekroonde Hamer
142	498	181	497 en 498 waren 2 huisjes
141	499	179	De Maagd van den Bossche
140	500	177	De gulden Roos
139	501	X	De Klok
Pastorie	502	X	Het bont Paardje
Pastorie	502	X	De bonte Koe

Tabel: vergelijking van de gegevens: zie de afbeeldingen op de pagina's 48 en 50.

Over genoemde pater Van Bilsen, na de dood van Jacobus van St. Truiden toch tot deken van de stad benoemd, nog het volgende. Na de capitulatie van de stad werden door de geestelijkheid grote hoeveelheden gebruiksvoorwerpen en kerkelijke sieraden bij vertrouwde personen verborgen. De protestantse kerkmeester Willem van Houte (zijn naam is vereeuwigd op de mooie F-klok van F. Hemony uit 1663 die in de St.-Janstoren hangt) kreeg hier lucht van en liet huiszoekingen doen. Met succes, want duizenden ponden koper werden opgespoord. Beelden, spijlen en kandelaars werden daarna verkocht aan Jacob Noteman en omgesmolten. Deze klokkengieter kon daardoor de grote G-klok van 5500 kg. vervaardigen. De speurder heeft niet alle koper achterhaald, want pater Van Bilsen kende in 1706 de verblijfplaats van

zeker nog 1467 pond en verkocht dit koper tegen 5½ stuiver per pond, voor 403 gulden, 8 st. en 8 penn. aan een koperslager.

Alph. Mosmans spoorde in 1932 een notariële akte op van circa 1700, waarin de dominicaan Gerardus Geenen van het kerkje St.-Anna in de Kerkstraat en de koperslager Johannes Spelters beiden verklaren, dat de opbrengst bestemd is voor de geestelijkheid in de stad, als de nood aan de man komt.

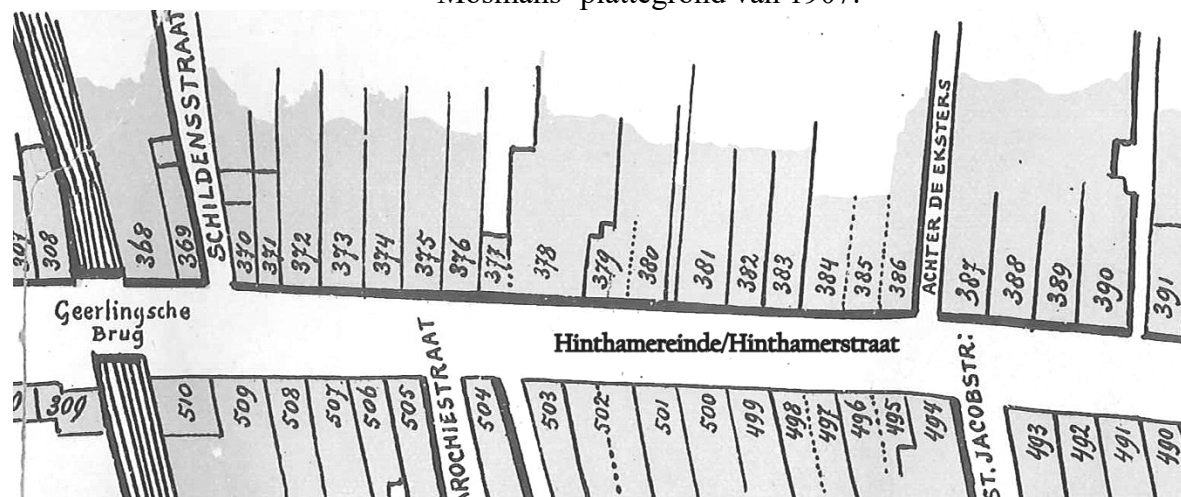
Na 75 jaar was de herkomst van het oud koper immers niet meer te achterhalen (Alph. G.J. Mosmans, 1932, p.196).

De resolutie van 19 juli 1730 van de Staten-Generaal hield in, dat er geen nieuwe priesters vanuit kloosters meer toegelaten werden en dat de nog aanwezige reguliere priesters een eed van trouw moesten gaan afleggen in Den Haag, met de uitdrukkelijke belofte 'geen Jesuïeten of monniken in de statien te benoemen'. Er werd aan toegevoegd, dat het aantal huiskerken van 10 naar 5 teruggebracht zou worden. Het volgende gebeurde:

In 1740 overleed Thomas Coersel, de laatste predikheer die ook pastoor was van de St.-Jacob. (Meijer, p.150). Korte tijd heeft de predikheer Hyac. Spijkers van het kerkje St. Anna zich belast met de zorg voor de parochie van St. Jacob, maar daarna werd in 1741 de seculier Adr. van Engelen aangesteld, met machtiging van de Staten (Hij was uit het kerkje in de Lange Putstraat verjaagd). Dat deed hij tot 1748 en daarna vertrok hij naar Uden. Vanaf 1741 werden steeds alleen seculiere priesters benoemd.

Van Heurn, eind 18e eeuw, zag de parochiekerk met eigen ogen: *'zy is taamlijk groot en omtrent vierkant, 15 bij 15 meter. Er stonden drie altaren, een predikstoel en een albasten beeld van Jacobus Major, schutsheer der oude (in de Bethaniëstraat) en der tegenwoordige St.-Jacobskerk. De kerk heeft twee uitgangen, één naar de St. Jacobsstraat en de andere in een straatje, thans Achter den Doove geheten, doch voorheen het Fraterstraatje genaamd. Het schijnt dat deze kerk, omtrent het jaar 1669 op de plaats van het achterhuis van De Gulden Roos, tevens de woning van de priester, getimmerd werd'* (Van S.v.Y. III, p.15, perceel 138 op p.48) Er was ook een 'albasten beeld van Jacobus Major' aanwezig uit deze schuilkerk *De Maagd*. (Van Liebergen, p. 18).

Mosmans' plattegrond van 1907:

Tussen pand 504 en 503 moet u *Achter den Doove (Het Fraterstraatje)* situeren.

De panden op de percelen 504 t/m 501 bestaan niet meer sinds 1931, evenmin als de *Parochiestraat* (dat was een steegje dat leidde naar de hoofdingang van de kerk, aan de westzijde.

Nummer 504 zou plaatsmaken voor de verbrede straat *Achter den Doove*, nu deels *Mgr. Prinsenstraat* genoemd.

Op 22 mei 1794 werden de kerk en de pastorie door de particuliere eigenaars overgedragen aan de kerkmeesters van de rooms-katholieke gemeente van het Hinthamereind. In 1801 werden kleine opstallen aangekocht achter de tuin van *De Gulden Roos*, alsook percelen nabij *Achter den Doove*, om de kerk te kunnen vergroten. In 1803 volgde de afbraak van het oude bedehuis en werd dit vervangen door de kerk van 1804.

Omdat pastoor Molemakers weigerde bisschop van Camp, die door Napoleon benoemd was, te erkennen, sloten de Fransen in 1812 de kerk (Bijlage II). Het gebouw veranderde in een pakhuis voor suikerbieten. Nadat Napoleon in 1815 zijn Waterloo had gevonden, deed de kerk weer dienst als gebedshuis, totdat ze in 1844 gedeeltelijk werd afgebroken en daarna aanmerkelijk vergroot. (zie de foto's hieronder). In 1907 kwam op deze plek de St.-Jacobskerk van Jan Stuyt en Joseph Cuypers.

In 1818 werden de huizen *De Bonte Koe* en *Het Bont Paardje* aangekocht ten behoeve van een nieuwe pastorie. De huizen 504 t/m 502 op het kaartje van Mosmans werden in 1931 afgebroken (perceel 501 was al leeg) en daardoor kreeg de kerk een ruim voorplein en kwam het rond 1922 toegevoegde portaal beter tot zijn recht.

Wat de achtereenvolgende *kerkgebouwen van de parochie St.-Jacob* betreft, geven we hier de volgende samenvatting:

1. De kapel van St.-Jacob in de Bethaniëstraat vanaf 1430; die werd in 1569 parochiekerk.
2. Vanaf 1629 enkele geheime bedehuizen.
3. In 1804 werd een nieuwe kerk gebouwd.
4. Die werd in 1844 gedeeltelijk gesloopt en vergroot door bouwmeester Arnold van Veggel. Dat is de koepelkerk (afbeeldingen hieronder) die zestig jaar dienst gedaan heeft.
5. In 1907 kwam er de kerk van Stuyt en Cuypers. De nieuwe hoofdingang aan de noordzijde werd in 1922 gerealiseerd en met de voltooiing van de toren in 1927 was het gebouw af. De kerk werd in 2002 door het bisdom afgestoten en verkocht. Ze is herbestemd en sinds 2004 herbergt ze het 'Jheronimus Bosch Art Center'.

Afbeeldingen hieronder:

De St.-Jacob in waterstaatsstijl, neo-klassicistisch, (1844-1905), van bouwmeester Arnold van Veggel. De kerk was alleen bereikbaar via de Parochiestraat. Omdat de bouwvallige koepel niet meer te restaureren was, moest een nieuwe kerk gebouwd worden. Dat gebeurde in 1905.

links: vanaf het noordwesten gezien; de toegangsdeur aan de westzijde;

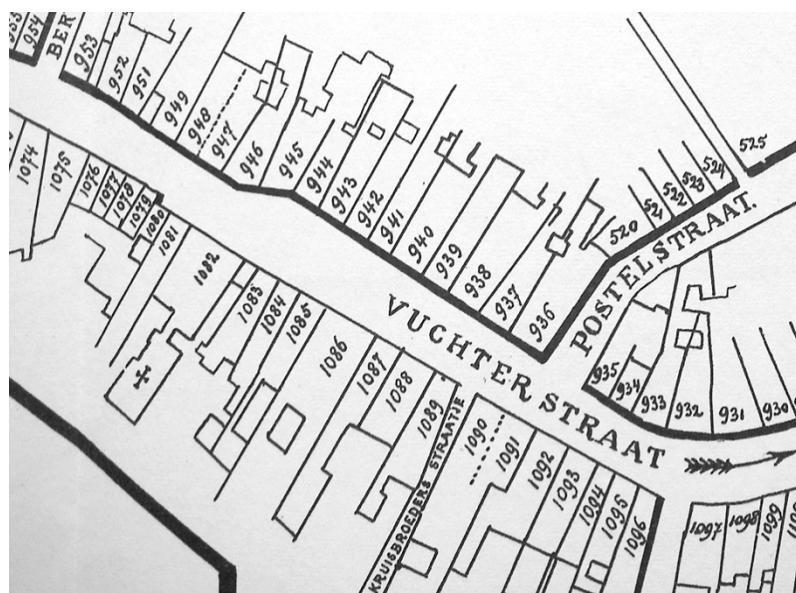
rechts: vanaf het zuidoosten gezien; zicht op het koor, aan de oostzijde (achter de woningen), waarop een neo-klassicistisch torentje staat.

6. Bedehuis St.-Cathrien, achter: 't Zwart Beerke, Vughterstr. 98, bij de Molenbrug

Het 'eerste bedehuis' in de Vughterstraat is bekend als *De 7 Weeën*. (zie bedehuis 9). Het 'tweede bedehuis in de Vughterstraat' stond achter het huis 't zwarte Beerke.

De huizen *De Vergulde Ossenluit* en *De Zwarte Beer/Het Beerken* zijn één geheel geworden en vormden vanaf 1773 tot 1954 de pastorie van de Sint-Cathrien parochie, Vughterstraat 98. Voor de huizen *De 4 Azen* (nr.104), *De Doncquerspoort* (nr.102) en *Het Blauwlaken* (nr.100) bekijken we de volgende schets van Mosmans, uit 1907:

- 1079 *De 4 Azen*
Vughterstraat 104
- 1080 *De Doncquerspoort*
Vughterstraat 102
- 1081 't *Blauwlaken*
Vughterstraat 100
- 1082 Pastorie St. Catharina
De Ossenluit
't Zwart Beerke
Vughterstraat 98
- 1083 't *Wit Pertjen*
Vughterstraat 96

De naam *Doncquerspoort* is te verklaren: in de loop van de 17^e eeuw werd Joan Baptist *Doncquers* († 1667) de eigenaar van dat huis. Hij was getrouwd met Adriana van Hoorrenbeke (1608-1687). De oudste zoon, Martin *Doncquers*, erfde het huis. Hij was getrouwd met Mechtildis van Boxmeer. De tweede zoon was Melchior *Doncquers*, die huwde Margaretha van Zutphen en zij waren de ouders van de jezuit Daniël *Doncquers* die in 1670 werd geboren en lange tijd in de kerk *Achter de Tolbrug* priester was (bedehuis 4; van Miert, 1923).

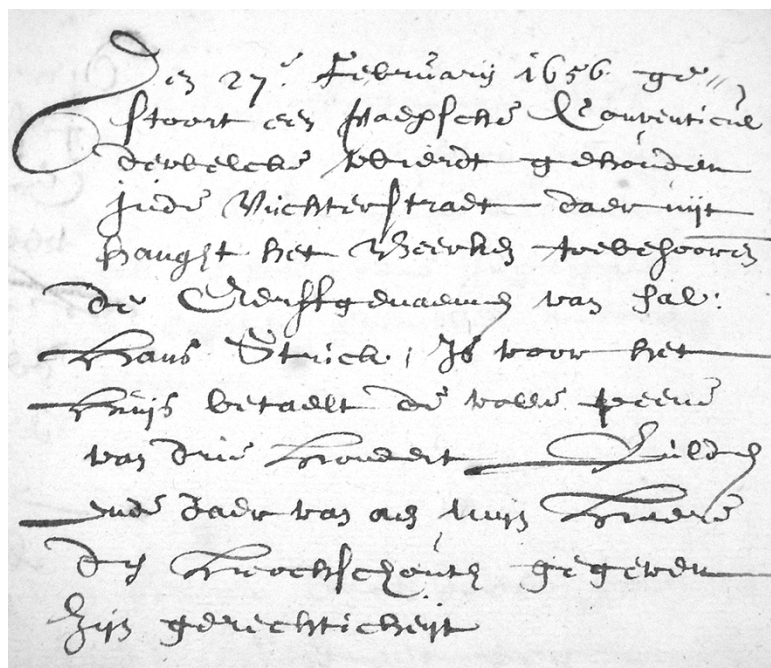
We spreken verder over de geschiedenis van *Het Beerken*

Een akte van 20 juni 1591 toont aan dat *Het Beerken* toebehoorde aan het kruisbroedersklooster en toen verkocht werd aan Willem Strick, met het erf, dat zich uitstreekte tot over de Dieze en dat grensde aan het convent der kruisbroeders (Van S.v.Y. deel I, p.139 en p.336; Zie ook het kaartje op p.54). In 1616 kwam het huis *Het Beerken*, met het huis *De Vergulde Ossenluit* en het gehele erf daarachter, tot aan het kloosterterrein, in handen van zijn zoon, Hans Strick, wollen-lakens-koopman. Hij had drie dochters: Mechteld, ze huwde Johan Karsmans, Maria, die huwde Gijsbrecht Karsmans en Francina die huwde Philips van Hoorn. Hans Strick liet zijn vastgoed na aan zijn dochters. Zij verdeelden het bezit op 27 juli 1651, waardoor Francina Strick - met Philips van Hoorn - eigenaars werden van een deel van *Het Beerken/De Vergulde Ossenluit*. Op dit perceel, in of achter het huis, werden roomse diensten gedaan. Misschien was de Bossche dominicaan Dominicus *Strick*, geboren in 1602, familie of lid van één van de andere Bossche families *Strick* en kon hij in deze woning terecht. (Van S.v.Y. deel I, p.341) Tevoren had hij waarschijnlijk diensten gedaan in andere particuliere woningen. Ackersdijck noteert in zijn *Memoriael* over zijn eerste inval in de stad, eind 1652:

‘Voor eerst op den lesten November 1652 is bij mij gestoort een paepsche vergaderinge in de huysinge, toebehoorende Philips van Hoorn, (echtgenoot van Francina Strick) gestaen inde Vuchterstraet, daer inwoonster van was Aeltjen Willems, ende alsoo daer geen ofte weijnich volck in was, als de lt. (luitenant) Maron ende sijn suster, dewelcke ick hebbe gekent, is daer omme voor het huijs betaelt de volle peene van drie hondert gulden ende daervan aen mijn Heer gegeven twee hondert veertich gulden’.

Daarna noteert Ackersdijk heel laconiek: *‘Tsedert den lesten november tot den 25e december is van dach tot dach niet voorgevallen.’*

Op 27 februari 1656 vond er weer een inval plaats in *Het Beerken*, met hetzelfde gevolg:

Den 27. Februarij 1656. gestoort
een paepsche Conventicul
dewelcke wierdt gehouden
jude Vuchterstraet daer uijt
hanght het Beerken toebehoorende
de Erffgenaemen van sal.
Hans Strick. Is voor het
huijs betaelt de volle peene
van drie hondert Gulden
ende daer van aen mijn heere
den Hoochschouth gegeven
zijn gerechticheijt.

‘Den 27e Februarij 1656 gestoort een paepsche conventicul, dewelcke wierdt gehouden inde Vuchterstraet daer uijt hanght het Beerken, toebehoorende de Erffgenaemen van sal. Hans Strick (wijlen Hans Strick, zaliger nagedachtenis). Is voor het huijs betaelt de volle peene van drie hondert Gulden ende daer van aen mijn heere den Hoochschouth gegeven zijn gerechticheijt.’

Na het bedaren van de ergste vervolgingen timmerde men achter het huis omstreeks 1696 een apart gebouwtje dat als bedehuis werd ingericht. Toen waren de woningen al overgegaan in handen van erfgenamen van de dames Strick en hun echtgenoten, Karsmans en Van Hoorn. Weer veel later, op 8 juli 1773, kwam het bedehuis, met de daarbij behorende pastorie officieel op naam van de Roomse Gemeente. Met goedkeuring van de Staten-Generaal van 10 juni 1773. De eigenaren, verre nazaten van Hans Strick, verkochten hun bezit aan de *‘Roomsche Kerkenhuysinge anders genaamt het tweede kerkenhuys in de Vughterstraat, omtrent de Moolenbrug aldaar, (...)*’ (Van S.v.Y. I, p. 341).

Dat werd later het adres Vughterstraat 98. In 1954 verlaten, voor de nieuwe pastorie aan de Kruisbroedershof 10.

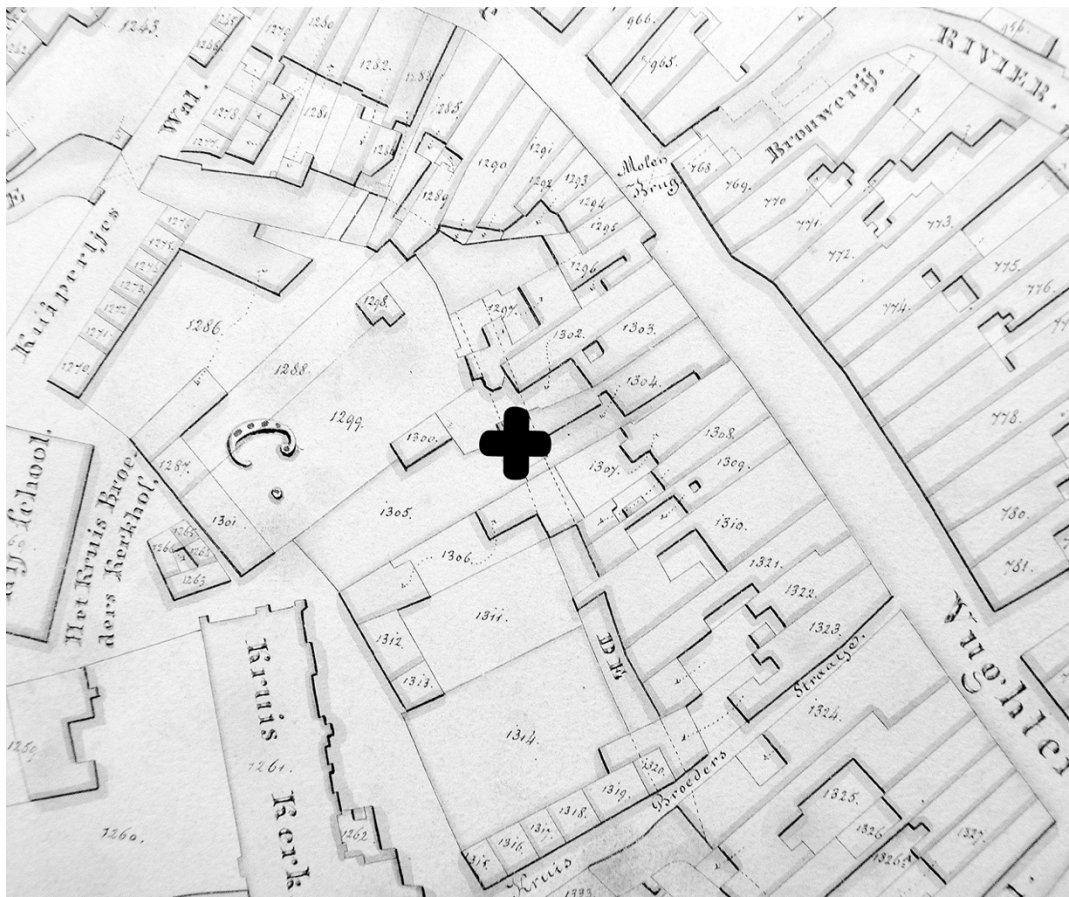
Nu volgen meer bijzonderheden over de bedienaren van de bidplaatsen:

In dit deel van de stad zijn veel dominicanen actief geweest, in particuliere woningen, in en achter het Beerken en in de kapel aan de Walpoort.

In 1629 was de in 1589 geboren Leonardus Schindelius, van Schijndel, assistent en later pastoor van de parochie St.-Cathrien, tot 1635. Deze van alles beroofde seculiere pastoor heeft de stad in 1635 verlaten, gededuceerd door veel vernielingen aan zijn kerk.

De dominicaan Joannes van Hoorenbeek assisteerde: hij deed pastoraal werk vanaf 1629 tot zijn overlijden in 1663. Hij was gedoopt in de St.-Jan op 25-3-1596. De kanunnik Joannes Boyen is ook pastoor geweest, hij stierf in 1636. Daarna werd de kanunnik Henricus Vos pastoor. Hij stierf rond 1657. Vos werd opgevolgd door de seculiere priester Ludovicus van der Putten († 1684). Hij had twee assistenten, de franciscaan Joannes van Gestel (van 1653 tot 1669) en de eerdergenoemde predikheer Dominicus Strick.

Ze gebruikten, naast de particuliere huizen, zeker de nonnenkapel in de Walpoort als bedehuis. (Schutjes p. 348-352).

Nr. 1296 Donckerspoort/Donquerspoort èn De 4 Azen
 Nr. 1302 Het Blauwlaken; Nr. 1303 De Vergulde Ossenhuut;
 Nr. 1304 Het Beerken of De Zwarte Beer; Nr. 1307 't Wit Pertjen;

Pater Strick vindt men van 1643-1668 in het doopregister vermeld (Meijer, p.152; Zie Bijlage VIII, over Dominicus Strick). Toen hij op 26-5-1677 overleed, liet hij al zijn bezittingen na aan zijn opvolgers/predikheren. Hij had zich 47 jaar lang in zijn geboortestad verdienstelijk gemaakt. (en zat o.a. aan het sterfbed van collega Jan van Hoorenbeek). Met grote moed: hij durfde een request aan de schepenen te signeren met *Frater Dominicus Strick*. Dat wekte natuurlijk ergernis.

De eerstvolgende predikheer was pater dominicaan Gerardus Syben. Die dacht erover om de gebedsruimte te vergroten; hij begon daarvoor te sparen, maar kon zijn plan niet ten uitvoer brengen, omdat de dood hem op 21 mei 1687 overviel. Pater Syben werd reeds in 1663 door pater Strick aanbevolen bij de gelovigen: *'Ghij lieden en condt geen bequaemere hebben,*

soo van geleertheit als gedienslicheyt, hij heeft mij getrouwelijck geassisteert, ick kenne in ons clooster niemant beter om de Gemeynthe te dienen.'

De ondervinding bewees, dat Sybens goede eigenschappen niet overdreven waren voorgesteld. Op 25 september 1675 getuigt een zestal Bossche attestanten van competente ouderdom 'dat de Eerw. Pater Syben onze gemeynte langen tijd getrouwelijck bijgestaen ende gedienslicheyt heeft ende bij dagen ende nachten de siecken in onze gemeynte, soo armen als rijcken dienslicheyt ende vlijtigh met eenen grooten iever geadministreert, gelijck Z. Eerw. Desversocht werdende noch dagelijcx is doende' (Alph. Mosmans, 1919-1920).

Op 21 mei 1687 zaten de burens aan het sterfbed van Pater Syben. Dat waren de al genoemde Martin Donckers, naaste buurman van het huis de Donckerspoort en de oom van de jezuiet Daniël Donckers. Eveneens aanwezig was Adriana van Hoorenbeeck, die er tegenover woonde (Ze was de weduwe van Joh. Bapt. Donckers en grootmoeder van Daniël). Ook Jenneken van Strijp en enkele andere huisvrouwen en klopjes waren erbij toen een onverkwikkelijke confrontatie tussen de minderbroeder Dominicus Smits en plebaan Joh. van Kessel plaatsvond. Getuigen hebben het incident notarieel laten vastleggen (Akte van 7 augustus 1687). Omdat de alom gewaardeerde pater Syben 'op zijn uiterste lag', werden twee geestelijken uit de buurt gewaarschuwd. Minderbroeder pater Dominicus Smits van het kerkje *De 7 Weeën* kwam het eerst aan het sterfbed en na een gesprekje ging hij naar de kerk om de H. Olie te halen. Voordat hij terug was, verscheen al plebaan van Kessel, en die wilde de laatste sacramenten toedienen. Dit veroorzaakte wrevel bij de ooggetuigen en daardoor enige agressie bij de plebaan. Drie maanden later liet pater Smits door een achttal getuigen de notariële akte opmaken van het gebeurde, om zich van alle blaam te doen zuiveren. (Alph. Mosmans, 1919-1920). Syben stierf twee jaar later, op 21 mei 1689.

De opvolger van Syben was de predikheer Petrus van Kerckhoven. Hij kon het kerkje wel verfraaien, maar hij werd in 1705 verbannen, na zich als gijzelaar te hebben aangeboden in verband met de eerdergenoemde 'zaak Aelberts'. Hij heeft eerst 9 maanden in de gevangenspoort gezeten en week daarna uit naar Dreumel, diende daar tot 1720 en vertrok in slechte gezondheid naar het klooster in Mechelen waar hij het jaar daarop stierf.

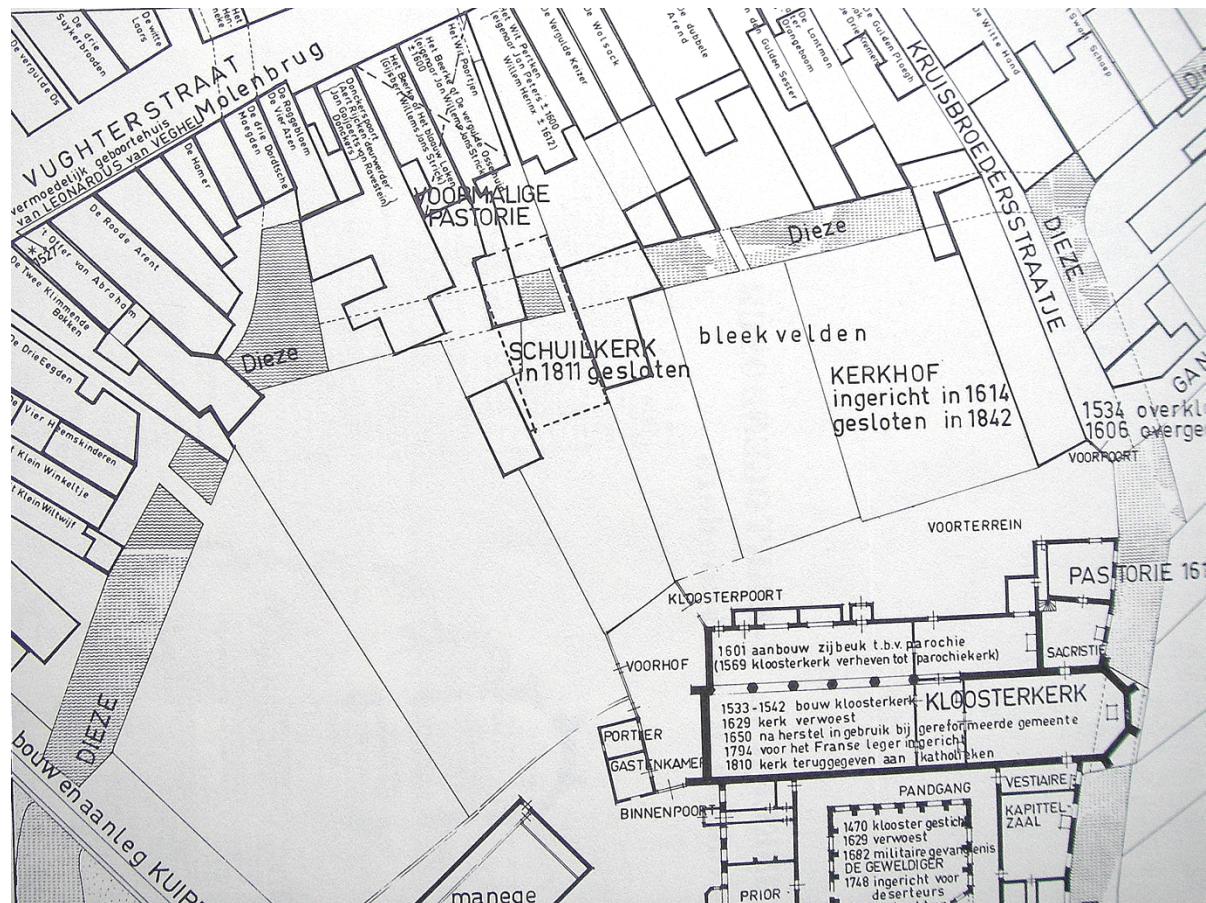
De volgende predikheer die door de overste in Mechelen werd gestuurd, was pater Josephus de Neve, een Bosschenaar. Hij arriveerde in 1706. Hierover is nogal wat te doen geweest, omdat de oudere paters hem voor dit werk te jong vonden. Hij werd teruggeroepen en vervangen door twee ordegenoten, Reginaldus van Lier en Caesarius van Houten, die hier verbleven tussen 1707 en 1708. Maar de Bosschenaren hadden de jonge pater De Neve in hun hart gesloten en ze wensten hem terug. Ze kregen gedaan, dat hij in 1708 definitief als assistent werd aangesteld. Hij bracht het tot 'deken' van de stad en toen hij na 39 jaar zielzorg in 1745 stierf, was de rouw algemeen. Zelfs de protestantse schepenen begeleidden het stoffelijk overschot naar de laatste rustplaats. Meijer trekt hieruit de conclusie (p.157), dat de schepenen niet van harte instemden met de vervolging van de katholieken, maar hiertoe slechts overgingen, omdat ze van hogerhand gedwongen werden.

De Neve's werk werd voortgezet door pater Petrus van der Vliert. Deze had direct al de tegenslag dat in 1745 het bedehuis *Kruisstraat* instortte, dat als parochiekerk van St.-Jan en St.-Cathrien diende en door seculieren bemand werd. Vanaf dat jaar 1745 werd de schuilkerk achter *Het Beerken* als parochiekerk van St.-Cathrien beschouwd. Lambertus Hoeks, de plebaan/pastoor van zowel St.-Jan als St.-Cathrien, bediende tot 1745 de schuilkerk van de *Kruisstraat*. Nadien vestigde hij zich in de pastorie *Achter de Tolbrug* en deed diensten in de naastgelegen schuilkerk (bedehuis 4).

De kapelaan van de *Kruisstraat*, Batholomeus Smulders, kwam zijn intrek nemen bij pater Van der Vliert in de Vughterstraat. Veel jaren werkten ze samen in de St.-Cathrienparochie. Smulders werd in 1763 door de apostolisch-vicaris Andreas Aerts benoemd tot pastoor van de St.-Cathrien. In dat jaar werd Van der Vliert deken van de stad. Hij stierf omstreeks 1767. Voor zijn dood stuurde hij nog een verzoek aan de stadsregering om aan het kerkje achter

Het Beerken onderhoud te mogen plegen. Hij is de laatste dominicaan die hier de zielzorg heeft waargenomen. Daarna kwamen alleen seculiere priesters. (Meijer, 158).

De eerste pastoor van de zelfstandige St.-Cathrienparochie was dus de in 1763 benoemde Bartholomeus Smulders; daarna volgden in 1773 Joannes Bosmans en in 1798 Wilhelmus Staessens. In de tijd van Smulders werd op 8 juli 1773 de *Roomsche Kerkenhuysinge* (anders gezegd *het tweede kerkenhuis in de Vughterstraat, met bijbehorende pastorie*) officieel op naam gezet van de roomse gemeente. Verre nakomelingen van Hans Strick waren de verkopers. (Van S.v.Y. I, p. 341)

Dit is de situatie, in 1985 door Jos van der Vaart getekend, van de schuilkerk (omtrek in stippellijnen) op het achtererf van Het Beerken en De Vergulde Ossenhuut. Het kerkhuis was bereikbaar via een steegje, dat in de voorgevel van nr.98 weer werd ontsloten in 1996 (het is de vorige eeuwen dichtgemetseld geweest). Het steegje kreeg de naam: Achter het Zwarte Beerke. Ook was de schuurkerk te bereiken door een tuinpoortje vanaf het erf van de burens.

In 1774 werd overeengekomen tussen de eigenaar van Doncquerspoort en de pastoor van de St.-Cathrien dat er meer vensters zouden worden aangebracht in de sacristie en dat een betere toegang nodig was vanaf het achtererf van het eerste pand naar de schuurkerk. De Ho. Mo. gaven in een brief van 19 mei 1774 toestemming voor het leggen van stenen plavuizen in de kerk, want de houten vloer was in zeer slechte staat en dat was niet zonder gevaar. Enige andere verbeteringen aan het dak en schilderwerk aan de vensters e.d. werden ook toegestaan.

In zijn *Beschrijving* van ca.1780, meldt Van Heurn dat deze kerk rond 1696 van hout was opgetrokken en twee toegangen had. Toen al hing er het schilderij van Theodoor van Thulden: *'De moedermaagd geeft de rozenkrans aan de H. Dominicus'*. Deze heilige is afgebeeld in de typische kleding van de dominicanenorde: een lang wit kleed, zwarte open mantel met capuchon. Alle bekende attributen van Dominicus zijn aanwezig: de hond met de fakkel, de rijksappel, de lelietak in de hand.

Waarschijnlijk deed dit schilderstuk zelfs dienst als retabel. Het is geschilderd rond 1654 en de dominicanen die dienst deden in hun schuilkerk, zagen hier de stichter van hun orde vereeuwigd. Dominicus beschouwde zijn ordeleden als waakhonden, ('Domini canes', honden van de Heer) van de Kerk.

De met sterren gekroonde Maria met het Christuskind op de arm verschijnt hem, om hem de rozenkrans te overhandigen en aan te moedigen in zijn strijd tegen de Albigenzische ketterij, hier symbolisch voorgesteld door het veelkoppig monster, rechtsonder op het schilderij.

Uit de hemel verschijnt een engel die een kroon van rozen plaatst op het hoofd van de heilige en een spreukband vasthoudt:

Haereticorum Albigenisium per S. Rosarium Triumph(ator) '. (Overwinnaar van de Albigenzische ketterijen dankzij de Heilige Rozenkrans).

Veel later, rond 1785, werd er in de schuilkerk een orgel op het oksaal gebouwd.

De pastoor en de kapelaan woonden in *Het Beerken* dat met de aankoop van *De Vergulde Ossenhuit* in 1788 geheel is vernieuwd.

Het bedehuis in de achtertuin van de pastorie werd in 1811 gesloopt, omdat de katholieken weer in St.-Cathrienkerk terecht konden, na een noodzakelijke herinrichting en renovatie. De verkoop van het schuilkerkje in 1811 bracht f.1034,50 op, schrijft pastoor Sweens in 1917 op blz. 9 van het boekje '*De Kruiskerk: Geschiedenis en Iconographie*'.

Volgens J.A.M. Roelands is de voormalige schuilkerk rond 1964 afgebroken, na lange tijd als wasserij en woonhuis te zijn gebruikt (archieff Collectie Roelands, Stadsarchief).

Het steegje *Achter het Zwarte Beerke* is in 1996 weer toegankelijk gemaakt toen bij een renovatie van de woningen op de nummers 98 en 100 één raam van de voormalige pastorie werd uitgebroken en het eeuwenoude steegje daarachter, dat vroeger leidde naar de schuilkerk, weer ontsloten werd. Nu bevinden zich daar de voordeuren van de bovenwoningen. En de naam van het steegje is door twee bewoners, leden van onze Kring, Lieve Lockefer en Wim Vugs, voorgesteld aan de straatnamencommissie in mei 1996. Het historisch verantwoorde idee werd gelukkig gehonoreerd. Later werden in de tuin op het achtererf nog vier woningen gebouwd en kreeg de bewoner van een gerenoveerd achterhuis recht van overpad.

7. Bedehuis ‘St.-Anna’, achter de Kerkstraat, de Gasselstraat en de Hinthamerstraat, ook van de parochie St.-Jan

Tussen de huizen op nummer 36 en 38 in de Kerkstraat loopt het steegje *Achter Den Engelschen Pispot*, waarschijnlijk genoemd naar het huis *De Waterpot*, nummer 32, waarachter het, met een haakse bocht, doorliep. Het straatje heeft ook andere namen gekend: *Achter de Trompet*, naar het hoekhuis genoemd, *De Tromp* of *De Trompet*, oostelijk van het steegje, nummer 38. Ook heette het ooit *Wassenbergstraatje*; deze naam wordt dadelijk verklaard.

Dit straatje gaf toegang tot het schuilkerkje, toegewijd aan *St.-Anna*. Het was eigenlijk een particuliere woning op een achtererf die enigszins was aangepast. Er leidde ook een ander steegje heen, vanuit de Gasselstraat, dat men in de Bossche schepenakten aangeduid vindt als *het gangskén, daar men naar de kerck gaet van Pater Geenen. Of gangskén in de Oude Gasthuisstraat naar de roomse kerk*. Pater Geenen bediende dit bedehuis van 1691 tot zijn dood in 1716; hij was daar de vierde dominicaan. De derde toegang, vanaf de Hinthamerstraat, heette *Achter den Vergulden Ploeg* (nr. 49/51) of *Achter den vergulden Rijder* (nr. 53). Deze doorgang is onderdeel van de voorgevel van nummer 47. (Specsavers nr. 47, anno 2021). (Zie ook Van S.v.Y., II, p.339-344).

De dominicaan Antonius Verheyden wordt de eerste priester van dit kerkhuis. Hij logeerde in de Hinthamerstraat, beneffens *De Roos*, zo wordt in 1653 geconstateerd door de gecommiteerden van de Staten-Generaal Hij deed diensten in dit bedehuis. Na 17 september 1629 was deze Antonius Verheyden verdreven, maar in 1640 keerde hij terug. Hij kende de stad, want hij was hier in 1624 in de orde getreden. (Van S.v.Y. in: ‘Taxandria’ 1938, p.108).

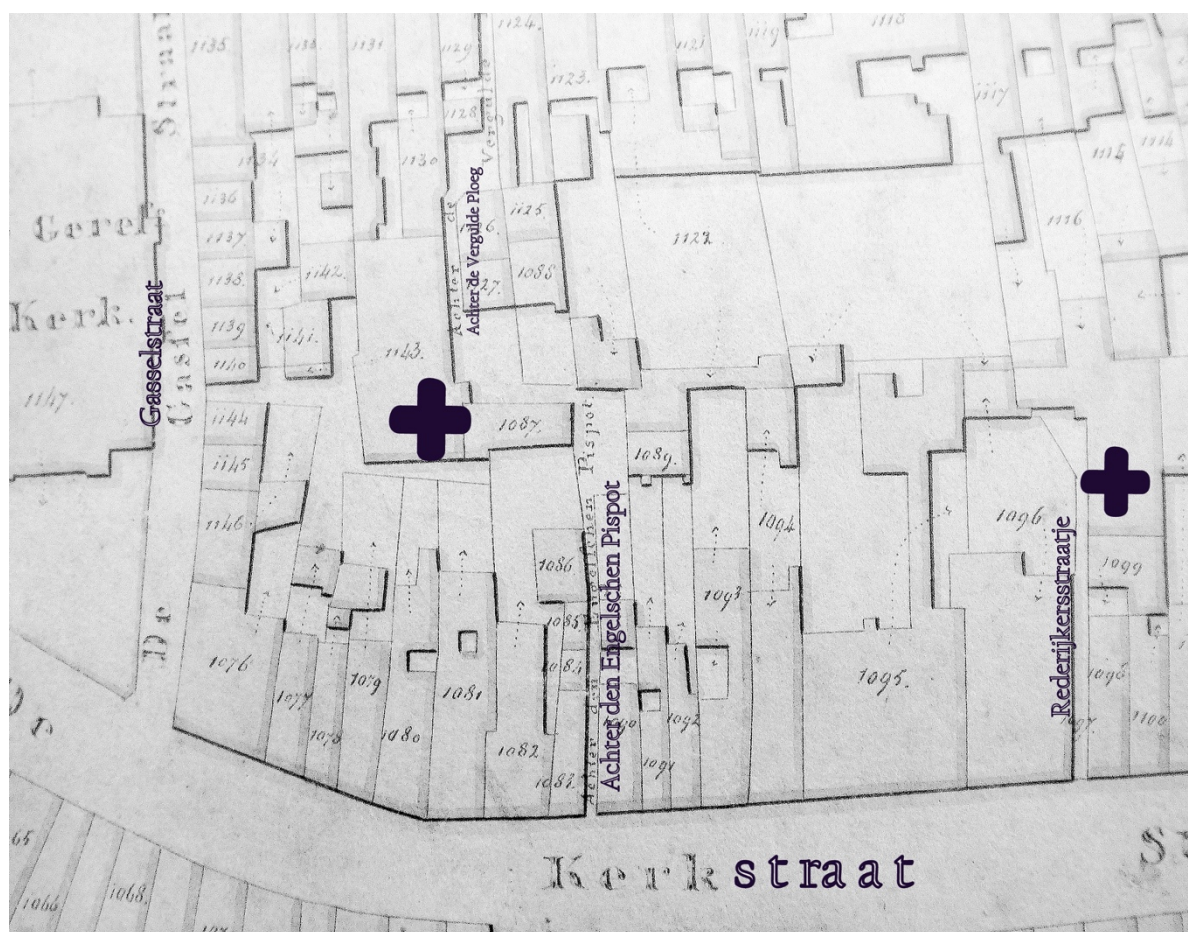
Armoede en gebrek waren zijn deel, maar hij hield vol tot zijn dood in 1672. Zijn erfenis omvatte de ‘*ornamenten met het silverwerck aangaande de kerck*’. Ook bezat hij enkele stoelen, schotels, een ledikant, een tafel, wat kandelaars, een lessenaar en boeken. Alles was bestemd voor zijn 5 medebroeders/opvolgers:

Eerst kwam Ambrosius van Echten assisteren. Deze dominicaan was al vanaf 1665 werkzaam. Hij overleed in 1674, misschien vanwege de kou, want Verheyden, zijn voorganger, die twee jaar eerder stierf, ontbeerde ook al een stookplaats. Hij woonde rond 1671 in de Kerkstraat, tegenover zijn kerk, in *Den (gulden) Aernt*, nu nr. 31. Of was het *De witte Arendt*, nr. 81/83?

Daarna kwam Petrus Wannijn, die in 1693 overleed. Hij werd vanaf 1691 geassisteerd werd door de hierboven genoemde pater Gerardus Geenen, die eerder professor in de filosofie en theologie in Calcar en Mechelen was geweest. Hij werkte onder de Bossche katholieken 25 jaar en stierf met kerstmis 1716. Het jaar daarop kwam Gerardus van Enghen (†1755) en vanaf 1738 stond de Bosschenaar Hyacinthus Spijkers hem bij. Met de dood van Spijkers, in 1770, kwam een eind aan de missie van de dominicanen in de stad. (Meijer, p.159-163).

Er is nog een andere missionaris bekend, namelijk Gerardus van Wassenbergh, die het aan de stok kreeg met de overheid. Van 1681-1684 was de schuilkerk gesloten, wegens een ingrijpen van de Hoog Mogende Heren van de Staten-Generaal. Daar had het optreden van deze ‘pestpater’ mee te maken. Wat was er aan de hand? Als de pest zich openbaarde, werd er een beroep gedaan op kloosterlingen. Meestal boden leden van de bedelorden, nl. franciscanen, dominicanen, en kapucijnen zich aan, om patiënten bij te staan. Jezuïeten stonden er ook om bekend (Bijlage VI). Nu was het déze predikheer, Van Wassenbergh, die zich hier in 1666, mèt papieren van de Staten, vanuit de Meierij vestigde. Er is door zijn aanwezigheid tenminste deskundige en goedkope hulp in de stad. Op 31 juli 1666 namelijk wordt notarieel vastgelegd door de onderschout van 's-Hertogenbosch, dat Gerardus Wassenbergh *vrij ende onbekommert van alle officieren en anderen mag gaen ende comen* om de ingezetenen van de stad en

Meerij met syne medicamenten t'assisteren, mits sich regulerende naer de placcaeten vant landt. Die toestemming is niet zo vreemd.

De kadastrale kaart van 1823 met de lokaties van twee schuilkerken. (bedehuis 7 en 3).
Twee hoekhuizen, aan weerszijden van 'Achter den Engelschen Pispot': Nr. 1081 De Waterpot en 1090 De Tromp(et).

Een *pestmeester*, aangesteld door de stadsregering kostte per jaar 550 gulden en als er in een bepaald jaar geen pest heerste, kreeg hij toch nog 350 gulden. Daarbij kwam nog de *pestwijze vrouw*, die 150 gulden per jaar verdiende (*ende gheen pest wesende 75 gulden*); er was geld nodig voor een *ziekentrouster* en vaak moest er nog een *dokter* uit Utrecht komen om *remedien en ordonnantiën te raemen voor de peste oft haestige ziekte*: 68 gulden voor de reis en het verblijf. Dat alles wordt uitgespaard als een geestelijke zich pro Deo meldt. En de ingezetenen zien pater Van Wassenbergh ook graag komen. Hij krijgt een paspoort en wordt toegelaten omdat er *voor de stad en meerij slechts één pestmeester* is, zo argumenteert de schout en omdat Gerard Wassenbergh zo betrouwbaar de *souveraine remedie tegens de contagieuze sieckte* toepast. Hij hielp zowel de burgers van de roomse als gereformeerde religie.

Hij werd geboren in *Baeckel*, was op meer plaatsen in de Meerij bekend, maar bleef na 1660 hier wonen en bediende mee deze schuilkerk. Hij deed echter geen moeite om de hoogschout om te kopen, zich verlatende op zijn populariteit (Hezenmans, p.306 en Van S.v.Y. deel II, p.340).

In mei 1680 zou de dochter van een Franse officier *het kled der kwezels aannemen*, volgens de derde regel van de norbertijnen. In het kerkje zaten Franse officieren, hun echtgenoten en veel voorname burgers. Toen de plechtigheid aan de gang was, viel de schout met zijn diena-

ren binnen. Daarop grepen de Fransen hun degens, de burgers gooiden stenen en de chaos was korte tijd compleet. Even later ging de dienst gewoon verder (Hezenmans, p.308). Dezelfde meimaand volgden strenge repressieve maatregelen, boetes, arrestatiebevel tegen de pater en kerkgangers en sluiting van het bedehuis.

Op 14 augustus van dat jaar stuurt de heer Wilhelm van Raesfelt tot Cortenbergh, *hoogh- ende laegschout der stad ende meijerije van 's-Hertogenbosch* die te Cortenbergh verbleef, een brief aan de Staten-Generaal om zich te verantwoorden: niet alleen de pater zal aangepakt worden, hij zal ook tegen 8 mannen procederen, onder wie een kraankind en een schippersknecht, die zich op 18 juni 1680 schuldig hebben gemaakt aan het houden van *een publyque collecte eygener authoriteyt sonder kennisse van de regering tot solaes van den voornoemden paep*. Hij eist van hen in totaal 60 gulden en betaling van de proceskosten. De havenarbeider zal bovendien voor 3 weken van *syn bedieningh als kraenkint gesuspendeert* worden. En de heer Mostert wiens nicht op de dag dat de inval plaatsvond, werd geprofest, zou worden aangepakt, was het voorstel aan de Staten. Want die heer Mostert had wel het meeste rumoer veroorzaakt tijdens de inval. Natuurlijk waren de gevolgen voor de roomsen niet gering. De hoogschout zwoer wraak en de kerkenraad toornde.

Uit het register der Resolutiën van de Staten-Generaal van 24 febr.1681:

De kerk van pater Wassenbergh wordt geconfisqueerd en aan het Burgerweeshuis geschonken om er inkomsten van te genieten. Het gebouw mocht door de regenten van het weeshuis niet verkocht worden aan de pausgezinden. De regenten hielden zich aan deze voorwaarde van de Staten-Generaal en verkochten het huis korte tijd later aan de protestant Thomas Hubert, op 3 november 1683, waarbij het omschreven werd als: *'twee achterhuysen, staende alhier in de Hinthamerstraet achter de huysinge genaemd de Vergulde Ploech tusschen het huys genaemd den Rijder ex uno en het huys het Morinneken, een ganxken tusschen beyde liggende, ex alio, sijnde deselve achterhuysen voor desen gebruyckt geweest totten dienst ofte kercke van de heer Wassenberch'*.

Reeds den 12e juni 1684 verkocht Thomas Hubert deze beide achterhuizen aan de katholiek Guillaume van Campen, een notaris. Toen werd het kerkje weer snel in gebruik genomen door de dominicanen. Pater Wassenbergh werd vogelvrij verklaard, het paspoort van den *'voornoemden paep Wassenbergh ingetrokken ende gecasseert'*. Hij mag door Van Raesfelt worden *geapprehendeert* en tegen hem moet worden geprocedeerd. Evenals tegen de heer Mostert. Van de ornamenten in de kerk mag de schout profijt hebben (Het steegje *Trompengangsen* werd later *Wassenbergstraatje* genoemd, zie Mosmans, 1907, p.84).

Over eerder vermelde pater Gerardus van Geenen is nog het volgende bekend, dankzij een notarieel protocol van 1 september 1700 (A. Mosmans in: 'Taxandria', 1932, p.144).

De heer Corstiaan Trip, geboren poorter van de stad, *verzoekt en bidt* op 20 augustus 1700 zijn huisvrouw Maria de Lilie en de buurvrouwen Margriet de Vries en Petronel Altena, vanwege zijn *dodelijke kranckte*, een pater te halen. Pater Van Geenen komt aan het sterfbed en vraagt: "Bent u niet gereformeerd?" De stervende man antwoordt "ja", maar wilde toch door de pater bijgestaan worden. Toen antwoordde pater Van Geenen: *'Zoon ick en sou dat niet doen, want ick sou altoorens daertoe permissie moeten hebben van myn heer Lintworm, maer hout God voor oogen en denckt op ons Heer, die sal uwe sonden vergeven, en die sal u niet verlaten.'* Daarna is de pater vertrokken. Was hij bevreesd voor sancties van Lintworm? Ene heer Symon Coenraet Lintworm was oud-schepen en raad in de stad, woonde in de Kerkstraat en stierf in 1701. In de jaren 1674, 1675, 1676 en 1683 was hij schepen. Over het boekjaar 1684/1685 vinden we over hem de volgende kostenpost: *betaelt aende hr. Simon Coenraed Lintworm over eene reyse naar Thiel, om den heer predikant Massinghlosch te maecken 368 gul. 15 st.* (Van Zuijlen). Heer Lintworm ging dus over religieuze zaken

in de stad, hij moest o.a. predikanten hier beroepen en hij mocht hen op allerlei manieren fêteren.

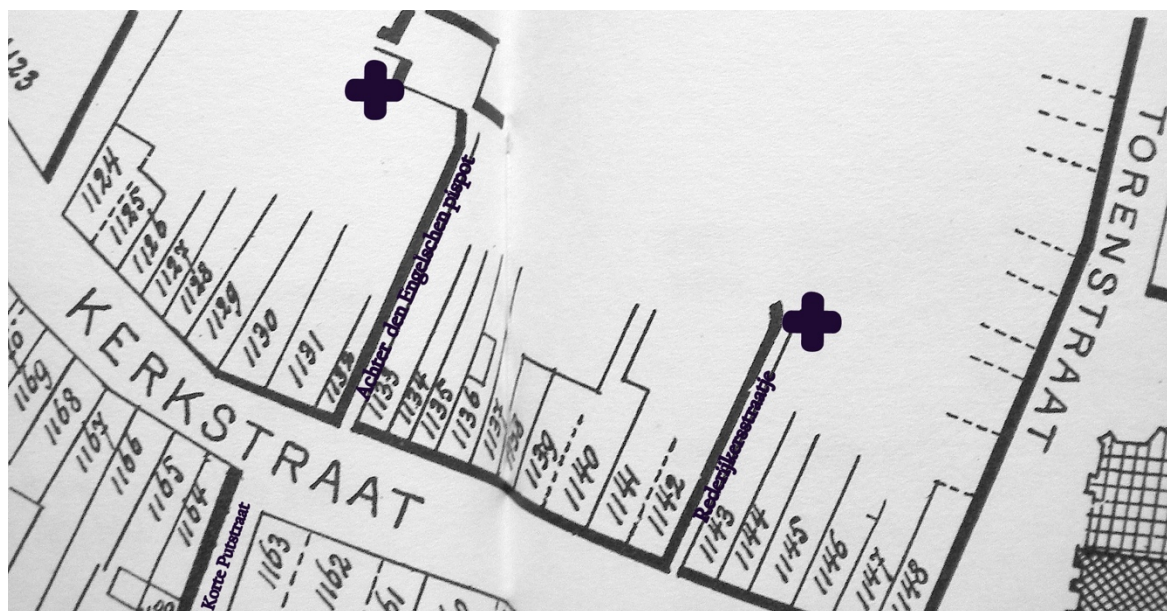
In het jaar 1770 stierf de laatste predikheer die in het St.-Annakerkje dienst deed, Hyacinthus Spyker. Hij heeft er vóór zijn dood de Broederschap van de H. Rozenkrans opgericht, die canoniek erkend werd. Een wereldheer werd daarna tot rector van het bedehuis benoemd, Gijsbert de Cort, met toestemming van de burgerlijke overheid. In 1775 kreeg hij toestemming van de Staten-Generaal om het kerkje met 20 voet te vergroten (Meijer, p.161). In datzelfde jaar wordt dit bedehuis gevestigd op naam van de 'Roomse Gemeente der kerkenhuizinge in de Kerkstraat, de seculier priester De Cort'.

De geschiedschrijver Van Heurn noteert op het eind van de 18e eeuw:

'De kapel heeft dan 3 toegangen, namelijk, één in de Hinthamerstraat door een steegje schuin tegenover de Tweede Nieuwstraat; de tweede loopt door een steegje dat in de Oude Gasthuisstraat uitkomt; de derde door een zeker straatje in de Kerkstraat schuin tegenover de Korte Putstraat. Er staat een autaar in deze kerk. Men eert er met veel toeloop St. Anna, moeder der maagd Maria, wier beeld in de kerk staat. Deze kerk wordt door een priester en een kapelaan bediend, die in de Kerkstraat een huizinge hebben, welke in het jaar 1779 geheel vernieuwd is'. (Van S. v. Y., II, p.344).

De schuilkerk werd in 1811, op last van keizer Napoleon I gesloten. De opvolger van De Cort en laatste rector, Joannes van Cuyk, bleef echter tot 1814 zijn bediening uitoefenen en toen werd het bedehuis daadwerkelijk opgeheven en kwam de rector in dienst van de Bosche St.-Janskerk. Op last van de Maire werd in 1811 nog wel een inventaris opgemaakt van 'alle zodanige meubilaire goederen als bestemd zijn geweest ten dienste der Gesupprimeerde Kerk van den Eerwaarde Heer van Cuyk in de Gastelstraat opgemaakt na de gedane aanwijzingen en opgaven door de dienstmeid van gem. Eerwaarden Heer namens zijn Eerwaarde gedaan' (Ebeling, 1928). O.a. vier beelden, vijf schilderijen, luchters, paramenten, vaatwerk, predikstoel, orgel, tabernakel, communiebank, enz.

De schuilkerk kreeg na 1814 een andere bestemming en is in 1970 gesloopt.

Op deze tekening van Mosmans uit 1907, zijn twee schuurkerkjes aangeduid. Links, in het steegje *Achter den Engelschen Pispot*, achter nr. 1129, het bedehuis nummer 7, St.-Anna. Rechts, in het *Rederijkersstraatje*, bedehuis nummer 3, achter perceel 1145.

Mosmans (1907) schrijft over perceel nummer 1129: *‘Hierachter lag een gebouw dat jarenlang als Roomsche sluijkerk dienst heeft gedaan. Men noemde het gebouw ‘De oude kerk’. In 1775 vroegen de Katholieke Bosschenaars aan de Hoog Mogenden nederig, om eene verbreding van 6 voet en eene verlenging van 16 voet te mogen aanbrengen, het altaar te mogen vergrooten enz.; want het was voor 1610 communicanten veel te bekrompen, en op Zonen Feestdagen stonden de aangrenzende steegjes met geloovigen opgepropt.’*

C. De schuilkerken die door de minderbroeders bediend werden

De andere bedelorde in 's-Hertogenbosch, naast de dominicanen, is die van de Franciscaner Minderbroeders. (O.F.M. = Ordo Fratrum Minorum). Deze *‘Mindere Broeders’* zijn de navolgers van St.-Franciscus die in Assisi zijn leefregels doorgaf van radicale navolging van Christus. Leven in armoede, echter met een optimistische wereldbeschouwing, door de werken van naastenliefde aan te pakken, met respect voor de hele schepping. Franciscus stierf in 1226. Hij heeft 3 orden gesticht: die van de *minderbroeders* in 1209, die van de *clarissen* in 1212, en de *orde van boetvaardigheid*. De laatste is de z.g. ‘derde orde’, in 1221 gesticht. Zowel gehuwden als ongehuwden konden toetreden. In ‘s-Hertogenbosch zijn alle drie orden sterk vertegenwoordigd geweest. Het was hertog Hendrik I zelf, die de minderbroeders naar de stad haalde, nog vóórdat deze orde zich in Leuven en Brussel vestigde.

Heel vroeg in de dertiende eeuw kwamen enkele minderbroeders naar de stad en bewoonden een gewoon huis. Enkele decennia later bouwden ze ten noorden vana de huidige Minderbroederstraat een klooster met een kapel, met steun van de Hertog van Brabant. In 1295 wordt er in een oorkonde gesproken over een ‘kerkhof van de Minderbroeders’ en over ‘Achter de woning van de Minderbroeders aan de stadsgracht’. Het klooster was gelegen, tussen de Pensmarkt en Snellestraat/Kruisstraat tot aan de Karrenstraat, na de uitbreiding van 1355. De minderbroeders waren werkzaam in de zielzorg. Ze verzorgden Missen in de gevangenpoort, in de kapel van het stadhuis, predikten op diverse plaatsen en stonden tijdens de pestepidemieën naast de bewoners van de stad. De stadsbrand van 1463 legde het klooster in de as, daarna werd er herbouwd met steun van de prinsbisschop van Luik. De Beeldenstormers verwoestten het klooster in 1566 nog eens, herbouw volgde opnieuw. De Franciscanen verlieten de stad na de capitulatie van 1629 en de kapel mocht korte tijd gebruikt worden door Lutheranen. Omstreeks 1641 is het klooster afgebroken, na de verkoop, en werd de Doode Nieuwstraat aangelegd. (v.d.Vaart, p. 19 e.v.; Hoekx in Bossche Bouwstenen VI, 1983 p.12 e.v.).

De minderbroeders bedienden twee schuilkerken: één in de Postelstraat, van circa 1640 tot 1747, en één in de St. Jorisstraat/Vughterstraat, van ongeveer 1670 tot 1774. Daarna namen de seculiere priesters de bediening in deze schuilkerken over.

In 1633 was de minderbroeder Hermanus Liessens (Lisens) in de stad. De paters Johannes de Bruijn en Jacobus de Pottere waren zeker in 1637 ook hier. Er volgden er meer: in 1643 verbleef de minderbroeder Carolus Rillart binnen de muren. In 1653 Joannes van Gestel (fiat van kanunnik Vossius) en vanaf 1658 ook pater Petrus Cuylen. (Zie hiervoor op p.53 en Schutjes IV, p.352).

In 1676 is pater Dubbelbier aanwezig; hij woont tussen 1664 en 1679 in *zijn kerkhuis in de Vughterstraat* (Van S.v.Y.,1938, p.109). Pater De Bolster is in die tijd ook in de stad actief geweest (Bijlage X). Hij woont soms in *De Cathalijne*, Vughterstraat 81, of anders in de Kruisstraat in het huis *St.-Jan* (bedehuis 20). We kennen ook de namen van verschillende paters van de bedeplaats *De Zeven Weeën*, namelijk Dominicus Smits en zijn opvolgers.

Dankzij het degelijke artikel van Van Doornmalen weten we, dat er in de stad drie broederschappen door de minderbroeders werden opgericht in de eerste helft van de 17^e eeuw: de wereldlijke *‘derde orde van de Heilige Franciscus’*, de broederschap van *‘t Koordje van de Heilige Franciscus’* en de broederschap van *‘De zeven smarten van Maria’*.

Vanwege de inschrijvingen van derde-ordelingen in de laatste broederschap, die door de minderbroeders werden verzorgd, weten we welke paters werkzaam zijn geweest na 1629.

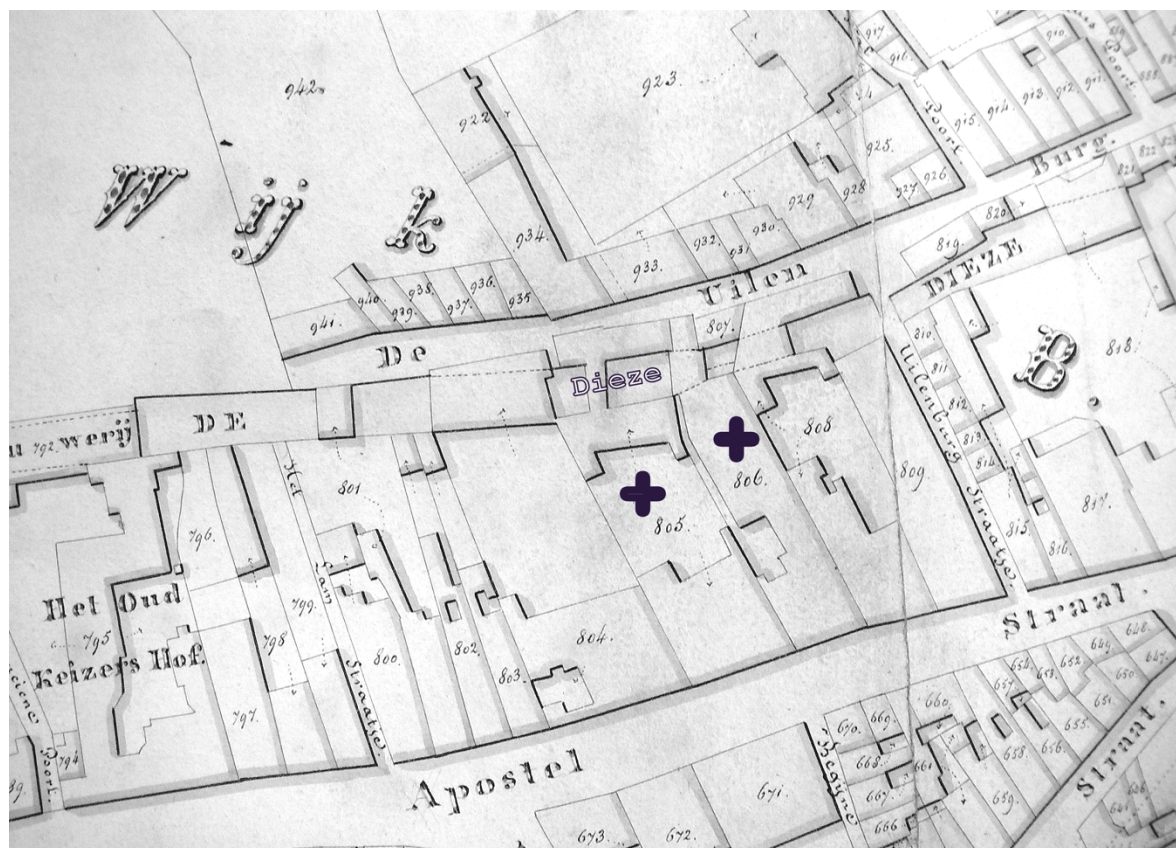
Het *Monasticon Batavum*, uit 1941, van M. Schoengen en het *supplement* uit 1942 van David de Kok geeft nog meer namen: pater Francken was in 1650 biechtvader van de Bossche Clarissen, Vóór die tijd waren o.a. ook de paters Johannes Potter en Johannes Tarchii al eens gearresteerd (Bijlage VII)

8. Bedehuis Postelstraat: ‘Het Wapen van Luik’ nr. 44 en ‘Huis van Boxtel’ nr. 46/48

In de eerste helft van de 17^e eeuw werd het huis op nummer 44, *Het Wapen van Luik*, gekocht door koopman Van Zutphen. De koopakte is van 1631. Het werd omschreven als ‘*een hujsinge, erve, hoff ende achterhuys, met eener brugge over de water ende eenen uitganck, coomende opten Ulenborch, gestaen ende gelegen in de Postelstraet tussen ...*’.

Via een erfenis kwam het huis ten slotte aan Margaretha van Zutphen. Zij huwde Melchior Doncquers, en een dochter, Adriana Elisabeth, geboren in 1679, werkte later als klopje. Haar oudere broer, Daniël Doncquers, in 1670 geboren, is jezuïet geworden. (Zie bedehuizen 4 en 6). Deze katholieke eigenaars, de Van Zutphens en Doncquersen, hebben wellicht hun achterhuis ingericht als kapel of opslagplaats van liturgische voorwerpen en meubels.

Een eeuw later, in het jaar 1712, werd een andere Bossche koopman eigenaar; hij was afkomstig uit de provincie Luik. Deze Noel Clement de Grand Champs gaf het huis de toepasselijke naam. (Vóór 1511 was het overigens eigendom van een Heer van Boxtel). In 1744 werd bij het overlijden van de weduwe van deze eigenaar, Marguerithe Josselet, een boedelbeschrijving opgemaakt: ‘*de kleedingen van een altaar tot het bedienen van de Roomse Misse, nevens het missaal in een swart jagryne band met silver beslag, zijnde het geheele ornament voor den altaar, alles proper en mooy. De ontzegelinge van de kamer nevens de kamer boven het voorhuys gedaan zijnde, hebben wy daerin bevonden een opgeschikte altaar met syne schilderyen*’.

Kadastrale kaart 1823 hierboven met: 805 *Het Wapen van Luik* en 806 *Huis van Boxtel*.

Op 28 maart 1749, wordt *Het Wapen van Luik* bij verkoop omschreven als: ‘*een huysinge, voorsien van veele logeable camers met een pakhuis daarnaast, hoff en agterhuysinge, met*

een poort over het water op den Uylenborg uytkomende, met een huysje off kamer dien bezyden staande in de Postelstraat, ex uno de Roomse Kerk ...'

Uit de woorden 'ex uno' blijkt dat de schuilkerk zich in het pand van de burens is gevestigd, in het *Huis van Boxtel*. Op 22 december 1644 was de protestant Abraham Kip de eigenaar van die woning. Zijn kleinkinderen verkochten het huis op 21 juni 1681 aan Philip van Beug(h)en, een wijnhandelaar, overtuigd katholiek. De beschrijving was: *'huis, met erf, tuin plaats, zijdelhuis, pomp, stal en achterhuis met een voor- en achterpoort, staande aan de Postelstraat en strekkende met de achterpoort tot aan de Dieze.'*

Van Sasse van Ysselt meent dat het katholiek bedehuis zich in *Het Wapen van Luik* heeft bevonden (dl. I, p.237). *'Daar toch het Huis van Boxtel van 1644 tot 1681 in Protestantse handen was; waarschijnlijker is het daarom dat vóór het jaar 1681 het door Schutjes bedoeld bedehuis geweest zal zijn het naast dit huis staand huis Het Wapen van Luik.'*

De volgende stelling is heel aannemelijk: Het jaar 1680 is cruciaal, tevoren was de kerk ingericht in het Wapen van Luik, daarna in het Huis van Boxtel.

Hezenmans (p.313) citeert uit register A.78 van de magistraat: *'De Hoogschout verscheen den 7^e augustus 1681 in de vergadering van Schepenen, om kenbaar te maken dat in de Postelstraat, onder den naam van een wijnpakhuis, eene formeele kerk was ingericht. Twee Schepenen werden dadelijk aangewezen om ze te sluiten.'*

En inderdaad, de schepenen vonden het achterhuis van Philip(s) van Beug(h)en (†14-12-1681) ingericht als kerk, met portaal, een altaar, oksaal en 2 of 3 galerijen. Maar de huisheer verdedigde zich *'dat het een oude verlaten kerk was die hij nu als pakhuis wilde gebruiken'*. De kerk bleef bestaan. In 1684 wordt het voortbestaan van de huiskerk opnieuw bedreigd. Er is blijkbaar een gerede verdenking. De weduwe van Philip van Beug(h)en, Mechteld van Heeswijck, protesteert met succes tegen de aanzegging dat haar huis zou worden verbeurd verklaard, want daarmee zouden de Staten moeten erkennen dat dit huis een kerk was. Daartoe wilden de Staten niet overgaan.

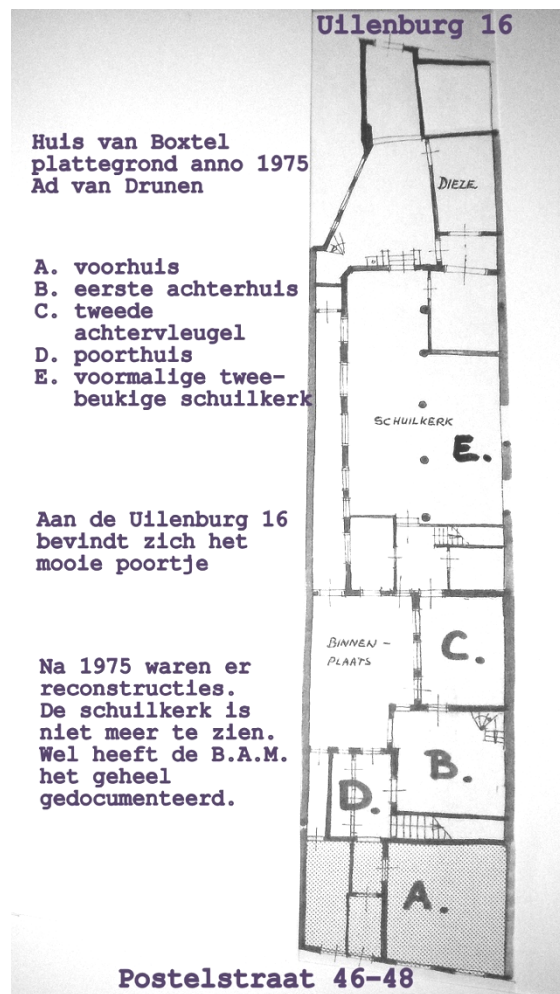
Het resultaat is: *'van alle versieringen ontbloot, die het op eene paapsche kerk hadden doen gelijken, en het nu gebezigd werd voor een pakhuis van tabak, wol en andere koopmanschappen, het weder gelijk gesteld werd met de andere huizen, op voorwaarde dat de eigenares nooit meer den paapschen godsdienst mocht toelaten'*. *'Toch was dit huis later weder eene sluipkerk'* (Hezenmans p.311 en p.322).

Schutjes, (p.296) is heel stellig: *'De bidplaats (...) is door de Minderbroeders opgerigt, door hen in 1680 herbouwd en tot het jaar 1774 bestuurd. Volgens een besluit der Staten van 24 december 1744 werd deze bidplaats gesloten, en op dringend verzoek weder in 1747 heropend. Het besluit van keizer Napoleon van 9 november 1811 maakte een einde aan deze bidplaats.'* De minderbroeders hebben daar apostolisch werk gedaan, tot seculiere geestelijken die taak kwamen overnemen in 1774.

Schutjes noemt achtereenvolgens deze minderbroeders: 1672 Joannes de Bolster; 1680 Martinus van IJzendijke; 1708 Engelbert van Ravesteijn (geboren in onze stad anno 1664); 1734 Henricus Vermeeren. En de volgende seculieren: in 1744 Jacobus Willems, in 1774 kwam Joannes Spierings. In het jaar 1794 was hier Gerardus van der Heijden, aanvankelijk als assistent van de rector. Hij werd zelf in 1800 rector en bleef, na de sluiting van het kerkje in 1811, tot 1815 in de stad in de bediening aanwezig. Een andere bron noemt al vanaf 1643 de minderbroeder Carolus Rillart (v. S.v.Y., I, p.237). De seculier Johannes Spierings was in 1763 al kapelaan geweest van de rector van het St.-Annakerkje in de Kerkstraat. Van 1744 tot 1747 was de kerk in de Postelstraat gesloten op bevel van de Staten-Generaal.

De genoemde minderbroeder Joannes de Bolster had zich al eerder verdienstelijk gemaakt. De *'Kroniek van het St. Geertruijklooster'* verhaalt: *'Eodem anno (1671) den 18 september is alhier door de Bossche jeugt ten huijsse van Adriaen Suijskens, bierbrouwer in Den Nobel(!), gespeelt het truerspel, verclarende de oogluijckinge des vaders ende wederspanninghijt des Soons gestraft in den coninck David en Absalon, opgedragen aen de heer Jacques van Kes-*

sel, borger deser stadt, wonende tot Parijs, tegenwoordig present alhier, alles door en onder het belijft van den eerwaerde heer Jan de Bolster, minderbroeder ende missionaris alhier (Zie ook hierna op p.81/82).

Dit gedramatiseerde Bijbelverhaal (2 Samuel, 13-18) was een toepasselijke allegorie op de toestand in de stad. De genoemde heer Jacques van Kessel uit Parijs, nu in onze stad present, had op 13 november 1669 aan de schutterij van de edele handboog hier een mooie zilveren gedreven kop geschonken en had wel invloed in de stad (p.385 'Kroniek St.-Geertruiklooster').

Op 16 maart 1790 werd *Huis van Boxel* verkocht aan de priester Johannes Spierings, door wie het al een aantal jaren werd bewoond onder de belastende voorwaarde 'dat het altoos zal moeten dienen voor een roomsch kerckenhuis'.

Hij werd op 20 mei 1800 in de St.-Cathrien begraven. Het hier bedoelde kerkhuis stond dus op het achtererf van het *Huis van Boxel*, nu Postelstraat 46-48.

'De bidplaats in de Postelstraat tegenover het Begijnenstraatje, waar de H. Antonius van Padua bijzonder werd vereerd' (Schutjes p.296).

Er kwam een eind aan dit kerkje door het besluit van Napoleon van 9-11-1811.

Ad van Drunen (de afbeelding hiernaast is van hem) spreekt over een tweebeukig kerkje (E) dat gelegen was tussen het poortje *Uilenburg 16* en de *Postelstraat 46-48*, *Huis van Boxel*. De diepte van het perceel, Van Postelstraat tot aan de *Uilenburg 16* is circa 50 meter. In het tweede achterhuis (C), bevindt

zich sinds 1975 de keuken en daaronder de kelder. In beide ruimten waren vroeger doorgangen naar het achterhuis (E), de schuilkerk.

Nu zijn er op dit perceel twee woningen, één in de Postelstraat en één in *Uilenburg 16* (ts. 'Bossche Pracht', nr.5, 2003).

Hiernaast: het houten poortje, (met gebeeldhouwde middenstijl, met natuurstenen omlijsting en het jaartal 1649 in de sluitsteen), waardoor men van de *Uilenburg* in dit bedehuis kwam. Het is een ets van *Frans Kops* (1873-1951) afmeting: 54 x 42 cm. (particulier bezit), met een roos op de sluitsteen.

Sub rosa, 'onder de roos', dit betekent dat er sprake is van een geheim, waarover men uiteraard niet spreekt. Deze roos is wel een bijzondere, namelijk de *Tudorroos*, een rode en een witte roos op elkaar geplaatst. De Engelse koning Hendrik VII van Tudor koos deze rood-witte roos als embleem omdat hij beide strijdende partijen in de Rozenoorlog in 1485 tot verzoening had gebracht. De Yorks met hun witte roos en de Lancasters met hun rode roos. Daarom is deze roos, behalve een symbool van geheimhouding, er ook één van verzoening.

Het poortje was van 1681 tot 1811 de achteruitgang van de schuilkerk.

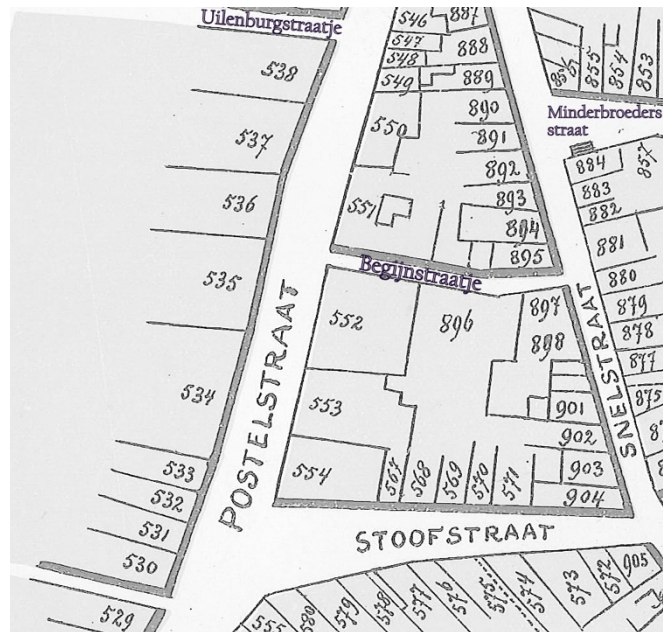

Mosmans: (1907):

536 Huis van Boxtel

535 Het Wapen van Luik

534 De Munt.

In 1811 werd een inventaris opgemaakt van de roerende eigendommen van de kerk die dat jaar moest sluiten. (Ebeling, 1928).

Pastoor van der Heyden in de Postelstraat werkte niet mee vanwege zijn protest tegen de benoeming van bisschop Van Camp door Napoleon. Daarom liet hij zijn huishoudster het werk doen. Het betreft de inventaris van:

'In de kerk beneden', 'Boven op kamer', 'Bij Van Herpen' en 'Op het Choor'.

Bij Van Herpen stonden o.a. *'schilderijen, biegtstoel, tabernakel, en een beeldhouwde Lieve Vrouw Hemelvaart'*. (zie hiernaast). *Dit retabel, de altaaropstand, van Maria ten Hemelopneming dateert van circa 1750, beschilderd lindehout, 182 x 138 cm. Het is afkomstig uit deze schuilkerk.*

In 1812 werd het geschonken aan de St.-Jan. In 1867 ging het naar een museum in Den Haag, later naar het Rijkmuseum, maar nu hangt het in Museum Krona, in Uden, in eeuwigdurende bruikleen.

9. Bedehuis ‘De Zeven Weeën’, achter de St.-Jorisstraat 14, huis ‘Den Roeland’ en achter Vughterstraat 54, huis ‘De Swarte Bock’

Uit een akte van 18 september 1610 blijkt, dat op het huidige perceel Vughterstraat 54 een pand stond, genoemd ‘*De Swarte Bock*’. ‘*Een huys met een hoogh camerken ende coickhuysken daerachter aen gemact, put, ledige plaetse, schoon achterhuys, brugge over het water met noch eenen schoonen hoff aldaer over ‘tselve water gelegen*’. De kapel in het achterhuis lag aan de Dieze (Van S.v.Y., I, p.361; zie ook hierna Bijlage XII).

Vijftig jaar eerder, in 1560, werd in een koopakte bepaald, dat de eigenaars van dit huis altijd zullen hebben: ‘*het gebruik van een kapel, daar men Mis in doet, staande tussen het voor- en achterhuis en sal die capelle altijd blijven getimmert gelijk se nu getimmert is*’

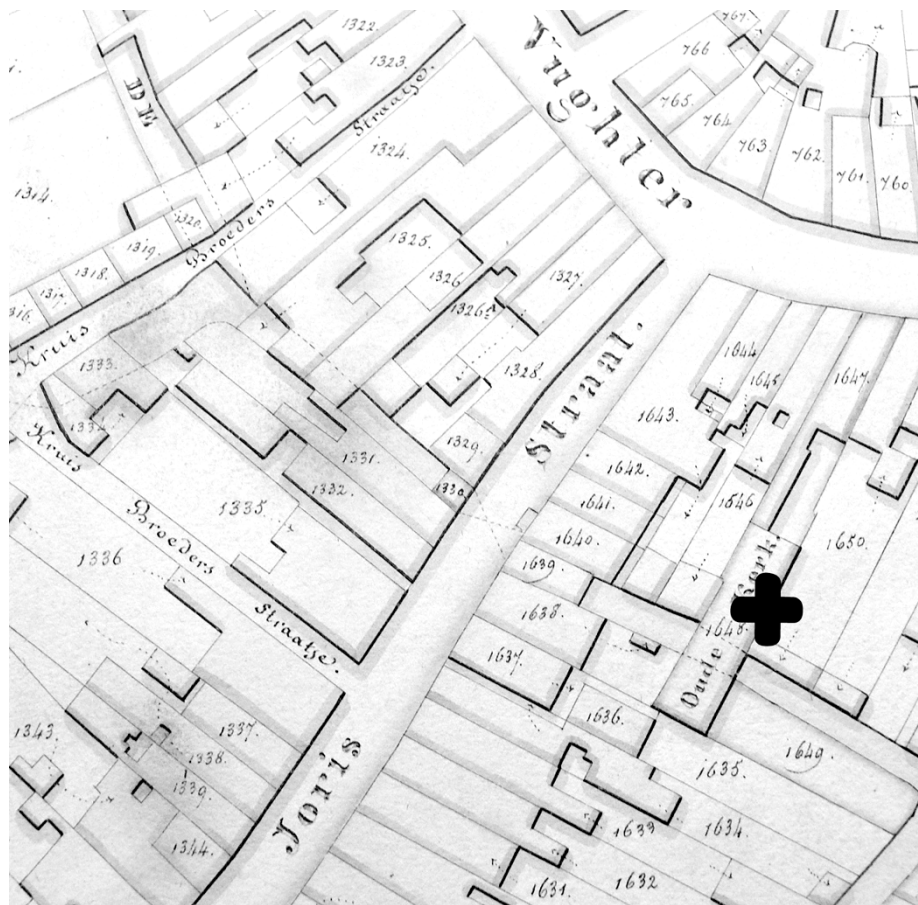
Deze kapel achter ‘*De Swarte Bock*’ wordt ‘*het eerste katholieke bedehuis in de Vughterstraat*’ genoemd.

Ze droeg de naam ‘*Van de Zeven Weeën*’. Deze naam verwijst naar de ‘Zeven smarten van Maria’, de droevigste momenten uit het leven van Maria, volgens Bijbelverhalen en legenden:

1. De voorspelling van Simeon: bij de opdracht in de tempel voorziet hogepriester Simeon wat de gevolgen zullen zijn van Jezus’ komst. Hij zal licht brengen, maar... ook verdeeldheid, niet alleen in Israël, maar onder alle volkeren. (Lk.2, 22-35).
2. De vlucht naar Egypte: Jozef wordt gewaarschuwd door een engel om te vluchten met Maria en Jezus. Koning Herodus ziet zijn troon in gevaar, door de komst van Jezus, een nieuwe koning, en laat alle pasgeborenen vermoorden. (Mt.2, 1-21).
3. Jezus is zoekgeraakt. Na afloop van het paasfeest gaan Jozef en Maria terug naar Nazareth en denken, dat de twaalfjarige Jezus wel bij zijn vriendjes zal lopen. Aan het eind van de dag blijkt dit niet het geval en de ouders lopen de hele weg terug naar Jeruzalem om hem te zoeken. Ze treffen hem uiteindelijk in de tempel aan, debatterend met joodse schriftgeleerden. Jezus antwoordt de ongeruste ouders: ‘Wist u dan niet, dat ik in het huis van mijn Vader moest zijn?’ (Lk.2, 41-52).
4. De kruisdraging: Maria staat diepbedroefd tussen de toeschouwers als Jezus met het kruis op de schouders naar de Calvarieberg, de executieplaats, wankelt. (Lk.23,27-31)
5. De kruisiging: Maria staat naast het kruis waaraan haar zoon hangt (en valt in zwijm in de armen van Johannes volgens sommige beelden en schilderstukken). In de schilderkunst en de muziek is het ‘*stabat mater dolorosa*’ heel bekend. (Joh.19, 26-27)
6. De bewening: Maria beweent haar gestorven zoon, na de kruisafname, vaak uitgebeeld in een zogenaamde piëta. (legende).
7. De graflegging: Jezus wordt in het graf gelegd en Maria is daarvan getuige. (legende).

In 1656 was Willem Zeberts (Seberts of Zybert) eigenaar van het huis, de echtgenoot van Maria Donckers (Doncquers). Maria, gedoopt in 1628, was de dochter van Jan Baptist Donckers (Doncquers) en Adriana van Hoorenbeek. In 1716 kocht Theodora Maria de Hee het huis van de erfgenaam Melchior Zeberts. Zij was de weduwe van mr. Paulus Suyskens. We zijn al deze personen, overtuigde katholieken, al vaker tegengekomen. (zie bedehuizen 4 en 6).

In het kerkje waren al verstoringen door Ackersdijck in 1653, maar wie toentertijd de bedienaren waren is niet bekend; ook bij Schutjes zijn geen namen te vinden. Pas op het eind van de eeuw is er met zekerheid een minderbroeder geweest, Dominicus Smits, zeker al vóór 1687, volgens de notariële akte, die bij bedehuis 6, p.55, aan de orde kwam.

*Kadastrale minuut van 1823
Perceel 1648 'Oude Kerk', via de Vughterstraat 54, (De Swarte Bock)
en Sint Jorisstraat 14 (Den Roeland) bereikbaar.
De Swarte Bock nr. 1647; Den Roeland nr. 1638.*

Het *Memoriael* van Martinus van Ackersdijck bevat diverse invallen: in 1653, 1656 en 1659. Bijvoorbeeld: *'Den 26e ditto (december) 1653 gestoort eene Paepsche Conventicule inde Vughterstraet neffens den Elandt, alwaer veel Volck wierdt gevonden; Is voor de volle peene vant huys ontfangen drie hondert Gulden ende d'andere bekende persoonen door den Groenroede Vermandel doen sommeeren tot betalinge van 25 Gulden.'*
(Het huis *Den Elandt* is nummer 52 en *De Swarte Bock* is nummer 54 in de Vughterstraat).

De genoemde 'groenroede', de gerechtsdeurwaarder, Marten Vermandel was in 1641 nog door Maria van Brecht, de weduwe van Don Alonso de Luna, namens alle eigenaren van het huis *De Swarte Bock*, gemachtigd om het huis te verkopen aan Servaas Jacobszn. van Weert. Deze groenroede kende daarom de situatie goed toen hij binnenviel met zijn groene roede als teken van zijn bevoegdheid. De groenroeden hadden zowel een justitiële als politionele taak (mr. B.C.M. Jacobs: *Justitie en politie in 's-Hertogenbosch voor 1629*; Assen/Maastricht 1986, p.79). Van die Servaas Jacobszn. van Weert kwam het huis in handen van een aangetrouwd familielid Zeberts (Syberts).

De tweede inval wordt als volgt beschreven (zie de afbeelding hierna op p.69): *'Den 15e October 1656 gestoort een Paepsche Conventicule, dewelcke wierdt gehouden inde hujsinge, toebehoorende Willem Zeberts, gestaen inde Vuchterstraet naest den Elandt; Is voor het hujs betaelt de volle peen van 300 Gld. ende daervan aen mijn heere den Hoochschouth gegeven sijn Ed. gerechticheijt.'*

Den 16^{en} October 1656. gestaan
 een Haepel Conventie
 overlecht vliedt gehouden jnd
 Ruysige toevoering Willey
 Gebort gestaan jnd Alieftroost
 naest den Olandt, Jo boer het
 Ruys betaelt de boer jnd van 300^{fl}
 In daer van aen uys Ruys de
 Swartefonte gegoren jnd Alieftroost
 Aicheit 7

Op 9 februari 1659 en 26 december 1659 zijn er weer invallen. Telkens moest f.300,- boete betaald worden voor het huis en f.25,- voor de bekende personen: de voorgeschreven recognitiegelden.

Na Dominicus Smits, die in 1681 in de stad verbleef en vanaf 1684 tot zijn dood in 1713 rector was van deze schuurkerk, volgden nog vijf minderbroeders hem op. Eerst pater Van Ingen (1713-1719), daarna Petrus Eelkens (1719-1727), Gisbertus van Doren, geboren in 1686, (1727-1736†), Van Dalen (1736-1746) en ten slotte Van Gastel (1746-1747).

Vanaf 1747 hebben wereldheren de bediening overgenomen, want de franciscanen moesten van de Staten-Generaal vertrekken. De eerste seculiere rector was Johan Coolen, van 1747 tot 1750, daarna Nicols in 1750 en in hetzelfde jaar ook Martinus van Hasselt, tot 1753 (L. van der Steen, blz.179; Hoekx/v.d. Laar, 1980, inleiding: pagina X; Van Doornmalen, 1991). Er worden ook kapelannen van St. Cathrien genoemd, door Schutjes p. 354. Onder andere J. Bosmans (1767) en A. Wellens (1773).

De volgende bewoners van het pand *De Swarte Bock* waren: Antonius van der Blomme, die van 1753 tot 1786 rector van het bedehuis was, Anthonius van Gils, de latere president van het seminarie van het bisdom, van 1786 tot 1790. Ten slotte volgde Joannes Dominicus van der Meulen, van 1790 tot 1811. Krachtens een besluit van keizer Napoleon I, van 9 november 1811, werd de schuilkerk opgeheven. De laatste rector bleef tot zijn dood in 1832 in *De Swarte Bock* wonen. (Van S.v.Y., I, p. 362).

Van Heurn meldt in zijn *Beschrijving*, dat het '*Bidhuis der Zeven Weeën*' ook een toegang had vanuit de Sint Jorisstraat (nu nummer 14). Het kerkgebouw was aanvankelijk kleiner, maar is twee keer vergroot. '*Het is niet sierlijk gebouwd*'.

'*De Broederschap van het Hoogheilig Sacrament des Altaars*' kent een lange geschiedenis, het oprichtings-charter is van 1480. De St.-Janskerk was haar zetel. Na 1629 verhuisde de Broederschap diverse malen. Pastoor Ludovicus van der Putten van de Cathrien († 1684) blies de *Broederschap van het H. Sacrament* in de kerk aan de Walpoort nieuw leven in. Na een felle ruzie tussen de volgende geestelijk directeur, plebaan Joannes van Kessel (van 1686

tot 1730 plebaan en deservitor van St.-Pieter), en de Broeders van het H. Sacrament, zijn er twee takken geweest van de ene Broederschap (H. Boekwijt, p.24). De leden van de broederschap zelf distantieerden zich van hun geestelijk directeur en namen in 1702 met de broederschap hun intrek bij de franciscaan Dominicus Smits in de bidplaats *De Zeven Weeën* aan de Vughter-sstraat/St. Jorisstraat (Van der Steen, 1929).

Daar bleef de Broederschap doorgaan met haar devoties en aflaten tot 1831, met als laatste geestelijk directeur de eerdergenoemde priester J.D. van der Meulen. Vanaf 1811 echter bij hem thuis in de Vughterstraat 54. Na die tijd is de Broederschap naar de St.-Janskerk gegaan. Ook bleef de andere tak voort bestaan, geleid door eerder genoemde plebaan Van Kessel († 1731) en zijn opvolgers in de kerk *Achter de Tolbrug*. Na 1840 in de nieuwe St.-Pieterskerk. De pastoors daar bleven de Broederschap ook van harte steunen. Deze Broederschap bestaat nog steeds; beide takken waren sinds 1839 weer verenigd tot één stam (Van der Steen, 1929-1930; Hoekx/v.d. Laar, 1980).

In de schuilkerk *De Swarte Bock* stonden tien beelden (van Liebergen, 1994, p.18).

Ebeling geeft een inventarisatie van *'meubilaire goederen uit de kerk, volgens aanwijzing en opgave door de dienstmeid van den Eerw. Heer van der Meulen'*, getekend door de burgemeester, *maire* A.G. Verheyen. Daarin wordt inderdaad gesproken over 10 beelden; ook over het altaar, de kandelaars, paramenten, heilige vaten, orgel, preekstoel, banken en stoelen, 11 schilderijen, koperen luchters enz. (Ebeling, 1928-1929, p.306).

Mosmans noteert in 1907:

1101:

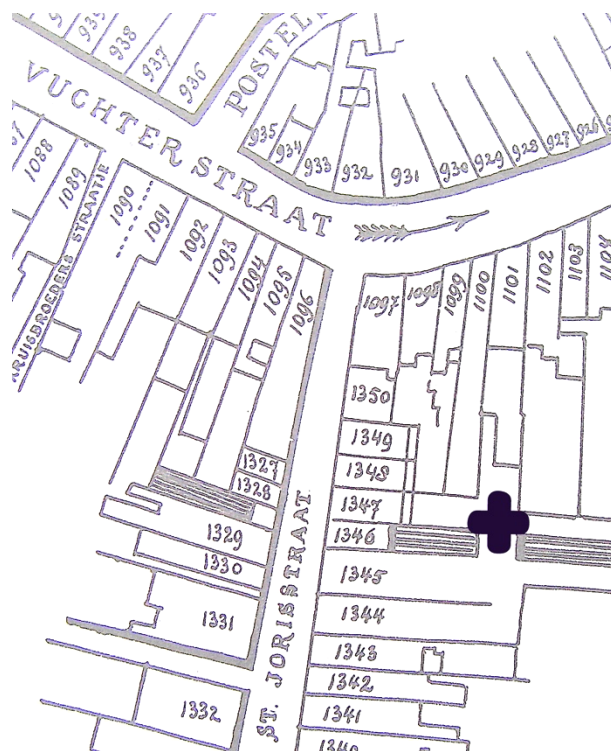
De Swarte Bock, Vughterstraat 54: achter dit huis lag een gebouw van 26 x 7 ellen, vroeger gediend hebbende tot R.K. kerk, genaamd de bidplaats 'Der Zeven Weeën'.

1102:

Den Elandt, Vughterstraat 52

1345:

Den Roeland, Sint Jorisstraat 14. De brede gang binnen dit huis, die thans naar het kantoor der Kath. Illustratie leidt, werd vroeger benut als toegang tot de R.K. Huiskerk, die achter perceel 1101 in de Vughterstraat was gelegen.

Oorspronkelijk was deze schuilkerk een 16^e eeuwse losstaand achterhuis, met aanbouw, voorzien van een plat dak. In de 19^e eeuw is het gebouwtje sterk gewijzigd en vermoedelijk ook verhoogd. Het is nu een tweelaags gebouw. Er is nauwelijks iets origineels te ontdekken, op enige muurresten na. Uit oogpunt van historische herinneringswaarde is het behoud van de bouwmassa van belang, luidt het standpunt van de afd. Erfgoed van de gemeente 's-Hertogenbosch (Bijlage XII).

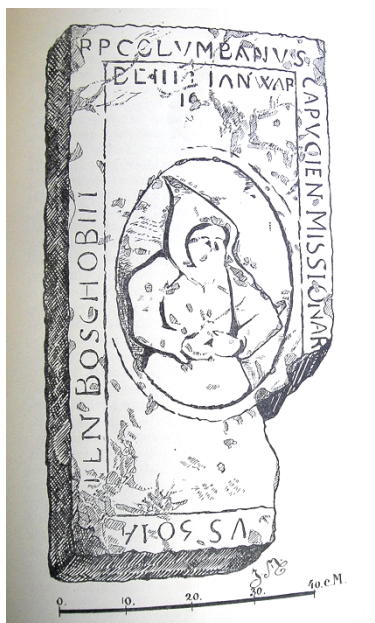
D. De schuilkerk die door de Kapucijnen bediend werd

De kapucijnenorde, behorend tot de veelomvattende familie van de franciscanen en inspirerende navolgers van de H. Franciscus, was tussen 1611 en 1761 in de stad aanwezig. Schutjes verhaalt de oorsprong van deze orde en de relatie tot de franciscanenorde (p.400).

Tijdens het Twaalfjarig Bestand werden de Kapucijnen in 1611 enthousiast door de kerkelijke en burgerlijke overheid ontvangen in de stad. De bedelorde stond midden in de samenleving: de paters preekten, verzorgden diensten in de gevangendoor en het stadhuis, en waren toegewijde ziekenverzorgers. Tussen 1624 en 1626 stonden ze lijdens aan de 'haastge ziekte' bij. Hun klooster stond op de plaats van de voormalige uithof van de abdij van Postel, in de *Postelstraat* (Zie de illustratie op p.104). In 1615 legde bisschop Zoesius de eerste steen voor het klooster, met 33 cellen, 5 ziekenkamers, refectorie, keuken en bibliotheek. Bisschop Masius wijdde de kapel in, in 1625. In 1629 verlieten de meeste kapucijnen de stad en in 1636 werd het geconfisqueerde klooster verkocht. De bekendste kapucijn uit de periode na de 'reductie' is pater Columbanus uit Leuven. (Ton Vogel in: Bossche Kringen 2017, nr. 5, p.85-62 en Van S.v.Y., I, p.267 e.v.).

Na de 'reductie' verbleven 4 kapucijnen vaak in de stad: de paters Basilius, eertijds kanunnik van de St.-Salvator in Brugge, Marcellianus, Tibertinus en Columbanus. De drie eerstgenoemden verbleven tijdelijk te Vught. Ze hadden toestemming in de omgeving te verblijven. Aan deze gunstige beschikking zal de vriendschap van pater Basilius met Frederik Hendrik niet vreemd zijn geweest (Placidus, 1935/36). '*Columbanus bleef voortdurend in de stad, als werkman verkleed*' (Gerlachus p.67). De kapucijnen moesten in opdracht van hun oversten het apostolaat in kloosterhabijt doen, onder hun vermomming, en nimmer als kapelaan bij een pastoor van een parochiekerk werken.

In 1636 had pater Marcellianus kost en inwoning bij de weduwe van Hambrouc. Deze dame was voor de tweede keer weduwe geworden en zeer waarschijnlijk de moeder van Anna van Hambroeck die het beeld van 'De zoete moeder' in veiligheid heeft gebracht (Gerlachus, 1935, p.66). Marcellianus stierf in 1637, '*uitgemergelt van siekten ende penitentiën met groote opinie van heijlicheijt out sijnde 57 jaeren*', zo staat in het Obituarium. Hij werd begraven in het *oratorium op den Uylenborg*, dit is de kapel aan de Walpoort. Jan Mosmans heeft zijn gebeente daar gevonden in 1929 (Zie p.92).

Na het overlijden van Marcellianus heeft Columbanus het kerkje, bedehuis 10, een tijd alleen bediend. Hij woonde na de 'reductie' in '*Achter de Boerenmouw*'. Wel tekende hij een stuk, dat naar Rome verstuurd werd in 1636, waarin gesteld werd dat de kapucijnen nooit alleen op een missiepost behoorden te zijn, maar altijd met tweeën. Na 1639 had pater Columbanus ook nog een aantal jaren een bestuursfunctie: hij was vicaris-provinciaal van de 'Hollandse Missie' geworden. Hij reisde en correspondeerde. Na die tijd kon hij zich weer volledig bezighouden met het apostolaat. In 1644 werd hij van de straat geplukt en gevangengezet.

Na veel aandrang van de Bossche bevolking kwam de kapucijn het jaar daarop alweer terug met toestemming om voor twee jaar te kunnen blijven.

De pij moest hij dragen, volgens het ordevoorschrift, maar dat was niet naar de zin van de burgerlijke overheid. Rome maakte een uitzondering: hij mocht zich blijvend in de stad in burgerkleding vestigen. Hij bediende het schuilkerkje *In de Boerenmouw* en overleed daar in zijn pastorietje in 1659, 68 jaar oud, na 30 jaar dienst in onze stad. Zijn grafzerk is teruggevonden.

Alph. Mosmans (1911) schrijft dat circa 2 à 3 meter onder de grond de hiervoor afgebeelde gehavende grafzerk gevonden werd op het achtererf van het huis 'De Ploeg', Hinthamerstraat 49/51 met een afmeting van 83 bij 43 cm. Vermoedelijk lag de steen oorspronkelijk in de kapel van het Convent van de Zusters van Orthen, oostelijk van het schuilkerkje van Columbanus. Toen in 1692 de laatste zuster was gestorven, werd die kapel verkocht en zijn de zerken opgeruimd. Op dat moment zal de overbrenging van de zerk naar de schuilkerk 'St.-Anna', Gasselstraat/Kerkstraat hebben plaats gevonden (zie bedehuis 7). En omdat dit bedehuis in 1811 overbodig werd, kwam de zerk op het aangrenzend terrein terecht. De ontdekker, Henri Ebeling, stadsarchivaris, schonk de steen aan het klooster van de kapucijnen (Zie de grafzerk op p.71). (Taxandria, 1911, p.229).

Pas in 1672, 13 jaar na de dood van Columbanus, konden de kapucijnen het kerkje van het *Heilig Kruis in den Boerenmouw* weer bedienen: in 1672 pater Jacobus van St. Truiden, die ook deken werd in de stad en in 1685 kortstondig de parochie van St.-Jacob bestuurde (bedehuis 6). In 1676 dienden er twee Bossche paters, Cassianus, geboren als Valerius van Lande, die stierf in 1677, 52 jaar oud, en Paulus, geboren als Jacobus de Hee, in 1668 geprofest als kapucijn en in 1673 priester gewijd. Hij werkte vanaf 1675 in de missie, officieel in Velp, waar hij stierf in 1706. In 1702 waren hier Philippus van Den Bosch en Augustinus van Den Bosch, ze overleden datzelfde jaar beiden, de laatste in het huis van zijn broer in de stad. In 1706 werkte hier Ferdinandus van St. Truiden († 1706) en in 1720 Judocus van St. Truiden († 1724).

Dan was er Albertus van Antwerpen, die overleed in 1713. Pater Jacobus van Ravesteijn volgde vanaf 1719 tot zijn dood in 1725. Vóór 1711 was hij er ook al een aantal jaren. In 1725 kwam Leopoldus Bernaers van Brussel, tot 1755 (†). Vanaf 1733 had hij een assistent. In 1755 was er de laatste kapucijn, Theodorus van der Putten. Zoals uit een verslag van apostolisch-vicaris Willem Bassery uit die tijd blijkt, werkten er steeds 2 kapucijnen in de stad: *'Er was een zekere vrijheid aan het godsdienstig leven gegeven, waarvoor men jaarlijks bijna f. 2000 moest geven.'*

Genoemde pater Jacobus van Ravesteijn (als burger Waltherus van Ravesteijn) was in 1662 in Den Bosch geboren en trad in 1683 in bij Minderbroeders-Kapucijnen te Leuven. Hij vermeldt in een rapport van 1724, dat een legaat van een collega van f.800 moet worden belegd en dat de rente geschonken moet worden *'aen de armen van onse missie van PP Capucijnen-missionarissen tot Shertogenbosch.'* In hetzelfde jaar schrijft hij in een verslag hoe het bedehuis en de pastorie in de *Boerenmouw* waren ingericht:

'ingank of poorte en bestaet in achterhuijs vande achterse deur en secreet met die plaetse en achterkeuken tot de stal van t'huijs van L. Vrouwe-Broeders, hofke met huijs daer aen gelege, oude ende nieuwe kerk-stoelhuijske en plaetse, achter en besijde de kerk tot de muure en heyninge.'

Daarnaast stond het z.g. *'klijne huys'* dat *'begint van voor van de gemijne straet tot aen het secreet van 't voorn. achterhuys en bestaet uyt ene keuke voor aen de straet, met een keldercamerke, ende grote camer tot aende muure, daer 't secret tegen staet'*. (Gerlachus, p.93).

Het voorbeeldige leven van de kapucijnen hier in de stad leverde tal van roepingen op: tussen 1630 en 1640 waagden 7 mannen de stap, daarna tot 1649 weer 8 mannen, tussen 1655 en 1672 traden 15 Bosschenaren in in de orde, tussen 1676 en 1710 waren er weer 12 en na 1710 tot het einde van de eeuw nog eens 18 inwoners die Franciscus wilden navolgen, als kapucijn. (Gerlachus, p.p. 69, 79, 85, 91 en 98)

Leopoldus Bernaers van Brussel was van 1725 tot 1733 alleen. Onder zijn pastoraat en beheer kreeg zowel de pastorie als het kerkje de nodige herstellingen. In 1725 werd de kelderkamer naast de kerk in orde gebracht. Het secreet in de hoek, tegenover het ledikant, dat bij vochtig weer een vreselijke geur verspreidde, werd met een enkel steentje toegedekt. In 1727 werd een nieuwe vloer in de kerk gelegd en werden de kozijnen en de deur tussen de oude en de nieuwe kerk uitgebroken. Het altaar werd gemarmerd in 1729 en het jaar daarop is de hele kerk in de verf gezet. In 1730 werd een orgel geplaatst, dat f.400 gekost had en waaraan juffrouw Digna Blandin honderd pattacons (± f.250) had gegeven. *'De rest hebben de goede vrienden van de gemeente gegeven'*.

Na de dood in 1761 van de boven vermelde Theodorus van der Putten, werd de bediening overgenomen door seculiere priesters. Theodorus was al 73 jaar bij zijn benoeming in 1755. Daarom werd direct de seculier Johannes Franciscus Potters als kapelaan aangesteld. Het einde van de missie van de kapucijnen kwam dus in 1761. De volgende seculieren waren Joannes Dominicus van Roosmalen vanaf 1763, in 1791 Gerardus Molemakers, en in 1799 Jacobus Antonius Heeren, de stichter van de congregatie van de Zusters van de Choorstraat.

10. Bedehuis: 'Heilig Kruis' In den Boerenmouw, nu genummerd 15 en 17

Het straatje *Achter de Boerenmouw* had deze naam al in het begin van de 16^e eeuw. Op het kerkhof aan de noordzijde van de Sint Jan, grenzend aan de Hinthamerstraat, stond tot 1629 een groot kruisbeeld. Daarom werd *Achter de Boerenmouw* ook wel genoemd: *'Het straatje tegenover het Heilig Kruis'* ofwel *'tegenover 't groot cruys opt St.Janskerckhoff'*.

Het straatje had iets weg van een pleintje. In 1640 wordt het genoemd: *'eene plaetse, daer men gaet naer de wooninge des Paters van den Convente der Susteren van Orthen, welcke plaetse alsnu geheeten is in den Boerenmouw'*. Via dit pleintje kwam men bij de woning van de rector van het *Zusters van Orthenklooster* (Van S.v.Y., III, p.167-175). Het hoekhuis aan de Hinthamerstraat heette ooit *Boerenmouw*.

Van drie huisjes aan de rechterkant van het straatje, aan gene zijde van de Dieze, gezien vanaf de Hinthamerstraat, is bekend welke bestemming ze hadden. Het eerste was het woonhuis van de kapucijnen, de pastorie genoemd, daarnaast stond het bedehuis en vervolgens de woning van de pater van het Zrs. van Orthenklooster. Over het derde huis spreken we niet in detail, daar woonde de pater die diensten deed in het enorme klooster van de Zusters van Orthen dat daaraan gelegen was. Dit deel werd in 1692 verkocht aan Bernard Massingh, predikant en van hem erfde het diens zoon, Mr. Jacobus Massingh, president-schepen. (Het Zusters van Orthenklooster was zo groot dat het onvermijdelijk door een groot aantal bommen moest worden getroffen tijdens de belegering in 1629. Een brand verwoestte het toen bijna volledig. Pieter Saenredam kon de ruïnes op 19 juli 1632 nog zien, toen hij hier in de stad aan het schetsen was gedurende enige maanden. In 1629 waren er in het klooster 104 zusters en 3 priesters; in 1663 verbleven er nog slechts 26 nonnen).

- Het eerste huis, de pastorie, was eigendom van Jonker Johan van Campen. In 1642 werd het verkocht aan een notaris, Guiliam Donckers. En in 1654 aan Elisabeth Costerius en haar broer. In dit huisje woonde al vóór 1640 de kapucijn Columbanus en hij werd pro Deo onderhouden door zijn buurvrouw Elysabeth de Bruyn. Deze ongehuwde dame woonde in het huis waarin het bedehuis zich bevond. In 1642 werd het zo gekarakteriseerd:

'eene huijsinge oft wooninge, gestaen ende gelegen in een strate, genoempt achter den Boerenmouw, tusschen erffnisse Catharina weduwe Hendrix Aertszn van Roy aen d'een zijde ende erffnisse oft huijsinge Willems van de Velde ende den gemeynen stroom aen d'ander zijde, streckende van erve der voirn. Catharina van Roy tot aen de gemeyn straete achter den Boerenmouw voirsr.'

- Het tweede huis, dat dienst zal doen als kerkhuis werd zo omschreven in 1628: *'huys met eenen schonen nieuwen sadel ende camerken daeraen gemaect, afterhuys, poorte ende twee hoven, staende tegenover den Heyligen Cruys in eene plaetse, daer men gaet nae de wooninghe des Paters van den Convente der Susteren van Orthen, tusschen erffnisse des voors. Convents ex uno ende tusschen 't gemeyn water, die Diese genoempt ende den erve der weduwe Jor. Joans van Campen ex alio.'*

Uit een verkoopakte van 1640 bleek dat een zekere Petronella van Creeft te Velp bij Grave - door toedoen van pater Basilius van Brugge? - een huis in de Boerenmouw aan Catharina, weduwe van Arntszn. de Roy had verkocht. Bij akte van 2 februari 1641 getuigde deze Catharina dat op 28 april 1640 aan haar *'is ter goeder trouwen opgedraeghen eene huysinghe met nieuwen sadel ende camerken daer aen gemaect, achterhuys, poorte ende twee hoven met allen hunne rechte ende toebehoorte gestaen ende gelegen inde hinthamerstraet ter platssen alsnu geheten den*

*Boerenmou voor welcke voors. huysinge noch Ick noch iemant vande myne ooijt helder noch pen-
ninch betaelt hebbe.'*

(helder = heller = een muntje van een halve penning).

Van dat kerkhuis (waar Elisabeth de Bruyn inwoont) en dat dus op naam werd gezet van Catharina de Roy bij akte van 2 februari 1641 is de laatste eigenares geworden, zonder enige betaling...

De weduwe Catharina de Roy heeft de schenking van dit huis te danken aan *'eenighe devote personen, die niet en begheerden bekend te wesen, die dat met allen sijne rechten ende toebehoirte gelaeten hebben voor een allemisse (aalmoes) aende Paters vande Capucijnen om vande missionarissen gebruyckt te worden tot den Goddelycken dienst* (Gerlachus, p.69/70).

De zoon van Catharina de Roy, Hendrick, verhuurde het huisje aan Elysabeth de Bruyn en daar stelde deze dame in 1646 haar testament op. Daarbij vermaakte ze o.a. een legaat aan Jenneken, de dochter van Hendrick van Susteren en Elisabeth van Zutphen, haar nicht (zie voor deze personen ook bij bedehuis 4). Zij vroeg al haar erfgenamen om *'over haar nalatenschap te handelen, zoals ze heeft meegedeeld.'* Ze had de woning namelijk ingericht als huis-kerk of *'oratorium des heiligen kruis'*, bediend door de kapucijnen. Deze bepaling moest voor de continuïteit zorgen, zodat de kapucijnen daar konden blijven voorgaan (Van S.v.Y., III, p.171).

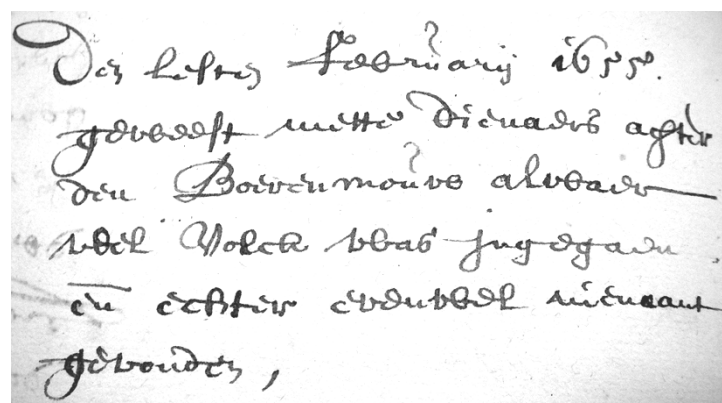
Elysabeth de Bruyn was waarschijnlijk een klopje, een vrome dame, en tevens gefortuneerd. Ze was geparenteerd aan de families Van Nieupoort, Van Zutphen, Van Susteren en Hermans. Ze kreeg enkele keren te maken met invallen van de onderschout.

Met een korte onderbreking deed Pater Columbanus van hier uit pastoraal werk, tot zijn dood in 1659. Dat hij het niet gemakkelijk had, blijkt onder andere uit de volgende invallen in het bedehuis. De stadhouder van de schout, Martinus Ackersdijck, maakte in zijn *Memoriael* melding van drie verstoringen, respectievelijk in de jaren 1653, 1655 en 1656.

'Als op den 15e April 1653, soo hebbe ick gestoort een paepsche vergaderinge, dewelcke gehouden wierdt inde huijsinge, toebehoorende Elijsabet de Bruijn, gestaen achter de boerenmouwe alhier, maer alsoo daer geen ofte weijnich menschen in waeren die gekent sijn geweest, soo is voor het huijs betaelt drie hondert Gulden ende daer van aen mijn Heer gegeven twee hondert veertich Gulden.'

In het *Memoriael* volgt dan: *'t'sedert den 15e April tot den 6e Maeij daeraenvolgende is niet voorgevallen.'* Dus 3 weken is er door hem niet ingegrepen. En twee jaar later volgt wel een inval, maar zijn de gelovigen onvindbaar:

'Den lesten Februarij 1655 geweest mette dienaers achter den Boerenmouw, alwaer wel Volck was ingegaen ende echter evenwel niemant gevonden'.

Den lesten Februarij 1655.
geveest mette dienaers achter
den Boerenmouw alwaer
wel Volck was ingegaen
ende echter evenwel niemant
gevonden,

De volgende verstoring: *'Den lesten December 1656 gestoort een paepsche conventicule, dewelcke wierdt gehouden achter den Boerenmouw inde huijsinge, toebehoorende Lijsbet de*

bruyn, is voor het huijs betaelt de volle peene van drie hondert Gulden ende daer van aen mijn heere den hoogschout gegeven sijn gerechticheyt.'

We komen terug op het eerste huis: in 1654 was Elisabeth Costerius eigenares van de 'pastorie' en er bestonden zeker betrekkingen tussen Elysabeth de Bruyn, de rijke bewoonster van de huiskerk, en Elisabeth Costerius. In de toevoegingen van haar testament van 4 oktober 1654 bepaalde Elysabeth de Bruyn immers, dat Elisabeth Costerius een rente van tien gulden in handen moest houden, waarvan vier gulden gegeven moest worden aan pater Columbanus *'tot sijn dagelycx onderhout'*.

Na de dood van Maria de Bruyn, zus van Elysabeth en non in het Zusters van Orthenklooster, aan wie zes gulden betaald moest worden, mocht Elisabeth Costerius de rente verkopen en zou zij de hoofdsom aan pater Columbanus moeten geven *'om tzelve in noot, ouderdom ende impotentheyt aan te verden (te aanvaarden) ende gebruyken soo hem sal gelieven'*.

Rond 1659 overleed Elysabeth de Bruyn. De huiskerk werd eigendom van Jan Cierneels. Via erfgenamen kwam het huis op 18 maart 1664 in handen van Hendrick van Susteren, via een onderhandse akte, op 24 juli 1669 notarieel vastgelegd. Van Susteren werd eigenaar van: *'huys ende hoff, gestaen ende gelegen binnen deser stadt ter plaetse genoempt Acht den Boerenmou, neffens erve des Orthenklooster ex uno ende neffens het waeter aldaer vlietende ende juffrouw Costerius ex alio, streckende van de plaetse ofte straete tot op erve toecomende de Eerw. Broederschap deser stadt, soo ende gelijck tselve hun mits doot ende aflijvicheyt van henne ouders is aengestorven'*.

Op de rug van het afschrift van deze akte staat geschreven: *'huijsinge, daer de Paters Capucinen wonen.'*

Hendrick van Susteren hebben we al ontmoet bij bedehuis 4. Hij was getrouwd met Elysabeth van Zutphen en twee van hun zonen, Thomas en Jan, traden respectievelijk op 3 december 1656 en 21 juni 1665 in bij de kapucijnen. Elysabeth de Bruyn en Elisabeth van Zutphen waren nichten. Al de afstammelingen van Hendrick van Susteren werden eigenaren van het bedehuis, maar zij wilden dat de roomse gemeente erover bleef beschikken (zie ook p.39).

De huiskerk werd in 1736 gesloten. Dat was een represaille, omdat de Bossche luitenant-kolonel in Staatse dienst, Hendrik van Lidth de Jeude, zich tot het katholicisme had bekeerd. Hij had ontslag genomen - anders had hij het wel gekregen - en was met zijn kinderen, Dymphna en Cornelis, naar het zuiden uitgeweken. In de kapucijnenkerk in het gehucht Meersel (B), tussen Breda en Hoogstraten, had de bekering op 12 september 1735 feitelijk plaatsgevonden. Woede bij de kerkenraad en het stadsbestuur was het gevolg. Hun woonhuis in de Peperstraat, een deel van het perceel met huisnummer 14/16, werd geconfisqueerd. De twee kapucijnen, die *In de Boerenmouw* dienden, werden ervan verdacht de hand te hebben gehad in de overgang tot het katholicisme. Dat was de reden dat hun kerkje gesloten werd. Een verzoek vanuit Brussel tot heropening van het bedehuis werd van de hand gewezen: de landvoogdes van de Zuidelijke Nederlanden, Maria Elisabeth (namens de keizer van Oostenrijk), kreeg bij resolutie van de Staten-Generaal van 19 oktober 1736 nul op het rekest. Evenals het verzoek van de Staatsraad te Brussel die zijn bemiddeling had aangeboden. De Staten van Brabant in Brussel en de stad Antwerpen waar Van Lidth de Jeude zich gevestigd had, schonken de familie een pensioen. Dymphna trad in 1736 in de orde der Ursulinnen te Antwerpen en overleed aldaar in 1788. Haar broer Cornelis huwde in die stad Johanna Francisca Lis en werd daardoor stamvader van de katholieke tak van de Van Lidth de Jeude's, die 26 maart 1856 door de koning van België in de adelstand verheven werd. (Van S.v.Y., II, p.454-456).

In augustus 1737 mocht de kapel van het *Heilig Kruis* opnieuw gebruikt worden. Zoals eerder gemeld: in 1761 kwam de kapel in handen van de seculiere geestelijkheid. In 1755 was er

al een kapelaan aan dit rectoraat toegevoegd, Joannes Franciscus Potters; hij werd in 1763 rector en bewoonde het huis naast het kerkje. Een van zijn opvolgers was Gerard Molemakers (zie p. 72), over hem wordt in Bijlage II nog verhaald.

De teruggevonden grafsteen van Columbanus, de eerste bedenaar, is tegenwoordig, met een nieuwe omlijsting, ingemetseld in het portaal van het kloostergebouw aan de Van der Does de Willeboissingel. Op de grafzerk staat de volledige tekst:

R.P.COLUMBANUS CAPUCIEN MISSIONARIUS APOSTOLICUS 30 JAER DEN BOSCH OBIIT DEN 13 JANUAR 1659

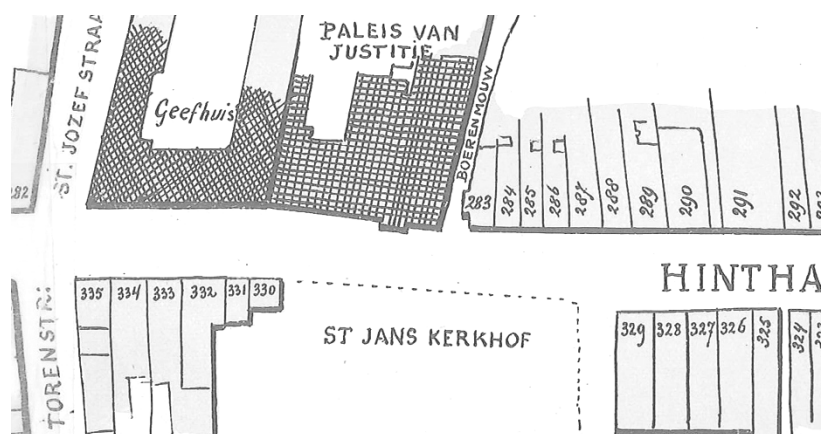
In 1773 werden het bedehuis en de pastorie 'Achter den Boerenmouw' op naam gezet van de roomse gemeente, dank zij genereuze eigenaars uit Brugge (B). Een resolutie der Staten-Generaal van 10 juni 1773 vermeldt: *'de Roomsche kerkenhuysinge mitsgaders de wooninge en erve door Joan Franciscus Potters, Roomsche Priester, gebruykt wordende, staande ter plaatse genaamt Achter den Boerenmouw te samen neffens huys en erve van Jan van Esch ex uno ende neffens de riviere de Dieze ex alio,*

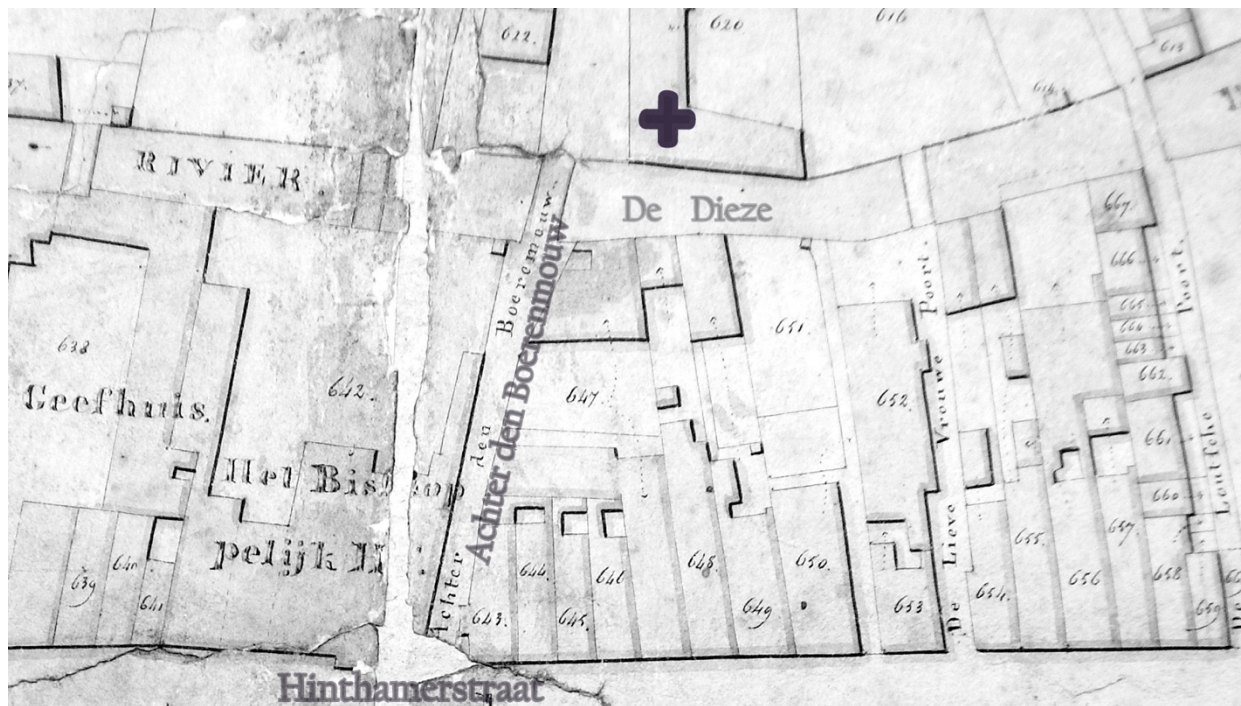
streckende voor van de straat of plaats, den Boerenmouw genaamt, achterwaarts tegens erve van de L. V. Broederschap, aan de Roomsche gemeente der voornoemde kerken huysinge'.

Van Heurn beschrijft rond 1775 het kerkje aldus (Van S.v.Y., III, p.174):

'Op wat tijd die kerk gebouwd werd, is mij niet gebleken. Voorheen werd zij door priesters van de kapucijnenorde bediend en het oratorie of bedehuis des heiligen kruis genaamt. Dit gedeelte der kerk, dat klein en laag van verdieping is, staat er nog; in latere tijden werd er de kerk tegen aangebouwd; deeze kerk is niet zeer groot, maar word zeer net onderhouden; in dezelve staat maar een altaar; deeze kerk wordt door een Priester en een kapelaan bediend, die naast de kerk eene huysinge hebben, welke zedert eenige jaeren geheel is vernieuwd'.

In 1803 wordt het bedehuis gesloten door de kerkelijke overheid (de vicaris). De rector en kapelaan die ernaast blijven wonen, worden tot pastoor en kapelaan van de St.-Jacob benoemd. Naderhand werd het kerkje bestemd tot parochiehuis en vanaf 1818 tot sociëteit 'Concordia'. De zaal werd in 1882 door de paters redemptoristen gekocht voor f.11.000 om daar apostolaatswerk te kunnen doen onder de katholieke militairen in 'het tehuis van de R.K. Militaire Vereniging Concordia' (van 1884 tot 1942). In dit laatste jaar werd het tehuis door de Duitsers gevorderd. Na de oorlog kwam er een bakkerij in. Mosmans deelt nog mee in 1907 (zie zijn schets hieronder): de woning op perceel nummer 283 heet *In den Brouwketel*. Achter dit huis In den Boerenmouw staat *De Doodskist*.

De kadastrale kaart van 1823 met: 'Achter den Boerenmouw', rivier De Dieze, 'De Lieve Vrouwe Poort' en 'De Loutsche Poort'

E. Andere bekende bidplaatsen.

De priesters die in de stad mochten blijven na 14 september 1629, Bossche kanunniken van de St.-Jan en paters van kloosterorden die geboren waren in de stad, zoals 4 kruisheren van het kruisbroedersklooster, en misschien enkele Augustijner koorheren (Zie Bijlage X), gingen natuurlijk aan de slag, zoals Bisschop Ophovius van hen gevraagd had.

'Om zich eene noodkerk te verschaffen, kocht iedere parochie een of meer huisjes, gelegen in achterbuurten. Zij hadden soms de toegang door burgerhuizen, eenige moesten door dakvensters bereikt worden. Die kerkjes waren klein, sommige waren kamers en konden slechts door een gering getal personen bezocht worden. De altaren werden aldus gemaakt, dat het bovendeeel was als een kabinet met deuren. Van onder zag men laden. Werden de deuren geopend, dan stond men voor het altaar, dat voorzien was van een schilderij, terwijl het kruis en de kandelaars daarvoor geplaatst werden. Bij het doen van de Mis, stelde men tegen het benedendeel een tafel met een altaarsteen, die de bisschop voor deze huiskerken gewijd had' (Meindersma, 1872-1964, predikant en historicus/onderzoeker).

Het is zeer waarschijnlijk, dat de geestelijken zich in de eerste decennia na de 'reductie' bij bekenden of familie in de stad ophielden en in allerlei huiskerkjes en nonnenkloosters de sacramenten toedienden en de Mis vierden (Van S.v.Y. in: 'Taxandria' 1938).

Daarvoor moesten ze wel eens halsbrekende toeren uithalen, bijvoorbeeld via zolderraampjes een pand binnenklimmen. Soms moesten ze hun beurs trekken, want de boetes waren hoog. In 1656, bijvoorbeeld, vond 5 maal een verstoring plaats en werd even zo vaak de boete van f.300 opgelegd. Een enkele maal vernemen we van een klacht, omdat men de opgelegde boete moeilijk kan voldoen (zie bedehuis 16: *In 't Cofferen*).

Meindersma gaat verder:

'Evenwel Ackersdijck is zeker met dezen in onze oogen stuitenden arbeid doorgedaan gedurende zijn dienstjaren tot in 1673, een jaar voor 's mans dood. Anno 1673 is aan het onwaardig bedrijf der storingen een einde gekomen, juist ten gevolge van een inval ...' (zie: bedehuis 4 *Achter de Tolbrug*).

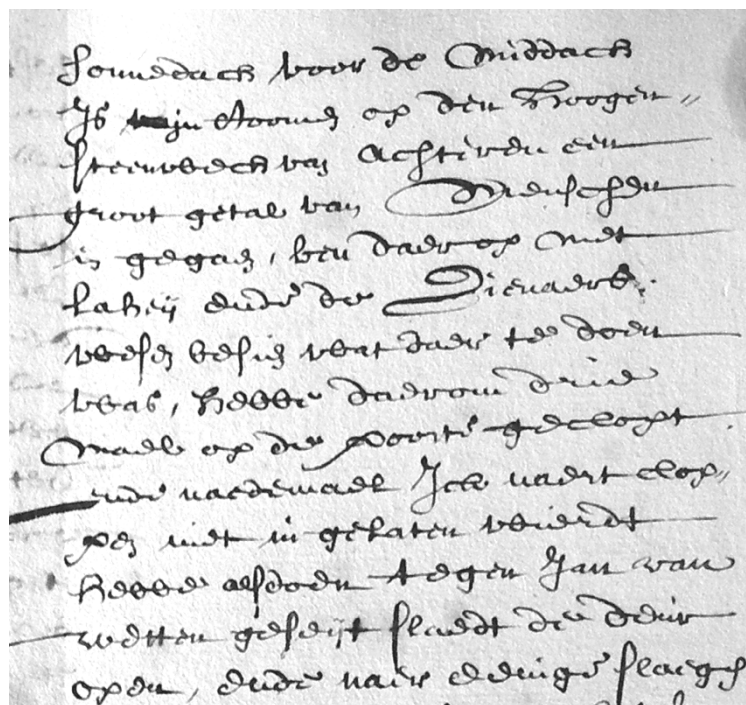
Meindersma keurt het verzet van de katholieken niet af, integendeel. Hij wijst er echter wel op, dat de vervolging van protestanten door roomse machthebbers in de buurlanden veel feller was in dit tijdsgewricht. Over de geschiedenis van de volgende bedehuizen is meestal niet veel bronnenmateriaal voorhanden, evenmin over de identiteit van de bedienaren. Het zullen seculieren geweest zijn, wellicht geassisteerd door regulieren, totdat deze laatsten verjaagd of overleden waren.

11. Bedehuis 'In Rome' Hooge Steenweg, achter nr. 21/23

Op 6 juli 1640 koopt Jan van Vechel, poorter, en koopman in de stad, het huis 'Roomen', 'met erf, tuin, pomp, ledige plaats met portaal, achterhuis met staande zoutkast, stenen werf en poort Achter de Tolbrug uitgaande.' 'Nadat dit pand door Jan van Vechel was aangekocht, diende het geruime tijd als bedehuis' (Van S.v.Y., III, p.556). Het huis stond op een perceel dat strekte tot over de *Dieze*, waar het een achteruitgang had in het straatje 'Achter de Tolbrug' (zie de kadastrale kaart op p.79).

Martinus Ackersdijck deed daar een inval op 19 januari 1653. Hieronder leest u een deel van zijn manuscript. Sinds zijn aantreden in november 1652 was hij tamelijk breedvoerig, zoals in dit geval. Na een paar maanden werd hij bondiger in zijn verslagen. Hieronder is slechts een klein deel van zijn verslag weergegeven:

'Sijnde een ...

Sonnedach, voor de middach is In Roomen op den Hoogen Steenwech van achteren een groot getal van menschen ingegaen, ben daerop met Lahey ende de dienaers wesen besien wat daer te doen was, hebbe daerom drie mael op de poorte geclopt ende naedemael ick naert cloppen niet in gelaten wierdt, hebbe alsdoen tegen Jan van Wetten geseijt slaedt de

deur open, ende naer eenige slaegen ...dien hij hadde geslaghen (als sijnde een heele stercke deur ende daerom soo datelijck niet en conde opslaen:) soo is ten laesten gecomen de man In Roomen, genaempt Jan Joosten van Vechel, bij hem hebbende sijn dochter ende hebben de deure open gedaen. Soo sijn wij daerop ingelooopen naer boven, naer dat wij noch drie stercke deuren int opgaen vande trap waeren gepasseert ende hebben aldaer gevonden twee groote formele kercken met haer ornamenten, soo stoelen, bancken als oock twee autaren maer geen menschen waerop Ick Jan Joosten vraechden waer het volck was gebleven dat door de ' ...

Helaas ontbreekt de volgende pagina uit het manuscript van het *Memoriael*.

Kadastrale kaart 1823: achterhuis pand 330 'Roma', met een achteruitgang over de Dieze.

N.B. Tussen de nrs. 329/326 loopt het steegje: Het Kerk Straatje met een brugje over de Dieze. Zie het kaartje van Mosmans, op p.80 hierna en vergelijk zijn nummering van de panden met de pandenlijst van de kadastrale kaart van 1823, met de huisnummers anno 2009.

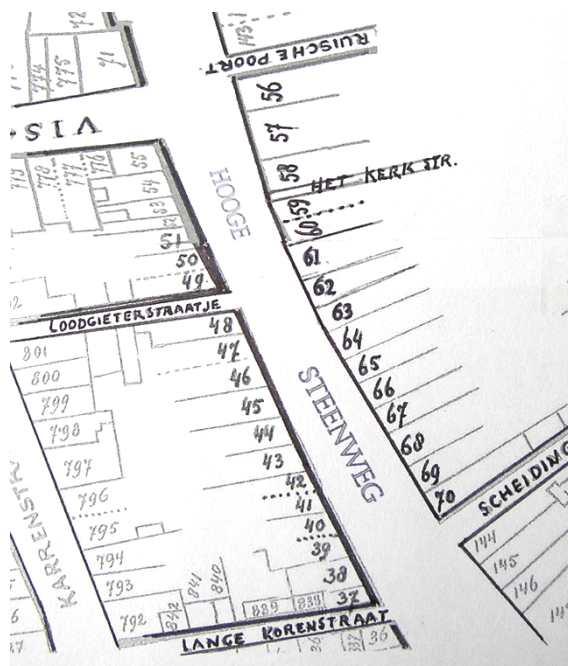
Ook op 30 december 1650 was Jan van Vechel al eens beboet, volgens een Bossche schepenakte, voor f.300. Hij moest toen geld lenen en een grondrente op zijn huis vestigen, om dit bedrag te kunnen vergaren, na een proces betreffende de opgelegde boete te hebben verloren (Boekwijt, p.21).

Daarna heeft hij bouwkundige maatregelen getroffen, zoals blijkt uit het bovenstaand verslag van Ackersdijck.

Op 30 Januari 1665 is 'Rome' verkocht door de dochters van de intussen overleden Jan van Vechel, aan de protestant Johannes van Grimbergen. De schuilkerk was toen in ieder geval opgeheven. Het huis werd aldus omschreven: *'eene schoone ende welgelegene huysinge, genoemt Roman, gestaen aen den Hoogen Steenwech tussen huys ende erve In de Leuwinne, ex uno ende tussen huys ende erve genoemt in den Witten Hont, ex alio, streckende voor van de gemeyne straet achterwaerts met een steene brugge over d'waeter toe aen de Tolbrugstraete, met eene poorte uitgaende in deselve Tolbrugstraete.'*

In mei 1665 was in ieder geval de schuurkerk van de jezùieten *Achter de Tolbrug*, bedehuis 4, in gebruik genomen (ter vervanging van *bedehuis Roomen*), want in dat jaar incasseerde Ackersdijck een boete na een inval (zie p.39, bij bedehuis 4).

Mosmans	Namen van huizen	1823	2009
56	Pijnappel (Van Lanschot)	322	31
57	De Gulden Roos (Van Lanschot)	327	29
58	De Zij Spek met inpandig het <i>Kerkstraatje</i> (Van Lanschot)	328	27
59/60	De Gulden Leers en De Witte Hont	329	25L/25R
61	Roma Anno 1630 (Mc Donald's)	330	23/21
62	De Witte Leeuwin anno 1635	331	19
63	Den Luipert 1635	332	17
64	Den Gulden Haen. Na 1600: Het Half Varken (Luxor)	333	15
65	De drie Stokvisschen anno 1635	334	13
66	Witte Schilt. (1750: notaris en boekhandel Van Beusekom)	335	11
67	De Hemel anno 1602	336	9
68	De Gulden Son ± 1600 woonde hier Lekkerbeetjen	337	7/5
69	Den Helm anno 1670	338	3
70	De Gapert	339	1a/1

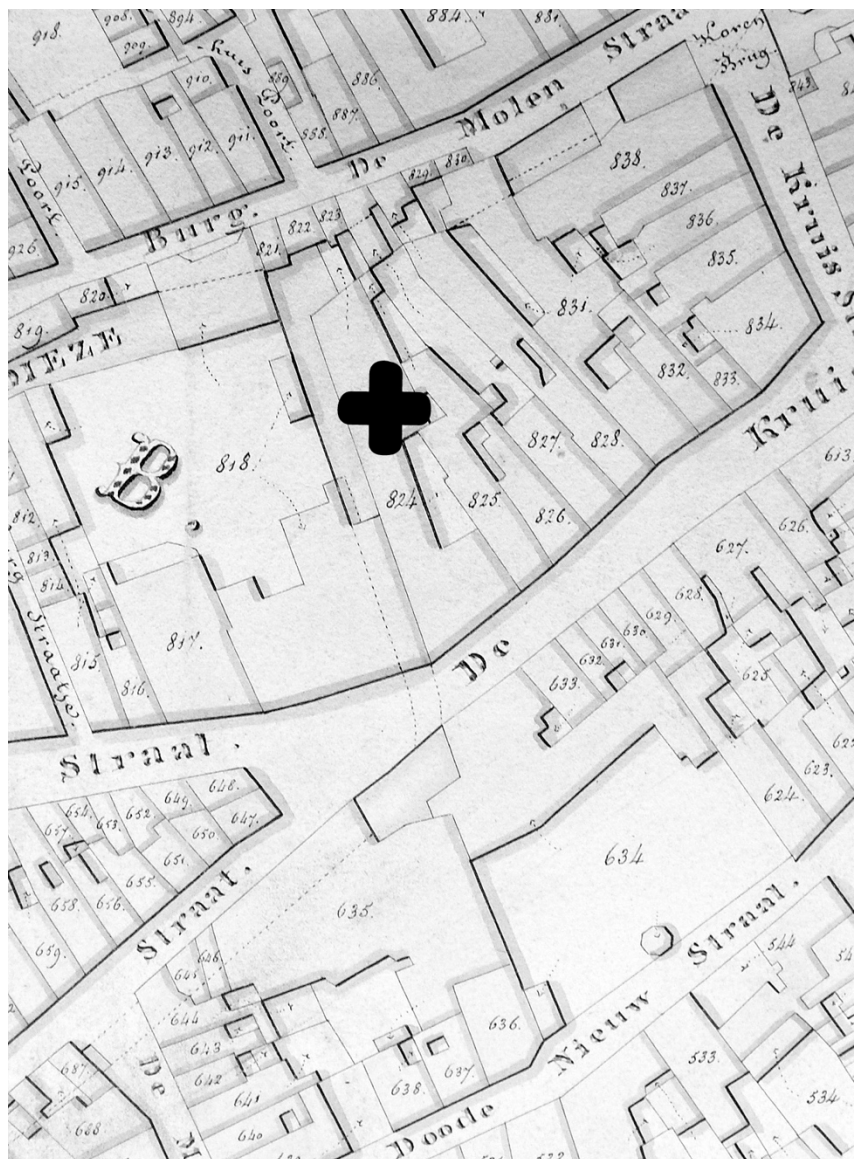

Mosmans in 1907, Hooge Steenweg. Zie de eerste kolom bovenstaande tabel.

Het is zeer waarschijnlijk, dat deze huiskerk van 1640 tot 1665 door de jezuiet Jacobus van Gerwen, een Bosschenaar, werd bediend. Hij overleed in 1669. We hebben deze kerk niet bij de jezuietenstaties gerangschikt, omdat ze slechts korte tijd heeft dienstgedaan en de jezuiet daarna naar het huiskerkje St. Petrus van de weduwe van Drunen, *St. Petrus, Achter de Tolbrug*, verhuisde (bedehuis 4).

12. Bedehuizen 'De Nobel' en 'St. Jan' in de Kruisstraat 2/4/6/8

In 1628 werd bierbrouwer Adriaen Suyskens eigenaar van *De Nobel*, Kruisstraat nr.2/4. De achterbouw werd al gauw tot schuilkerk ingericht. Het perceel lag strategisch, want het erf grensde aan de Uilenburg en had ook een vluchtgang via Kruisstraat nr.8: huis *St.Jan*.

Kadastrale minuut van 1823: nr. 824 *De Nobel*; nr. 825 *Poort van Diepen*; nr. 826 *St.Jan*
Met de (Uilen)Burg, De MolenStraat, (Gast)huispoort, (Postel)Straat, (Snelle)Straat,
De KruisStraat en Doode NieuwStraat

Ik neem aan, dat via het huis *St.Jan* de huiskerk op het achtererf van *De Nobel* bereikt werd of dat de diensten aanvankelijk op zolder van het huis *St.Jan* zelf hebben plaatsgehad en na-

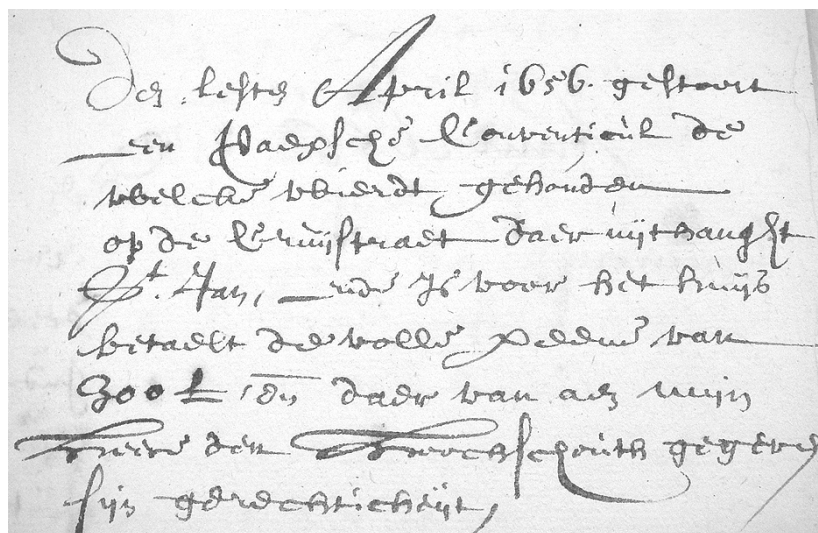
derhand in het pakhuis op het achtererf van *De Nobel*. We kunnen deze schuilkerk daarom beter *bedehuis Kruisstraat* noemen.

Een bewijs hiervoor komt van een officiële instantie, namelijk van *drie gecommiteerden over het visiteren van de pauselycke conventiculen*. Deze ambtenaren kwamen op 31 May 1653 controleren bij *Herman Wynants van Rosan, in de huysinge St.Jan genaemt*.

Herman Wynants van Rosan was een aangetrouwd familielid van de familie Suyskens. De broer van de vader van bierbrouwer Adriaen Suyskens heette ook Adriaen, was getrouwd met Elizabeth Wijnands van Resant. (voor de genealogie van de vele takken van de families Suijskens/Suyskens en Wijnants van Resant' zie: 'De Nederlandse Leeuw' 1912, 30^e jrg. p.5-12).

Dit bedehuis was natuurlijk ook bekend bij Martinus Ackersdyck. Hij schreef in zijn *Memo-riael*:

'Den letsten April 1656 gestoort een paepsche conventicule, dewelcke wierdt gehouden op de Cruijstraet, daeruijt hanght St. Jan ende is voor het huys betaelt de volle peene van 300 Gulden ende daer van aen mijn heere den hoochschouth gegeven sijn gerechticheijt'.

Den letsten April 1656 gestoort
een paepsche conventicul de
welcke wierdt gehouden
op de Cruijstraet daer uijt hanght
St. Jan, ende is voor het huys
betaelt de volle peene van
300 £ 100 daer van aen mijn
heere den hoochschouth gegeven
sijn gerechticheijt,

Rond 1676 werd er een *'extract op de stouticheden des pausdoms in Den Bosch'* opgesteld door de schout, waarin gemeld wordt dat *'Pater Boester (Bolster), minderbroeder, woont in de Cathelyne in de Vughterstraat ofte op de Cruysstraete, daer de St. Jan uythangt'*. (Van S.v.Y., 'Taxandria' 1938, p.107; zie hierna op p.104: huis *Cathelijne*).

De Nobel en St.Jan hadden beide ook een vluchtmogelijkheid via *De poort van Diepen*, de onbebouwde plaats waar voorheen het huis *De Morgenstar* (nr.6) had gestaan. Rond 1671 was er een 'toneelzaal' achter *De Nobel*, in een pakhuis dat bij de brouwerij hoorde. Hoe de minderbroeder Jan de Bolster zich daar verdienstelijk maakte, heeft u gelezen bij bedehuis 8.

De seculiere bedienaren in deze schuilkerk hadden drie functies, ze waren tegelijk plebaan van de St.-Jan, pastoor van de St.-Cathrien en deservitor van de St.-Pieter. Vanaf 1646 tot 1657 was dat Henricus van den Leemputte. Toen volgde Hiëronymus Lintermans hem op. Na diens dood in 1679, kwam Walter van den Boom. (beide laatste seculieren stierven in armoede). Van 1686 tot 1730 was er Johannes van Kessel, die zelf eigenaar is geweest van dit huis *De Nobel*. (Van Kessel is twee keer gekerkerd geweest omdat hij iemand had bekeerd en vanwege de zaak Sophia Aelbers). Simon van Wijdeven was in de *Kruisstraat* plebaan van 1731 tot zijn dood in 1743, met Guilielmus Vervorst/Vervoort als zijn kapelaan. In 1745 was

plebaan Lambertus Hoeks alleen in *Achter de Tolbrug* dienstbaar, nadat de schuilkerk *Kruisstraat* onbruikbaar was geworden: dat jaar stortte de schuilkerk in en werd niet herbouwd.

De bidplaats in de *Kruisstraat*, was al eerder door de overheid gesloten, tussen 1683 en 1702. Ludovicus van der Putten, pastoor van de St.-Cathrien, deed toen zeker de mis in de Uilenburg-kloosterkerk aan de Walpoort, vanaf 1683 tot zijn dood het volgende jaar. Ook daarna gingen de gelovigen, tot 1693, naar deze bidplaats *Mariënburg*. Omdat die kapel in de Walpoort in 1693 geconfisqueerd werd en in gebruik werd genomen als arsenaal, moesten tussen 1693 en 1702 de katholieken zich verspreiden over andere bidplaatsen, terwijl de pastoor aan huis huwelijken voltrok en kinderen doopte. In die periode bood de jezuïetenbidplaats *Achter de Tolbrug* zeker soelaas. Het bedehuis aan de *Kruisstraat* werd van 1702 tot 1745 opnieuw benut, weer door seculieren bediend.

In 1702 werd het huis *De Nobel* verkocht, omdat de kleinzoon van eerdergenoemde bierbrouwer Adriaen Suyskens, ook een Adriaen Suyskens, schulden had. Het was toen 'eene huysinge met eene poorte, erve, middelhuys op de plaetse, packhuys, mouterye, brouwerye, coelbacken, bierpomp etc. met een uytganck aen den Uylenburch, twee achterhuysen aen ende ter zyde van den ganck, te weten aen ieder zyde een, met een prieelken over de Diese, alles gelegen aen de Kruysstraet naast (...)'. De woning werd gekocht door de weduwe van Johan van Kessel, Maria Herincx geheten, die ondertussen was hertrouwd. Ze was ook verre familie van de bovengenoemde geslachten Suyskens en Wijnands van Resant. Haar zoon was de al genoemde plebaan Johannes van Kessel, die *De Nobel* erfde en nadien verkocht aan een neef, Ignatius Petrus van Kessel. Het huis kon, vanaf 1702, de schuilkerk weer herbergen. In 1745 werd het ingestorte huis verkocht aan Cornelis van Warmont. In de koopakte staat: ...' *laast gebruykt sijnde tot een Rooms kerckehuys...*' (Van S.v.Y., I, p.180).

De bidplaats is alleen door seculieren bediend, in tegenstelling tot wat Mosmans beweert. De minderbroeders, waaronder Jan de Bolster, hebben wellicht geassisteerd. Van 1657 tot 1683 en van 1702 tot 1745 werd de schuilkerk gebruikt ten grieve van de verenigde parochies St.-Jan en St.-Pieter.

In 1731 moest het bedehuis sluiten in opdracht van de overheid, na de dood van plebaan Van Kessel. Maar de sluiting duurde slechts enkele maanden: invloedrijke personen, seculieren en jansenisten, konden heropening bewerkstelligen, met de bedoeling de jezuïetenstatie *Achter de Tolbrug* van Daniël Donquers te kunnen dwarsbomen en sluiten. De sluiting van die schuilkerk *A. de Tolbrug* werd toch realiteit; overigens voor korte tijd. (Van Miert, 1923, p.51).

De gedoogstatus van de schuilkerk *Kruisstraat*, na 1657, blijkt bijvoorbeeld uit een schepenakte van 1745. Door de katholieke eigenaar van dit huis kon expliciet worden aangetekend dat een deel van *De Nobel* gebruikt was geweest als een *Roomsch Kerckehuys*, zoals hierboven gemeld. Hezenmans verhaalt op bladzijde 383 dat Guilielmus Vervoort/Vervorst, kapelaan in de kerk van de *Kruisstraat* in 1744, een klaagschrift richt tot de Staten: 'De laatste pastoor, Simon van Wijdeven, was in augustus 1743 overleden en hij, kapelaan, had den dienst voortgezet. Maar nu kwam het hoog-officie hem aanzeggen, dat ook deze kerk gesloten moest worden.'

Er werd de kapelaan cynisch geantwoord op 24 dec.1744 dat óók de kerken in de Postel- en Vughterstaat dicht zouden gaan, zodat het getal huiskerken op 5 kwam.

Samengevat: deze schuilkerk is na 1629 spoedig in gebruik genomen, tot 1683, werd daarna gesloten en is vanaf 1702 tot 1745 weer in gebruik geweest.

Nadat in 1745 dit bedehuis was ingestort en niet meer herbouwd werd, mocht het bedehuis *Achter de Tolbrug* weer betrokken worden door de verenigde parochies van St.-Jan en St.-Pieter. De plebaan van de St.-Jan, tevens pastoor van de St.-Cathrien, ging wonen bij de St.-

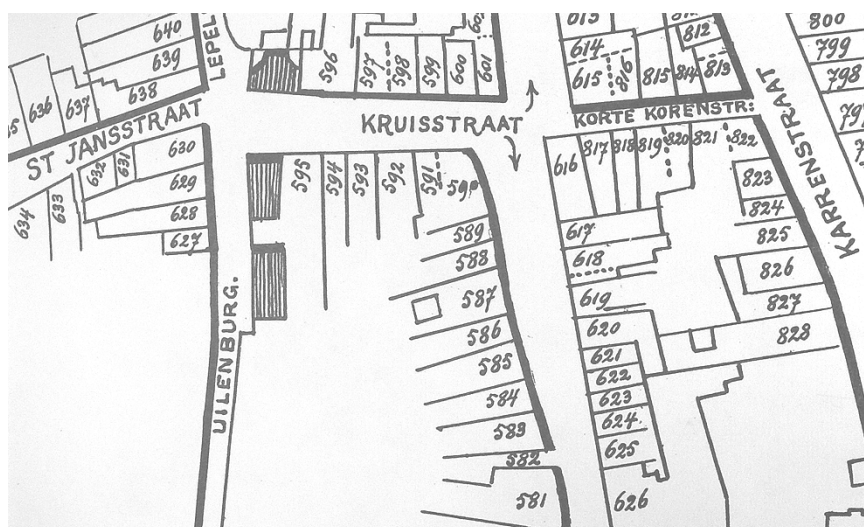
Pieter, in de pastorie van de bidplaats *Achter de Tolbrug*, het voormalige refugiehuis met de mooie traptoren van de augustijner koorheren.

J. Mosmans beweerde dat *Den Nobel* mede is bediend door Jezuïeten, wat zou blijken uit de door hem gevonden latere naam van het huis, *St.-Ignatius*. Hij verbindt daaraan deze conclusie: *'Het is niet onwaarschijnlijk dat de paters Jezuïeten in de diensten van de Kruisstraat hun aandeel hebben gehad, of assistentie hebben verleend, hoewel de grenzen van het werk van seculieren en regulieren scherp zijn afgebakend. In 1731 verwisselde de Kruisstraat met de St.-Pieter het lot om gesloten te worden. De naam St.-Ignatius blijkt overduidelijk uit het Cijnsboek blz.235, cijns No.884: Ignatius: een hujs met een poort, middelhuijs op de plaats en het gebouw laast gebruykt zijnde tot een Roomsche Kerkehuys met een uitgang naar den Uylenborg ...'* (Mosmans, 1907, blz. IX in het supplement, Van Miert S.J. weerlegt deze mening van Mosmans in zijn artikel in: 'Taxandria' 1923 'Een zevental Jezuïeten ...').

Alph. Mosmans stelt aan de hand van getuigenissen, dat op de zolder van het huis *St. Jan* een kerkenhuis was. Hij vond in een notarisprotocol uit 1693 dat ...*'over lange jaeren de Roomsgezinden te kercke gaende in voors. huizinge St. Jan door het voors. venster in en uyt-gegaen syn menigvuldige reysen ende daeronder een houten trapke was staende'*. (Archief St. Cathrien).

Adriaen Suyskens had dat venster tussen beide achtererven gemaakt. Het was met uitneembare spijlen gecamoufleerd, *'tot gerieff van voirs. kercke oft roomsche vergaderinge'* (Alph. Mosmans, 1921-1922, p.288 e.v.).

Hieronder de schets van J. Mosmans uit 1907:

Perceel 581 Den Nobel, nr. 2/4

Perceel 582 Poort van Diepen, nr.6

Perceel 583 De Vergulde St. Jan, nr. 8/8A

824 kad.minuut van 1823

825 kad.minuut van 1823

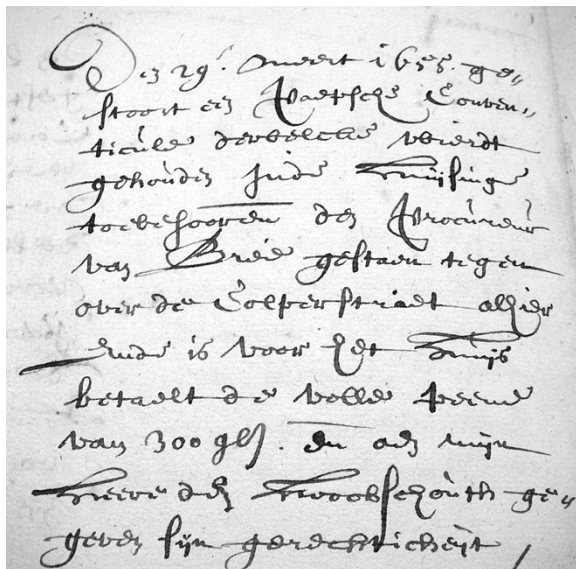
826 kad.minuut van 1823

Het huis *De Nobel* is gebouwd omstreeks 1450 op een perceel dat toebehoorde aan de Abdij St. Trudo, van de orde van de benedictijnen uit Sint Truijen/Sint Truiden. De abdij had de gronden in Postelstraat 60-66 en Kruisstraat 2-4 in eigendom. Het refugiehuis van deze benedictijnen stond in de Postelstraat, nr.66. Op het eind van de 15e eeuw gingen de panden in gedeelten in andere handen over (Van S.v.Y. deel I, p.165-181).

13. Bedehuis in de Fonteinstraat, achter het huis op nummer 4, De Groote Fontein

‘Op 22 augustus 1650 kocht mr. Pieter van Bree, notaris en procureur in de stad, twee huizen onder één dak, namelijk *De Groote Fontein*, een ‘huys, achterplaats, kookhuys oftewel camerken boven den kelder met nog een cleyn koockhuysken’ en *De Gulden Fortuin*, een ‘huys-singe, plaetsche, koockhuys, hoff, achterhuys’, ‘Tijdens zijn leven diende één daarvan tot geheim bedehuis’ (Van S.v.Y. deel II, p.312).

Fonteinstraat 2/4, in de 16e eeuw was het één geheel, ‘De Rullewagen’ geheten, was het ouderlijk huis van Michaël Ophovius, die 80 jaar tevoren waarschijnlijk daar het levenslicht zag. Hij was de tweede zoon van Hendrik Peters van Ophoven en Henrica Hendriks van Ophoven, die een handel in linnen dreven en een weverij hadden. Op 22-1-1570 werd Michaël gedoopt in de St.-Jan. Hij ging tot zijn vijftiende naar de Latijnse school bij de Broeders van het Gemene Leven, het Fraterhuis op het Hinthamereinde. Kort nadat Parma op 17 augustus 1585 Antwerpen definitief op de Staten terugveroverde is Ophovius naar die stad vertrokken om bij de Dominicanen in te treden om een wetenschappelijke, pastorale carrière te beginnen, die we achteraf kunnen reconstrueren. Zijn moeder overleed het najaar van 1585, tien jaar later vertrok de rest van het gezin eveneens naar Antwerpen. (A.M. Frenken: *Bosche Bijdragen XIV* p.15 e.v. en J. Mosmans op p 303)

Het erf van het huis in de Fonteinstraat grensde aan het achtererf van het huis *De Rozenboom* in de Kerkstraat (bedehuis 18).

In het *Memoriael* van Martinus Ackersdijck staat een inval beschreven:

‘Den 29e Meert 1655 gestoort een paepsche conventicule dewelcke wierdt gehouden inde huysinge, toebehoorende den procureur Van Bree, gestaen tegenover de Colperstraet alhier ende is voor het huys betaelt de volle peene van 300 Gulden ende aen mijn Heere den Hoogschouth gegeven sijn gerechticheyt.’

In 1694 en 1695 werden de huizen door de erfgenamen verkocht, resp. aan de kamerbewaarder van het College van Schepenen, Flo-

rentius van der Horst, en aan een groenroede, Gerard Huinink. Het bedehuis is dus vrij kort als zodanig gebruikt.

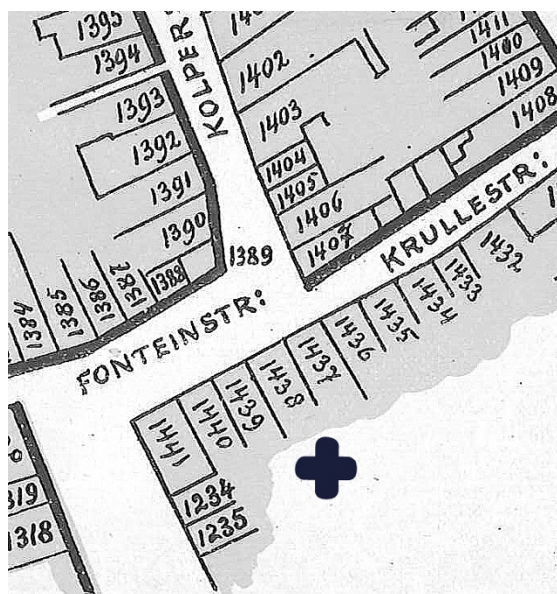
Rechts: de kadastrale kaart van 1823; op nummer 1051: *De Groote Fontein*.

‘De Fonteinstraat is de straat, waardoor men van de Korte naar de Lange Kolperstraat gaat’. (De laatste straat heet nu Verwersstraat). (Van S.v.Y. II, p.312)

Zie de inventarisatie van Mosmans
op de illustratie hiernaast:
Het gaat om pand 1438:

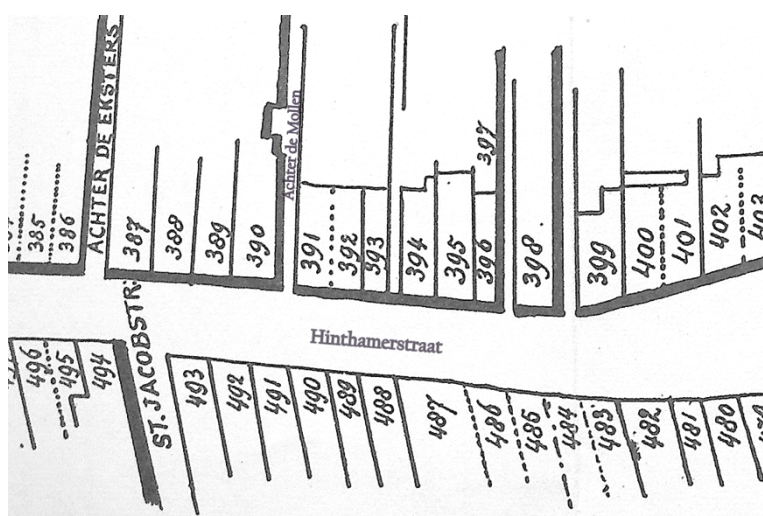
- 1441 *De Colf* anno 1638.
In 1756 reeds als bakkerij vermeld.
- 1440 *De Kleine* (of ook *Groote*)
Gulden Fontein
- 1439 *Het Segelke* anno 1650
- 1438 *De Groote Fontein* (De percelen
1437 en 1438 vormden oudtijds
een geheel).
- 1437 *De Gulden Fortuin*

14. Bedehuis 'De Druif' Hinthamerstraat, nr. 193

Niet alleen het huis *De Kattendans*, maar ook het huis *De Druif* werd rond 1600 aangekocht door mr. Jan Roelofszn. van Diepenbeek, een beroemde Bosschenaar. Hij schilderde het *Schermersoproer in 1579*, dat te zien is in Het Noordbrabants Museum en is ook *glaesmaecker* van beroep. Zijn nog meer bekende zoon, Abraham van Diepenbeek, de barokschilder, werd op 9 mei 1596 in de Bossche St.-Jacobskerk gedoopt, stierf in 1675 te Antwerpen en ligt daar begraven in de St.-Jacobskerk.

Een kleindochter van Jan Roelofszoon was Maria van Diepenbeek, die huwde met Arnoldus Tybosch. Ze kregen twee dochters Catharina en Maria (de laatste zou later het huis *De Druif* erven), en twee zoons: Roelof, van beroep wijnkoper, en een priester, die Petrus heette.

De perceelsnummering van Mosmans in 1907
Zie de tabel op bladzijde 49
De Kattendans (492) en De Druif (491)

Deze familie bezat nogal wat huizen op het Hinthamereinde. Roelof had bijvoorbeeld in 1696 *De Kalverendans* (495) in eigendom (Van S.v.Y., III, p.99-101).

Seculier priester Petrus Tybosch opende in het huis *De Druif* een huiskerkje in 1688, om de gelovigen kennis te laten maken met zijn jansenistische opvattingen en ze weg te houden van de huiskerk van St.-Jacob die door de predikheren werd bemand. Maar zijn kerkje werd weinig bezocht. Hij sloot het bedehuis toen hij pastoor werd van de schuilkerk van de parochie van *St.-Jacob*. Dat verliep enigszins merkwaardig: sinds 1685 was ene Judocus Tybosch als secular priester en assistent van de deken Jacobus van Sint-Truiden (kapucijn) in de stad werkzaam en die werd 2 jaar later pastoor van de *St.-Jacob*. Hij deed in 1688 afstand van deze functie ten behoeve van Petrus Tybosch die daardoor de pastoorsfunctie in de schoot geworpen kreeg. Er is geen naaste verwantschap aangetoond tussen beiden. Nooit kan *De Druif* voor lange tijd een huiskerk zijn geweest. Het verhaal over deze bidplaats is er een van rivaliteit tussen seculiere en reguliere priesters.

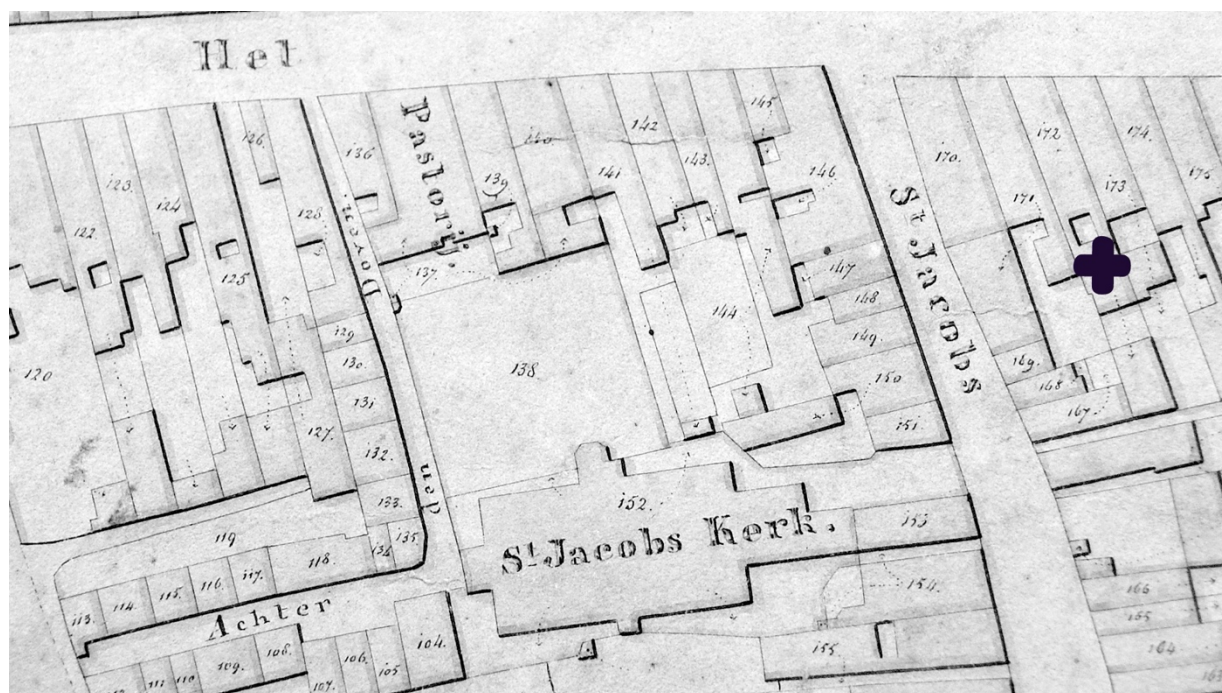
Omstreeks 1688 ontstond tussen de seculiere Bossche priester Petrus Tybosch en zijn stadgenoot de dominicaan Johannes van Bilsen een geruchtmakend geschil over de bediening van de bidplaats *St.-Jacob*. In de parochie werd zowel door seculiere priesters, zoals eerder Van Ravensteijn en Van der Meulen, als door predikheren de geestelijke zorg verleend (bedehuis 5). De predikheren waren gemachtigd door de officieel benoemde pastoor. De onderlinge verhouding tussen Tybosch en Van Bilsen liet te wensen over en werd nog scherper, toen in 1688 pastoor Petrus Tybosch in het huis *De Druif* een bidplaats inrichtte om de gelovigen bij pater Van Bilsen weg te houden. Tybosch had, als aanhanger van het Jansenisme, het streven om religieuzen uit de missie te weren. Op 18 februari 1689 werd, in het heftige conflict, een poging gedaan om de partijen via arbitrage nader tot elkaar te brengen. Dit is te lezen in de notariële akte die door Mosmans wordt toegevoegd. De pastoor van Schijndel, Henricus Clomp en de pater jezuiet Franciscus Ydens, van de kerk *Achter de Tolbrug*, waren de bemiddelaars. De arbitrage mislukte, pastoor Tybosch legde zich neer bij zijn nederlaag, óók geleden bij de vicaris, en vertrok in november 1690 naar Holland.

Pater Van Bilsen laat op 21 augustus 1696 notarieel zijn lezing van het gebeurde vastleggen, in het Latijn. In dit relaas beweert Van Bilsen dat Tybosch de gelovigen op straffe van het begaan van een doodzonde, verplicht waren om althans op zondag in de bidplaats *De Druif* naar de dienst te komen. Misschien hadden, zo tekent Mosmans aan, de seculariërs wel de oudste rechten in deze parochie, rechten van vóór 1629, maar de beslissing van Steyaert, vicaris van 1691 tot 1701, en van de Propaganda Fide in Rome, het hoogste kerkelijk gezag, om pater Van Bilsen in het gelijk te stellen, toont aan dat het aannemelijk is dat pastoor Tybosch in zijn wijze van optreden niet voorzichtig is geweest en middelen heeft gebruikt die niet goed waren. De predikheren konden hun diensten voortzetten. (A.G.J. Mosmans in 'Bossche Bijdragen VIII' van 1926-1927).

L. Schutjes (IV, p. 328) zwijgt over deze problemen, maar bevestigt het volgende: '*Deze seculiere priester Petrus Tybosch opende een nieuwe bidplaats in het huis zijner tante, weleer door het uithangbord, de Druif, als zodanig bekend. Hij nam daarin de belangen van de gelovigen met ijver waar, doch zag zijn kerk weinig bezocht. Daarom nam hij in 1688 krachtens hogere zending zijn plaats in als pastoor van de St.-Jacob, samen met de predikheer Johannes van Bilsen. Maar in 1690 moest hij aftreden vanwege zijn Jansenistische opvattingen. Hij vertrok naar Dordrecht. Op 3 januari 1715 is hij daar gestorven als Jansenistisch priester.*'

Het huis *De Druif* is dus slechts korte tijd in gebruik geweest als bedehuis. Waarschijnlijk van circa 1688 tot 1690.

Mosmans schrijft in 1907: ‘Dit huis, *De Druif*, was eigendom van de Bossche schilder J. Roelofs van Diepenbeek, leerling van Rubens. Hij woonde daar sinds 1590, waar hij ook vele van zijn meesterwerken geschilderd heeft.’

*De St.-Jacobskerk op perceel 152 is pas in 1804 gebouwd en in gebruik genomen.
Perceel 172: De Druif
(Kadstrale kaart van 1823)*

Over het Jansenisme nog het volgende:

Het ‘Jansenisme’ dankt zijn naam aan de theoloog Cornelis Jansen (1585-1638) die in Leuven en Utrecht studeerde en later bisschop van Ieper werd. Zijn boek *Augustinus*, dat postuum verscheen, bevatte een grimmige uiteenzetting over de genadeleer en verschaftte de basis voor een strenge, introverte benadering van het geloof. Jansen stond kritisch tegenover de nadruk op uiterlijke vormen van devotie en verering van beelden en heiligen. Zijn standpunt naderde dicht de opvatting van de Calvijn, streng, met het idee dat de menselijke natuur bedorven was door de zondeval. Vergeving van zonden in de biecht en het sacrament van de eucharistie konden hoogst zelden toegestaan worden.

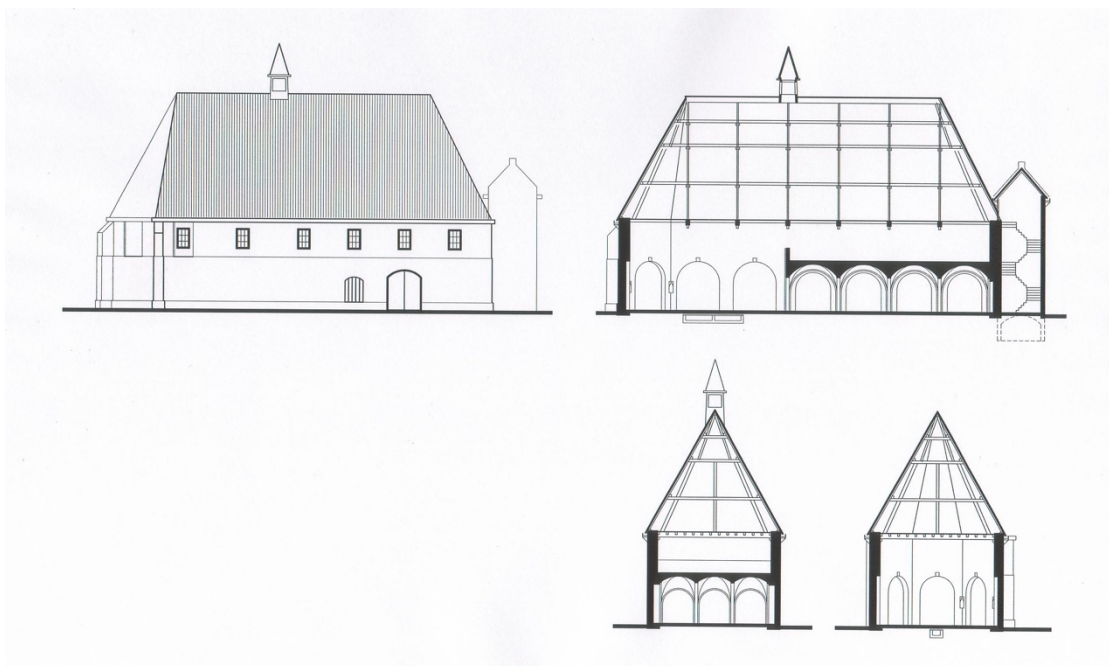
Dit rigorisme werd vooral bestreden door de jezuïeten (Jon.I. Israel, 1997, p.748 e.v.). Ze reageerden fel op de jansenistische opvattingen. Het al of niet veroordelen van de leerstellingen van Jansen kwam al spoedig aan de orde in Rome, Madrid en Wenen. Rond de jaren 1640 was de katholieke kerk in de Spaanse Nederlanden op alle niveaus, de bisschoppen inbegrepen, diep verdeeld over het Jansenisme. De standpunten pro en contra verhardden zich, de politiek bemoeide zich er mee. Het Jansenisme verspreidde zich desondanks in de Zuidelijke Nederlanden en de Hollandse Missie, waarheen ook verdrukte jansenisten uit Frankrijk vluchtten. Jansenisten werden door de gereformeerde overheid en predikanten wel positief gewaardeerd. Een alomvattend offensief rond 1700 tegen de leer van het Jansenisme in de Spaanse Nederlanden, Frankrijk en Rome zorgden nagenoeg voor het einde van de beweging.

15. Bedehuis: de kapel van Mariënburg, ‘op den Uilenburg’ aan de Walpoort

Deze kloosterkapel kent een heel lange geschiedenis. Na 1629 konden gelovigen daar terecht. Min of meer officieel werd ze gebruikt door de pastoors van de St.-Cathrien/St.Jan tussen 1684 en 1693. Laten we eerst ingaan op de historie van de kapel.

Aan de westzijde van de Uilenburg werd in 1423 een klooster gesticht van de Zusters van het Gemene Leven. Toen de zusters in 1469 de kloostergeloften aflegden volgens de Derde Regel van Sint Franciscus, noemden de zusters zich Franciscanessen of Tertiariissen van Sint Franciscus. In 1488 stichtte de gefortuneerde Aleydis van Erp, weduwe van Ludolf Buck, de kapel van het klooster, dat vanaf die tijd *Mariënburg* heet. De kapel werd gekoppeld aan het klooster door een ommuurde kloostertuin. De kapel, in 1491/1492 geconsacreerd door frater Libertus van Broechem, van de minderbroederorde en suffragaan van de bisschop van Luik, staat er nu nog, maar deels in andere gedaante. De zusters Franciscanessen hadden geen contact met de buitenwereld en leefden sober, werkten hard om op die manier een voorbeeld te zijn voor de mensen in de open maatschappij. De kapel is gebouwd als een zogenaamde dubbelkapel, waarbij de zusters de dienst volgden op de hoger gelegen nonnengalerij, vier traveeën diep, zonder in contact te hoeven komen met de gelovigen op de begane grond. Zie hierna: de reconstructie van de kloosterkapel, met de traptoren aan de westzijde, van Leo Sluijmer, links de zijgevel aan de straatzijde en rechts de doorsneden, met de nonnengalerij.

De kapel is gebouwd als een éénbeukige zaalkerk met een voorportaal en heeft een steile sporenkap met een dakruiter. Het driezijdig gesloten koor is gericht op het oosten. Na de Beeldenstorm van 1566 was een ingrijpende restauratie van de kapel noodzakelijk. (Van Alfen, 1931).

*Reconstructie van de oorspronkelijke kloosterkapel.
(Leo Sluijmer, architect BNA, 2005)*

Na 1629 kreeg de kloostergemeenschap het moeilijk; de Bossche vrouwenkloosters worden gedoogd, mits er geen novicen worden aangenomen. Een kapelaan die in het klooster dienst deed, was Gijsbert de Roij. Hij was er sinds 1630. Over het jaar 1650 is bekend dat Joannis Gysels tot zijn dood in 1649 rector is geweest en dat hij werd opgevolgd door Henricus Bueckentop in dit klooster *‘in monte noctuarum’*, op de uilenberg. (Bijlage VII). Het aantal

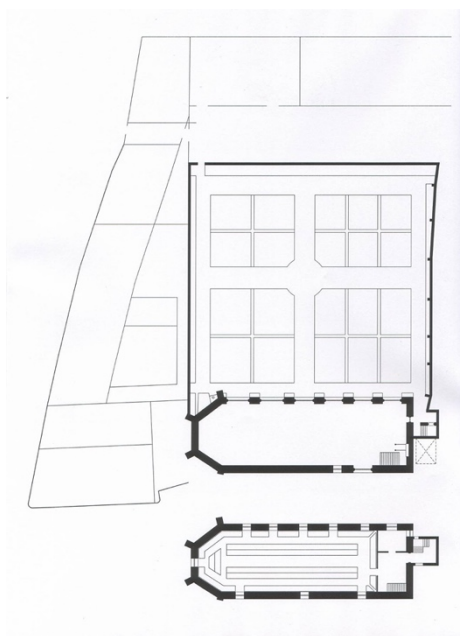
van 10 zusters dat in 1669 nog aanwezig was, liep in 1675 terug tot 4. Daarna vertrok ook dit viertal naar Maaseik, waarheen verschillende nonnen hen al waren voorgegaan, om de kloosterorde voor de ondergang te behoeden. *‘Aan de zusters werd in 1670 toegestaan om de roerende kloostergoederen naar het Franciscanessenklooster Sijon in Maaseyck over te brengen’* (Schutjes, IV, p.498).

Kort nadien, vanaf 1676, begonnen de Staten de leegstaande gebouwen te confisqueren. In 1682 is de kapel langs de Walpoort nog het enige restant van het voormalig klooster. Deze kapel heeft een korte tijd, van 1684 tot 1693, ‘officieel’ dienst gedaan als schuilkerk. De voorafgaande jaren zullen de diensten van de zusters ook wel zijn bijgewoond door gelovigen uit de buurt. De pastoors van de St.-Cathrien deden er dienst. Ludovicus van der Putten, tot zijn dood in het jaar 1684, was de eerste. (Zie ook bedehuis 6). Vanaf 1693 kreeg de kapel een andere bestemming.

De kapel werd door de Staat ingericht als munitieopslag en arsenaal; de grafzerken zijn toen publiekelijk verkocht. *‘Eodem anno (1693) sijn de sercken uijt clooster van den Uijlenborgh vercogt. Eodem dito is van de kerck op den Uijlenborg een amonitiehuijs gemackt.* (Van Bavel e.a. 2001, p. 412). L. Sluijmer schrijft, op basis van zijn onderzoek, dat de kapel juridisch in militaire handen komt, als de laatste Bossche non in 1682 te Maaseik sterft.

Het oude klooster Mariënborg werd grotendeels verkocht, volgens de schepenakte van 27 oktober 1707. Een deel van de tuin, tussen de kapel en de stadswal, werd met twee woningen, een schuur en erf door de Raad van State op 22 augustus 1713 in erfpacht gegeven aan generaal-majoor Frederik Thomas Yvoi, de latere commandant van de stad. Hij had deze goederen tevoren kosteloos in gebruik gekregen van de Raad van State, net zoals de sergeant-majours van ‘s-Hertogenbosch vóór hem een deel van het St.-Geertruijklooster gratis mochten bewonen.

De bekende literator Justus van Effen was als commies van ‘s Lands Magazijnen verantwoordelijk voor het beheer van dat arsenaal. Hij schreef daarnaast met kritische pen over de mistoestanden in het land, onder pseudoniem, (*‘De Hollandsche Spectator’*), en werd daarbij geleid door de ideeën van de Verlichting: tolerantie, redelijkheid en sociabiliteit. Hij stierf in onze stad in het jaar 1735.

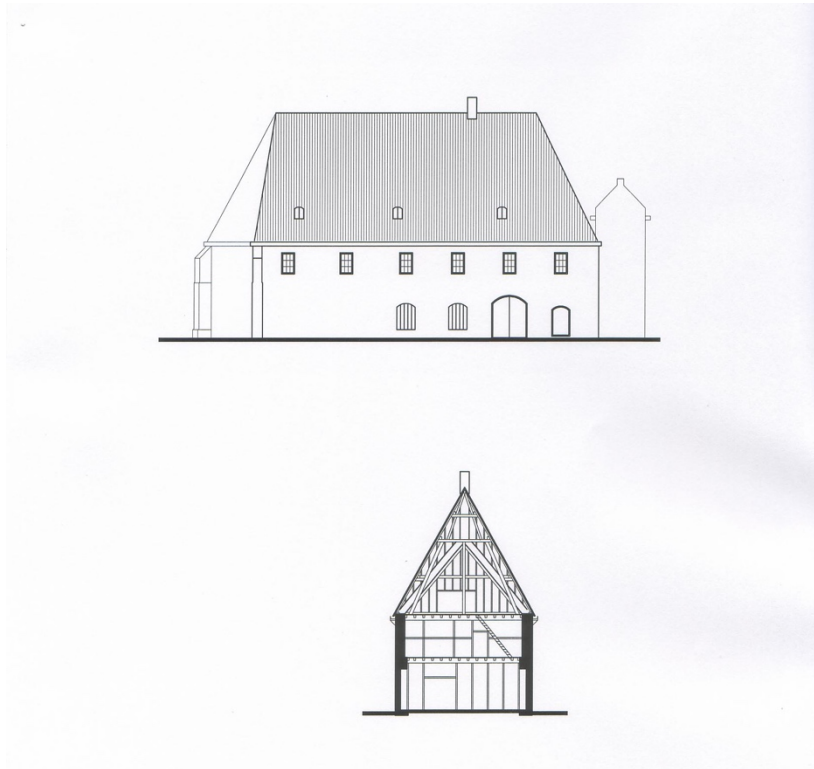

De plattegrond uit 1752 hierboven laat zien hoe het arsenaal werd benut. Op de begane grond is er ruimte waar de affuiten en mortierstoelen staan en voor de stalling voor twee paarden.

Daar bevindt zich ook de ingang naar de kelder. Op de verdieping, dat is de onderste schets op de tekening van p.90, staan de rekken waar 'slands snaphanen bewaard worden en is er een ruimte waar geweren worden schoongemaakt. De gesloten voorgevel, toont een poort en enkele smalle ramen aan de Walpoortzijde, maar ruime openingen naar de voormalige kloostertuin.

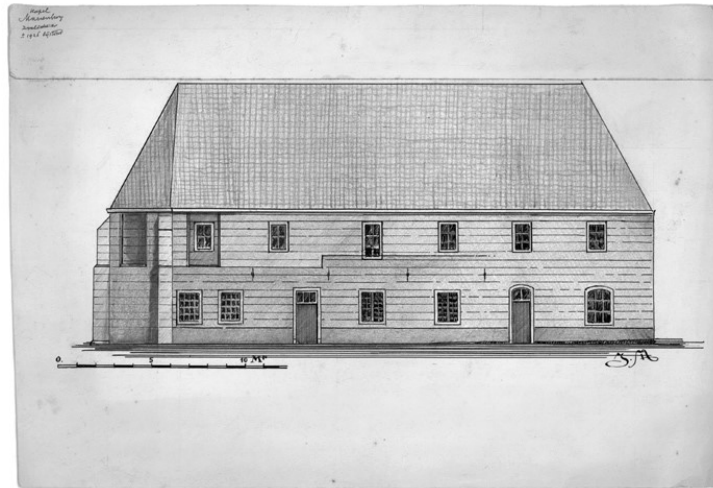
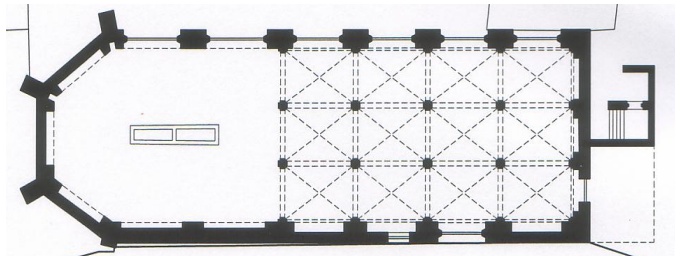
Nu volgen enkele wetenswaardigheden over de kapel, nadat ze door de Zustersociëteit van JMJ is overgenomen, eind 19^e eeuw. (Donkers e.a., 2020, p.67/68)

In 1857 is de vroegere kapel nog steeds een militair magazijn, maar dan is er op de tekeningen een aantal vensters op de verdieping en op de zolder toegevoegd. En op de doorsnede is de steile imposante kapconstructie te zien.

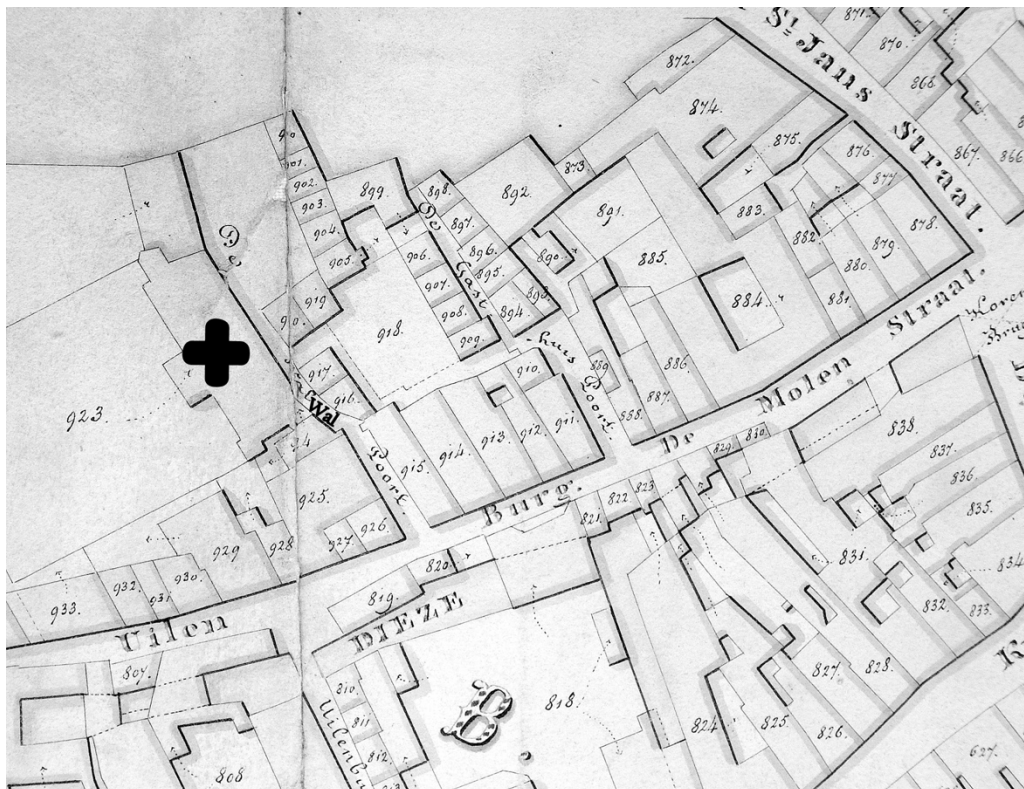

*De situatie in 1857: Magazijn op den Uilenburg
vooraanzicht en doorsnee
(tekeningen Leo Sluijmer, arch. BNA)*

De zusters van J.M.J., die vanaf 1857 in de Postelstraat hun klooster bewoonden, kochten al snel terreinen aan tot aan de stadswal, omdat de schoolgebouwen en het moederhuis te klein waren geworden. In 1897 werd de eerste steen gelegd voor een nieuw moederhuis aan de Sint Janssingel, dat twee jaar later werd opgeleverd. Voor het klooster werd om historische redenen *Mariënborg* als naam gekozen. De vroegere kapel aan de *Walpoort* werd door de congregatie in 1902 voor f 14000 gekocht en aanvankelijk als school gebruikt. In 1918 krijgt de kapel haar religieuze functie weer terug: het gebouw wordt postulaat, later noviciaat, waar kandidaat religieuzen (postulanten en novicen) worden voorbereid op het kloosterleven. Mosmans doet in 1929 een onderzoek als de kapel grondig wordt verbouwd. De gevels worden verhoogd en voorzien van ruime vensters met bovenlichten. Het middeleeuws muurwerk wordt bedekt met een pleisterlaag, waarbij een nieuwe verdieping in schoon metselwerk wordt toegevoegd. Deze bouwlaag heeft betonnen spanten die een nieuwe kapconstructie dragen. Op p. 92: de reconstructietekening die in 1929 gemaakt is naar de oorspronkelijke toestand (15^e/16^e eeuw) met twee grafsteden in het koor en de gewelfde nonnengalerij (J. Mosmans).

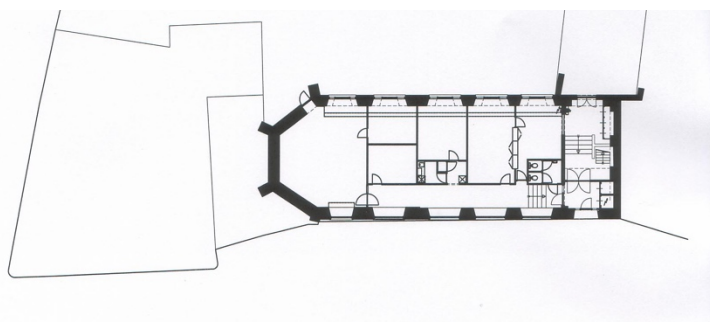

Jan Mosmans heeft in 1929 onderzoek en opmetingen gedaan (zie hierboven zijn tekening van de kapel) en de resultaten worden in het Stadsarchief bewaard. Op 18 maart 1929 vond hij 'in deze in verbouwing zijnde kapel vlak voor de gewezen altaarplaats het graf van den pater Capucijn Marcellinus († 1637)' (Zie hiervoor p.71 en Jan Mosmans, 1940, 'Taxandria' p.187). Hieronder ziet u de kadastrale kaart van 1823: De voormalige kapel staat aan de zuidzijde, hier de linkerzijde, van de Walpoort. De afmeting is 29.40 m. x 10.50 m.

Na 1944 wordt in het postulaatgebouw tijdelijk lesgegeven aan meisjes lagere-school en leerlingen van de huishoudschool. In 1961 staat het onderste deel van het gebouw bekend als de Sint Jozefkapel, een bezinningsruimte en noodkapel, omdat de kapel van het moederhuis dan wordt opgeknapt (d.w.z. vanaf de gewelven tot de vloer wordt de warme rode baksteen wit geverfd, het altaar van Hendrik van der Geld wordt verwijderd, enz.). De verdiepingen blijven in gebruik als slaapzaal en bergruimte.

In 1979 krijgt de kapel een kantoorfunctie voor diverse instellingen. Er komt een entree aan de *Walpoort*, een nieuw trappenhuis wordt aangebracht en ook systeemwanden en –plafonds in de oude kapel. Even later, in 1988, worden bij het realiseren van een onderdoorgang ten behoeve van de naastgelegen woningen de restanten gesloopt van het voorportaal en de traptoren van de kapel. Vanaf het jaar 2000 is de zolderverdieping verhuurd: de slaapzaal van de novicen is weer herkenbaar na het verwijderen van de gipsplaten. Nader onderzoek moet uitwijzen wat nog aanwezig is, onder de huidige vloer en achter kalklagen, van de oorspronkelijke schilderingen en bakstenen. Mosmans heeft hiervan fragmenten opgemerkt in 1929. Anno 2021 is de kapel in gebruik door Kadans vastgoedontwikkelaar, de eigenaar, en ook deels verhuurd aan enkele ICT bedrijfjes.

plattegrond 2005

Kortom: de kapel is in haar huidige verschijningsvorm een belangrijk relict uit de vroegste Bossche bouwgeschiedenis. Ze blijkt een belangrijke rol te hebben gespeeld in het kloosterleven en de militaire geschiedenis van de stad en is één van de weinige overgebleven stenen gebouwen uit de 15e eeuw.

De voorgevel en doorsneden anno 2005; tekeningen Leo Sluijmer arch. BNA

*De kaart is uitsnede van een gravure uit ca. 1645 uit Toonneel der steden, uitgegeven door Johannes Blaeu, z.j. atlas van Loon (zie daarin het cijfer 8, met de kapel links daarvan)
Op de voorgrond de rivier de Dommel met de voorwerken van de St. Janspoort*

16. Bedehuis 'In 't Cofferen' Oude Dieze nr. 3, tegenover de Peperstraat

Het pand op dit perceel heette: *(In) 't Cofferen*, dat is kist of koffer. We weten het volgende over de eigenaars. De weduwe Sophia van Brecht verkocht dit pand op de *Oude Dieze* in 1606 aan de kanunnik Daniël van Emmerick. En hij was in 1638 nog eigenaar.

De Bossche kanunniken van de St.-Jan mochten na 1629 hier blijven wonen, maar geen diensten doen. Ze droegen dus vanzelfsprekend de mis op in hun eigen woning of bij gelijkgezinde burgers. Er waren 125 altaarstenen gewijd, door bisschop Ophovius eind september 1629, dus in veel huizen, zeker in die van de priesters, konden missen worden opgedragen. En *'t Cofferen* was een van de huizen waarin op zolders of in kamertjes en kelders roomse diensten werden gedaan.

'In 't Cofferen' was een perceel van formaat, met 'alle voors. huysingen, cameren met henne gronden, alsnu wesende eene huysinge, steenen brugge metter timmeragie opte selve stenen brugge staende ende sydelhuysinge aen de straete, genoemt de Volderstrate, hoff, drye cameren neffens malcanderen staende aen den walle ter plaetse genoemt het Dijcxken, met een poort uitgaende in de voors. Volderstrate, ende alnoch eene andere poorte metten uitganck naer de plaetssche, genoemt de Ramen, ende alnoch den uutslach in den Diesstroome omtrent de voors. huysinge, mitsgaders alnoch eene groote poorte mette ledige erffnisse, daer after aen liggende neffens den voors. ierste huysinge, tegenover de voors. Peperstrate, oock metter gerechticheyt van te mogen timmeren in de sydelmuer der huysinge Jans Emonts, bierbrouwer, aldernaest der voors. poorte ende ledige erffnisse staende (Van S.v.Y., II, p. 253).

De schuilkerk was ingericht in de bebouwing tussen het voorhuis en het achterhuis. Dit ‘tussenhuis’ liep tot de noordelijke kade van de Dieze.

In 1652 moet Johan van Ravesteyn eigenaar zijn geweest van deze woning, zoals blijkt uit het *Memoriael* van Martinus Ackersdijck. Hij viel op 26 december hier binnen. Deze tweede verstering uit zijn carrière verliep zonder problemen, maar bezorgde hem extra werk.

‘Noch op den 26e December 1652 is by my gestoort ende gevonden een paepsche vergaedinge, daer wel ontrent de tachtich menschen in waeren, maer niemant daer van en hebbe gekent als de huijsvrouwe vanden ad(vocae)t Affoirden, overmits het altemael arm volck was, die daer in waeren, en hierover is bij mij gecomen eenen Joris van Gulick om te accorderen, de welcke seer klaechden, dat het haer niet mogelijk en was de drie hondert Gulden daerin het huis vervallen was, op te brengen, veel minder mijnen eijsch dewelcke ick pretendeerden volgens de placcaten van haere Hooge Mogenth. Voor het volck die inde voors. vergaderinge waeren geweest, en ick mijselven hierin beswaert vindende om te accordeeren sonder bijwesen ende bekendmaeckinge vanden Heren Schepenen, hebbe daerover ontboden den voors. Joris van Gulick om bij mij te comen in de herberge den David ende dat in presentie van de heer Scheepen Versterre, welcke voors. van Gulick aldaer wederom heeft verclaert naer dat ick hetselvige hadde gestelt in handen en goetvinden van d’heer Versterre op een redelijcke penningh, verclaert hij niet te connen off onmogelijke te sijn om op te brengen overmits het de armste prochie is die in de stadt soude connen wesen. Ende is daerover naer dat hij het gelach dat daer verteert was hadde betaelt van ons gescheijden. De voors. paepsche conventicul is gehouden geweest aan de oude diest tegenover de Peperstraet in de huijsinge, toebehoorende mr. Johan van Ravesteijn ende daer in was woonende een quesel, genaempt Maria Scheffers, dit alles verclare mij alsoo te sijn wedervaeren int bijwesen vande voors. heer Versterre, hebbe daer van aen mijn heer gegeven twee hondert veertich gulden, heeft de volle peene voldaan.’

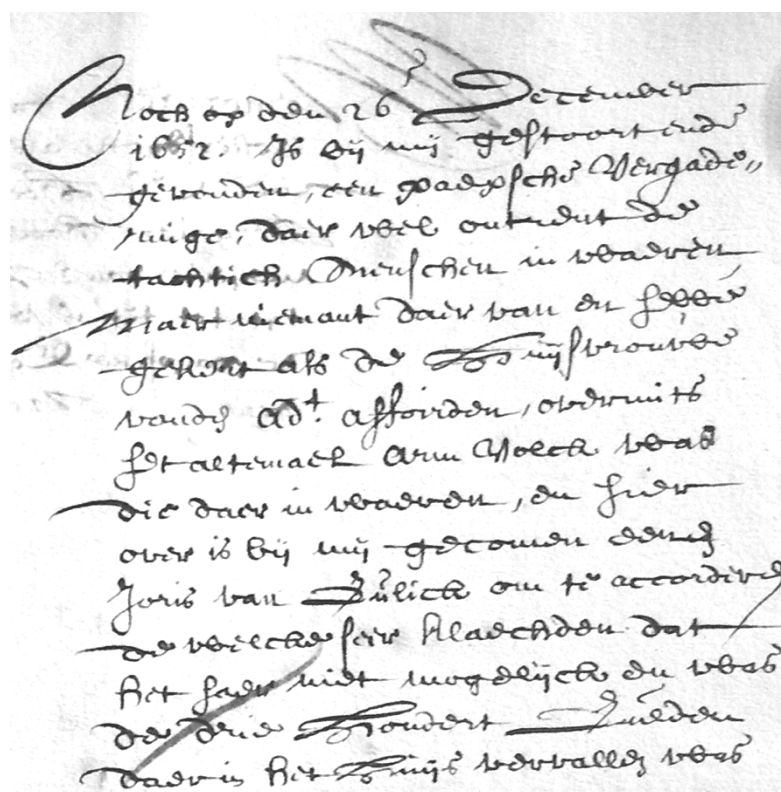
*Vanaf het Volderstraatje, het tweede huis in oostelijke richting: In 't Cofferen.
Kaart van 1823; de rivier de Dieze is hier overkluisd.
Het 'Ramerstraatje' is een smal steegje tussen de panden nummer 7 en 9*

Van de 300 gulden moest Martinus Ackersdijck er 240 afdragen, de rest was voor hemzelf. Het is niet bekend wie deze schuilkerk bediende, maar het is, zoals eerder opgemerkt, waarschijnlijk dat reguliere (Augustijner) koorheren of seculiere kanunniken zich hiermee belastten.

De verbalisant, Ackersdijck, kende niemand van al dat arme volk dat de dienst bijwoonde, zoals hij schrijft, behalve de huisvrouw van de advocaat Mr. Johan van Affoirden senior, die in het huis ernaast woonde. Ze heette Johanna van Tuyl. Door Ackersdijck wordt ze niet genoemd. Ze is de huisvrouw van ...

De advocaat kocht in 1642 *De Twee Vergulde Sterren*, en in 1654 verwierf hij ook *De Twee Witte Sterren*, heden ten dage samen huisnummer 5 vormend. Johannes van Affoirden huwde op 26-3-1630 met Johanna van Tuyl. Hij werd in 1631 notaris te 's-Hertogenbosch, stierf in 1666 en had een zoon, geboren in 1636, Wilhelmus, die minderbroeder werd. (Bots, 1979).

Er werd onderhandeld over de hoogte van de boete. Er waren 80 personen in de schuilkerk aanwezig geweest op tweede kerstdag 1652. Ackersdijck vond dus die f.300 heel gerechtvaardigd, immers zo was door de Ho. Mo. Heren in hun plakaten voorgeschreven. *Kon men de 25 gulden boete nog innen van bekende personen, die niet tot de smalle gemeente behoorden, dan werd dit gedaan*, schrijft W. Meindersma in 1917. Alle bekende aanwezigen waren die boete schuldig (onder de 'smalle gemeente' verstaan we de medemensen met een dunne portemonnee).

Noch op den 26^e December
1652. Is bij mij gestoort oud^e
geboonden, een paepsthe Vergade,
tuinge, daer veel ontrent de
taentich. Onrechten in waerden
Maestricht daer van en seer
geron als de ~~Wijf~~ vrouwen
vroude ad. affoirden, overmits
het altemack arm Moeda was
die daer in waerden, de Jier
over is bij mij gecomen den
Joris van ~~Zulica~~ ou te accorderij
de versecas ~~van~~ Aladaden dat
het Jaden niet mogelijck du was
de drie ~~Stouert~~ Jueden
daer is het ~~Wijf~~ vervalley was

Het manuscript van Ackersdijck: 'Noch op den 26^e December 1652 is bij mij gestoort ...'

Al lang vóór 1700 werd het pand op nummer 3 verschillende malen doorverkocht. Omdat kort na 1710 een predikant eigenaar werd, is het waarschijnlijk niet langer als schuilkerk gebruikt. De eigenaar kocht ook een koetshuis in het Voldersstraatje aan. In 1704 werd het huis aldus omschreven: 'huys, erve, stallinge en hof met een poortje in het Raemstraetje en een kelder' (zie het *Ramerstraatje*, eerder het *Spijkerboorstraatje* geheten, illustratie p.95). In de 17^e eeuw keek het achterhuis uit op de stadswal.

Rond 1940 stond er nog steeds een achterhuis aan de zuidzijde van de Dieze. Het gehele pand had toen aan de oostzijde een gang van ruim 32 meter lengte en die liep door tot over de Dieze die ter plekke overkluisd is. De vluchtwegen voor de kerkgangers in de 17e eeuw moesten talrijk geweest zijn: ten minste één naar het *Raamstraatje*, één naar het *Volderstraatje* en ook de stadswal was via de achtertuin te bereiken. Vanuit het raam konden de gelovigen ook de Dieze gebruiken, om weg te komen.

Onder het voorhuis is een kelder die in de laatste oorlogsdagen van oktober 1944 veelvuldig door de bewoners gebruikt is. De naam *Raamstraatje* verwijst naar de ramen waarop het wollen weefsel, na het proces van het vollen, werd gespannen om het óp te rekken.

17. Bedehuis in 'De Rooseboom', Kerkstraat 33

In 1615 wordt het huis *De Rooseboom* verkocht aan Mr. Gerard van Someren, heer van Berkel, met een licentiaat in de rechten, geboren in 1574. Het pand werd toen aldus omschreven: *'huis, erf, tuin, bleekveld, stoof of kamer achter den tuin, galerij en kamer daarboven, put en achterkeuken, met een gang en poortje uitgaande in de Krullestraat, staande tusschen het huis ...'* (Van S.v.Y., II, p.326).

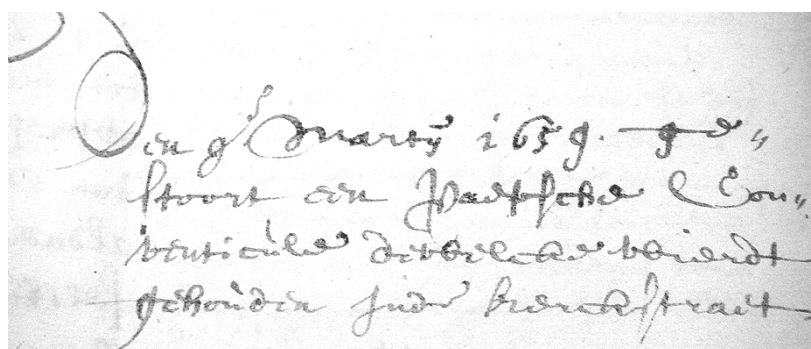
De nieuwe eigenaar was lange tijd schepen van 's-Hertogenbosch. Hij zat twee keer in een commissie van de stadsregering om te studeren op, en te publiceren over, de *'Costuymen en landrechten'* van de stad. Eerst in 1605, later nog eens in 1636. In 1929 was hij betrokken bij de onderhandelingen over de capitulatievoorwaarden. Hij stierf in 1652 en werd in de St.-Jan begraven naast zijn eerste eega, Maria Kelders. Op de zerk staat zijn naam gebeiteld: Geraert van Zoemenen. (Tummers, e.a. 2010, zerknummer 350).

Na zijn overlijden, thuis in *De Rooseboom*, werd zijn dochter Walburg van Someren, geboren in 1617, de nieuwe eigenares van het pand. Ze was getrouwd met Gijsbert Eelkens. Toen zij beiden het pand in eigendom hadden, werd het benut als een katholiek bedehuis. Dat blijkt o.a. uit het *Memoriael* van M. Ackersdijck:

'Den 4e Martii 1657 gestoort een Paepsche Conventicule, dewelcke wierdt gehouden inde Kerckstraet, inde huijsinge, genaempt den Rosenboom, daer inwoont Geertruyt Bandt. Is voor het huijs betaelt de volle peene van drie hondert Gulden, ende daer van aen mijn heere den Hoogschouth gegeven sijn gerechticheijt.'

En twee jaar later (zie de tekst van het manuscript hieronder en op p.98):

'Den 9e Martii 1659 gestoort een paepsche conventicule, dewelcke wierdt gehouden inde Kerckstraet inde huijsinge, genaempt den Roosenboom, daer inwoont Geertruijt Bandt, Is voor het huijs betaelt de volle peene van drie hondert Gulden, ende daer van aen mijn heere den hoochschout betaelt sijne Ed: gerechticheijt.'

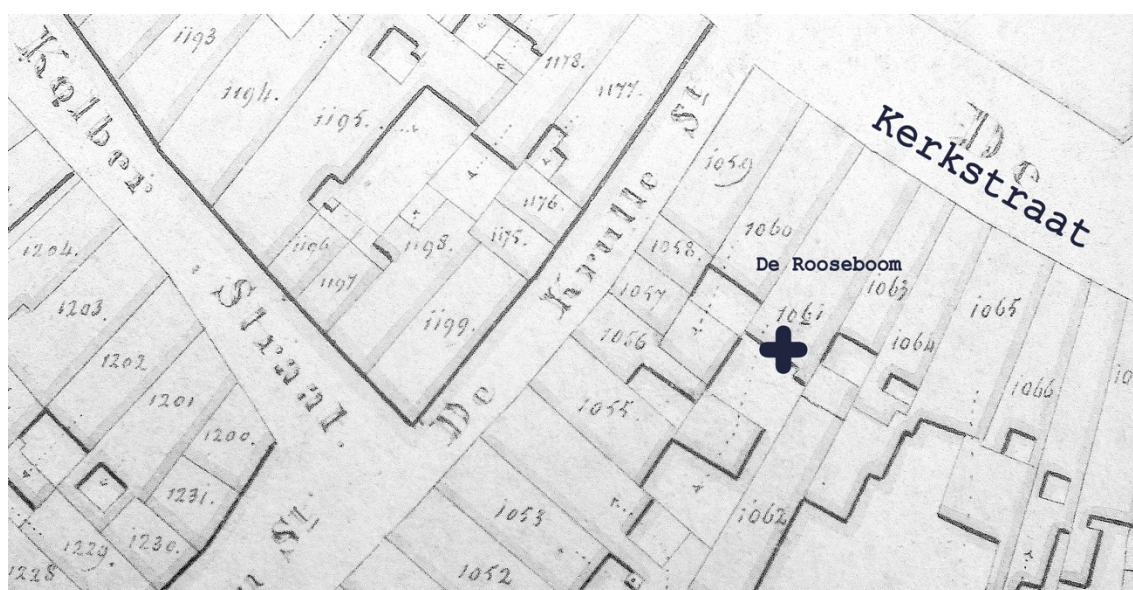

Den 9e Martii 1659. gestoort
stoort an Paepsche Con-
venticule dewelcke wierdt
gehouden inde Kerckstraet

*Jouw zinspinger gemaal
 den Hoofdeboom, daerjens
 Leertuyn Bandt, 46 van
 het huys betadelt de boelen
 Aen van drie Souden
 Schilden, ende daer van een
 mijn stree den Stoveafegout
 betadelt sijn. Oude gerechtich,
 heyt*

Op 19 november 1686 deed de weduwe, Walburg Eelkens-Van Someren, afstand van de tocht (het vruchtgebruik) van het huis ter wille van haar kinderen. Het huis werd toen zo omschreven: *'huys, erve, hoff, stove ofte camere achter den hoff ende galderye ende camer daerboven, putte, achterkeucken, met eene ganck ende poortke uytgaende in de Krullestraet, genaemt den Roesboom, staende aan den Kerckstraet.'*

De kinderen van Walburg verkochten het huis meteen door aan Hendrik van Eyl, een graankoper uit de stad die in opspraak raakte: *'Het Bossche gepeupel verdacht dezen in 1692 ervan met den graankoper Smits boekweit in de Bossche Meierij te willen opkopen om daardoor het boekweitmeel duur te maken; het liep daarom den 22 september te hoop en wierp er de ruiten van in; de president-schepen Johan baron van Leefdael deed daarop de Bossche schutterijen in het geweer komen en heeft toen met haar en het regiment van Prot het oproer gestild'* (Van S.v.Y. deel II, p.329). In deze periode, eind 17^e eeuw, zal het huis zeker niet meer in gebruik zijn geweest als schuilkerk. Vóór 1686 zal het huis als schuilkerkje hebben gediend. Er stonden *'vier kerkbeelden uit de schuilkerk De Rooseboom'*. (Van Liebergen, p. 18)

Locatie van De Rooseboom op de kadastrale minuut van 1823

Over het huiskerkje zelf en de bedienaren is weinig bekend. Bij Hezenmans, p.335, komen we dit huis *De Rooseboom* nog eens tegen: De Fransen hadden zich weer teruggetrokken uit de Meierij en de vrede was in 1697 getekend. Er heerste ontstellende armoede, de akkers lagen braak, de dorpen waren verwoest. Er was gebrek aan graan en de hongersnood was nijpend. Toch namen de Staten het besluit om alle graan dat nog voorradig was, uit de Meierij te laten afvoeren. De stadsregering zat met de handen in het haar en probeerde in Holland graan te kopen. Ze richtte een verzoek aan de raadspensionaris en gaf als argument, dat *'de armen het draf der varkens aten.'*

Het jaar daarna ontstond vanwege de honger oproer: het huis *De Rooseboom* werd bestormd en geplunderd omdat de graanhandelaar die er woonde ervan verdacht werd graan op zijn zolders achter te houden om de prijs van het brood op te drijven. In 1706 verkocht Hendrik van Eyl het huis.

Op de kadastrale kaart van 1823 heeft het perceel nummer 1061, nu is het *Kerkstraat* nummer 33, het derde huis ten oosten van de *Krullestraat*, tegenover de kerk van de Protestantse Gemeente 's-Hertogenbosch aan het *Kerkplein*. De percelen van *De Rooseboom* en *Fonteinstraat 4*, bedehuis nummer 13, grensden aan elkaar (kaartje p.98).

Mosmans (zie perceelsnummer 1177 op zijn plattegrondkaartje bij bedehuis 1 op pagina 30), meldt nog: *'Den Rooseboom, Anno 1614. Een rozenboom van koper (sedert in het buitenland verkocht) en een tegelplaat van Delftsch, versierden tot vóór de verbouwing, dakvenster en gevel. In 1774 herberg.'*

18. Bedehuis in Hinthamerstraat 85/87

Op 4 april 1680 hebben enige Bosschenaren een kwestie over het onderhoud van een dakgoot. Bij de notaris leggen 3 burgers van rijpe leeftijd, op verzoek van Anneke Degens, een weduwe, een verklaring af. Het gaat over de woning op de hoek Torenstraat/Hinthamerstraat, nu Hinthamerstraat 83a, *Het Houtere Huiske*. Daar woonde circa 44 jaar tevoren, in 1636, *Jan Degens*. Hij was de vader van de *Anneke Degens*, de eiseres.

(Zie de tekening van J. Mosmans, hierna op p.100).

Naast *Jan Degens* woonde, in 1636, de heer *Aert van Empel*, een kanunnik van de St.-Jan. De kanunnik bewoonde het huis dat stond tussen het hoekhuis van de eiseres (83a), genoemd *'Het Houtere Huiske'* en het pand *'Het Root Hecken'* (89). Het huis waar de kanunnik woonde, nummer 85/87, was eigendom van de heer Godefridus van Herlaer, de zwager van de kanunnik.

Er was in die tijd een verbod op de roomse godsdienst en er werd strikt op gecontroleerd. Om geen achterdocht te wekken als er godsdienstige bijeenkomsten waren, durfden gelovigen niet direct binnen te gaan in het huis waar Aert van Empel woonde. (85/87). Daarom is er door de eigenaar, Godefridus van Herlaer, toestemming gegeven aan buurman *Jan Degens* om op zijn zolder een dakvenster te maken, zodat hij en anderen via dakvenster en goot het huis van de priester kunnen bereiken.

Deze bedoeling wordt omschreven in een door A. Mosmans ontdekte notariële akte: *'opdat denselven Degens ende andere goede bekenden daerdoor bedecktelijck tot den voors. dienst souden connen comen, ghelijck de twee eerste attestanten verclaeren seer menichmaal gedaen ende de derde attestante sulcx gesien te hebben, soo bij het leven van meergemelten heer van Herlaer, als naer desselfs doot, bij het leven van sijne weduwe, als wanneer in de voors. hare huysinge ook verscheyde andere roomsche Geestelijcke Heeren haeren dienst daer oock deden.'*

In het huis, nummer 85/87, werden roomse diensten gedaan door kanunnik *Aert van Empel* en dat gebeurde rond 1636, volgens deze verklaring. Maar na zijn dood ook door andere geestelijken. En het gemaakte dakvenster bij *Jan Degens* gaf toegang tot de zolder van het huis waar de kanunnik woonde. Omdat *Van Empel* kanunnik was van het kapittel van St.-Jan, mocht hij in 's-Hertogenbosch blijven na 17 september 1629 (hij genoot zelfs een jaarwedde), maar geen H. Missen opdragen voor gelovigen. Sinds 1631 was hij pastoor van de St.-Pietersparochie, Achter de Tolbrug. Na zijn dood in 1646 wordt de zorg voor die parochie opgedragen aan de plebaans van de St. Jan, tot 1840.

'Dominus canonicus', de heer kanunnik, *Arnoldus/Aert van Empel* komt werkelijk voor in de opsomming van geestelijken en hun faculteiten over het jaar 1630 die de vicaris-generaal Cornelis Pallas van der Sterre op 5 mei 1630 opstuurde naar bisschop Ophovius (Zie ook het dagboek van Michaël Ophovius in 'Bossche Bijdragen' XV, 1938, p.296).

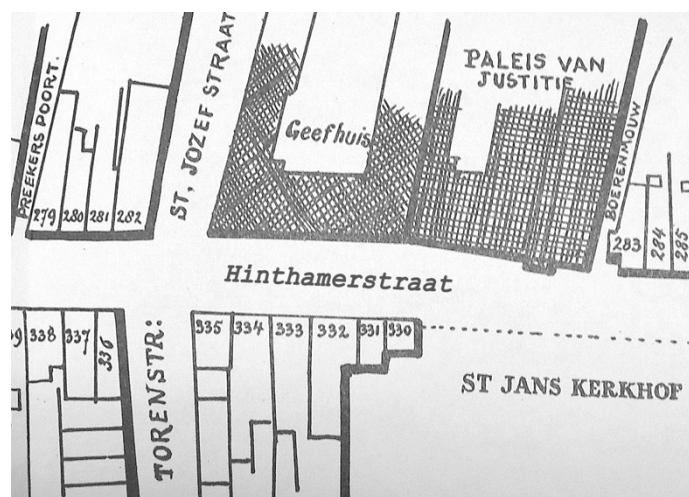
Arnoldus van Empel en bisschop Ophovius ontmoetten elkaar op 8 april 1631 in Heeswijk. Daar kreeg Van Empel toen toestemming om in verschillende kloosters biecht te horen. In het geheim verrichtte hij pastorale diensten, zoals het toedienen van doopsels en het sluiten van huwelijken.

Twee attestanten, de getuigen Thijssken en Magdalena, verklaren nog in 1680 'dat het voors. dackvenster bij de voors. requirante weer dichtgemaect is.' Maar de dakgoot is in 1680 wel toe aan groot onderhoud en wie zal dat betalen? Daartoe werd deze notariële verklaring opgesteld. (A.G.J. Mosmans in: 'Bossche Bijdragen' IV, 1921-1922, p.287 e.v.).

Het derde huis vanaf de Torenstraat heet: 'In het Root Hecken', nr. 89. Het huis werd in 2007 uitgeroepen tot 'het mooiste monumentale pand van Brabant', van de 'Broodspecialist van 's-Hertogenbosch en omstreken' ofwel 'De Bossche Koekwaus' ('Koekwaus' is overigens wel een scheldwoord: een gek, een wauwelaar, zie Jos Swanenberg in 'Bossche Bladen' 2007/2, p.54).

Destijds stond er een rood geverfd hekwerk aan de achterzijde van de woning.

J. Mosmans (1907) geeft hier de perceelsnummers:

335: *Het houtere Huiske, 83a*;
de naam is te danken aan
de bouwloods van de St.-Jan.

334: geen naam, 85/87;

333: *Het rood Hekken, 89*;
(Anno 1748);
'de broodspecialist',
anno 2021

19. Bedehuis achter 'Het bont Peertje', vermeld op de plattegrondtekening van 1669

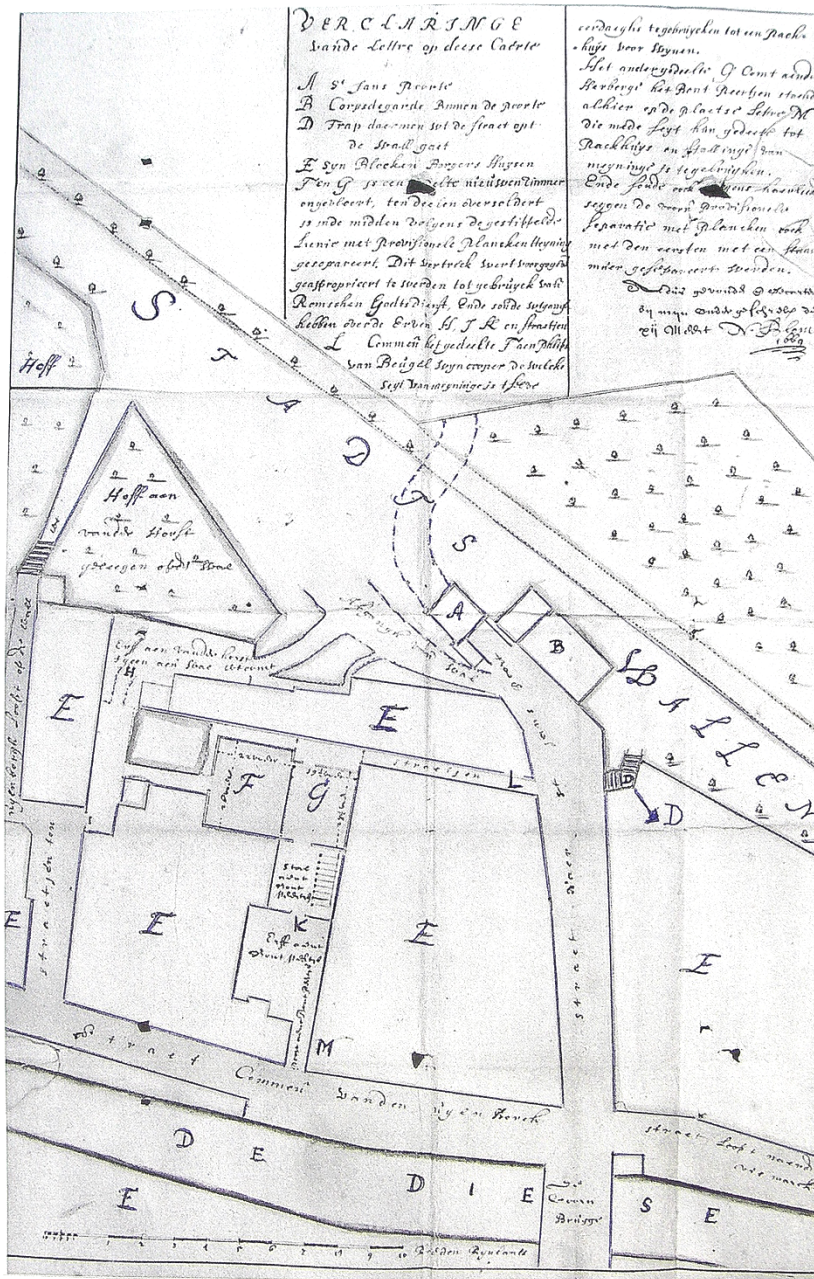
Deze sluipkerk ligt vlak bij de Sint Janspoort achter in een smal steegje. Ingeklemd tussen de stadswal, de Sint Jansstraat, de Molenstraat en de Gasthuispoort. De kerkgangers konden bij onraad naar alle kanten verdwijnen, ook via het erf van *Het Bont Peertje* dat op de Uilenburg uitkwam. De tekening is afkomstig van het Stadsarchief, fotonummer 0072324.

Verrassend is dat de 'kamer F' het eigendom is van *Filips van Beugen* die 12 jaar later ook een wijnpakhuys in het *Huis van Boxel* heeft, dat hij koopt in 1681. Ik veronderstel tenmin-

ste dat deze *Filips van Beugen* dezelfde persoon is als *Philips van Beugel*, 'de wijnkoper' op de onderstaande *Verclaringe*, maar dat is niet geheel zeker.

Mosmans weet dat *Het Bont Paardje* in de 16^e eeuw een brouwerij is en in 1750 een 'grootte uitspanning'. Hier volgt de tekening en de toelichting:

VERCLARINGE vande Lettre op deese Caerte.

- A. St. Jans poorte
- B. Corpsdegarde binnen de poorte
- D. Trap daermen uut de straet opt Wall gaet
- E. syn Blocken Borgers Huysen

F. en G. is een gedeelte nieuwen Timmer ongevloert, ten deelen oversoldert is in de midden volgens de gestippelde Lienie met provisionele plancken Heyning gesepareert. Dit vertreck wert voorgegeven geappropriert te werden tot gebruyck van *Romschen Godtsdienst*, ende soude uitganck hebben over de erven H, I, K en straetjen L.

Commende het gedeelte F aen *Philips van Beugel* wyncooper dewelcke seyt van meyninge is 'tselve eerdags te gebruycken tot een Packhuys voor wynen. Het ander gedeelte G comt aende Herberge het Bont Peertjen staende op de plaetse Lettre M die mede seyt hun gedeelte tot Packhuys en Stallinge van meyninge is te gebruycken.

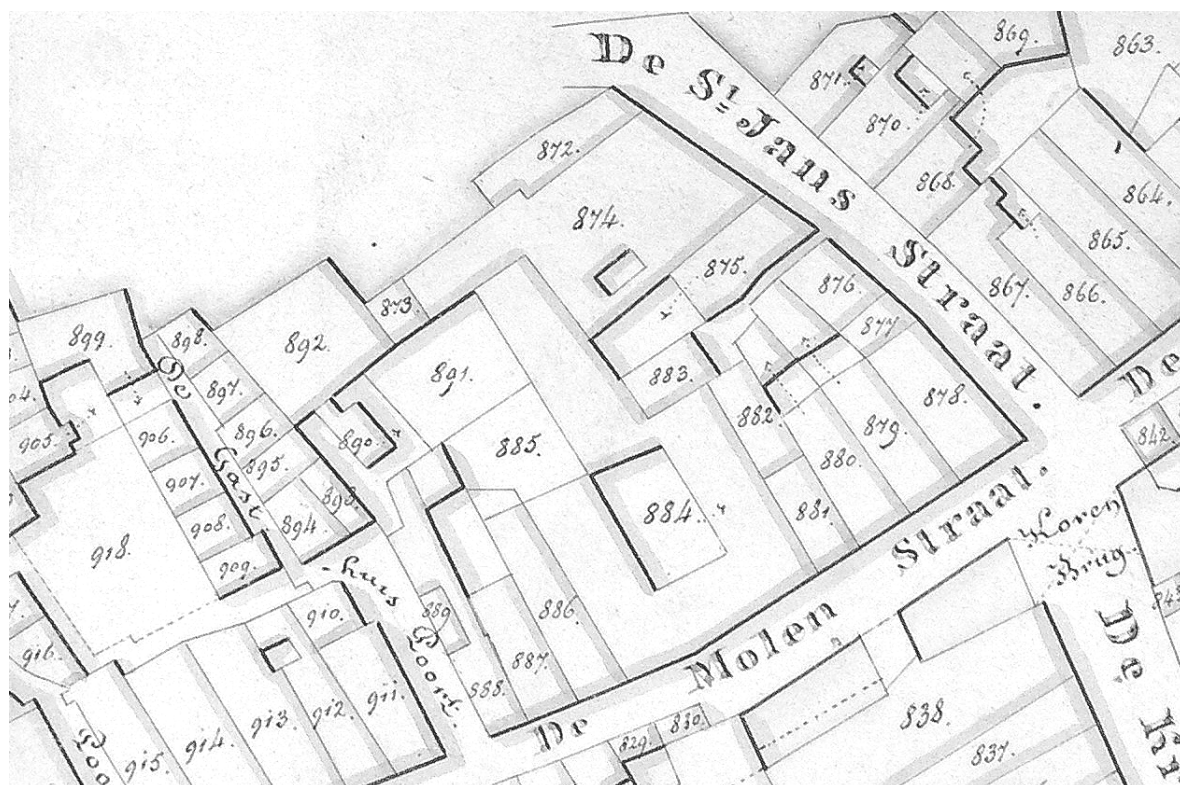
Ende soude oock wegens haerlieden seggen de voorn. Provisionele separatie met plancken oock met den eersten met een steene muer gesepareert werden.

Aldus gevonden ende gecarteert by myn ondergeschreven den xii Meert, N. Blom, 1669.

Nicolaes Blom was controleur en ingenieur van 's lands fortificatiën, der stad en forten van de stad. ('De grafzerken van de St. Jan te 's-Hertogenbosch', 2010, graf nummer 94; Van S.v.Y. deel I, p.272 en deel III, p.29 en p.42;).

Enkele topografische aanduidingen op de kaart: STADSWALLEN; Hoff; Hoff aen van der Horst gelegen op den Wal; straetjen ten Uyenborgh Loopt op de Wall uut; Erff aen vander horst 'tgeen aen Wall uitcomt; Afganck vanden Wal; straetjen L; stal aent Bont Peertjen; Erff aent Bont Peertjen; poort aent Bont Peertjen; straet naer st janspoort; Straet commende vanden Uyenborch; straet loopt naer de vismarckt; De Coornbrugge; DE DIESE; Camer F meet 22 bij 28 voet en G 19½ bij 25½ voet. De meetschaal in Roeden Rijnlants (origineel in: Nationaal Archief in Den Haag, archief Staten-Generaal 1.01.04, inv. 50501).

Deze *camer F* heeft tot kerkenhuis gediend. De tekening met haar *Verclaringe* vormt een sterk bewijs: 'ende soude uitganck hebben over de erven H, I, K en straetjen L'. Bovendien geeft Hezenmans ook aanwijzingen (p.230). Dat de heer Philip van Beugen in 1681 het huis in de Postelstraat in eigendom kreeg, waar direct de roomse kerk werd ingericht, maakt het bovendien aannemelijker (Zie p. 64).

Op bovenstaande kaart van 1823 moet de bidplaats, de 'camer F' gelegen hebben tussen de nummers 885 en 883

Tussen de nummers 884 en 881 staat nu het Diezehuis, voor de kaartverkoop van Diezetochten, Molenstraat 15a; 884 is 'Het bont Paardje'

Anno 2010 kennen we in dit kadastraal vierkant: de Gasthuispoort, Het Bont Paardje, Hofje van Koolen, (Walpoorthofje, Sint Janshofje), de Sint Jansstraat, de Molenstraat en de Sint Janssingel.

In 1669 of het jaar daarvoor hebben de Ho. Mo. Heeren geruchten vernomen dat in 's-Hertogenbosch een gebouw ingericht wordt tot het uitoefenen der pauselijke superstitie. Het stadsbestuur en de kerkenraad ontvangen een brief van de Ho. Mo. om opheldering. De magistraat van de stad antwoordt op 18 maart 1669 dat de hoogschout al gereageerd heeft op de brief en dat het gerucht betrekking heeft op een vervallen oliemolen bij de St. Janspoort, waarvan de eigenaars beweerden die te willen inrichten tot wijnpakhuis.

'Wij hebben het gebouw onderzocht, dat 26 voet lang en 22 breed is, grenzende aan de stalling van het 'Roode Perdjen' en alzo deze twee oude gebouwen verleden zomer afgebroken en opnieuw opgetrokken zijn, dacht een ieder dat zulks tot uitoefening van de pauselijke superstitie zou geschieden, maar hiervan blijkt niets. De magistraat heeft evenwel de eigenaars verboden het gebouw tot dat einde te bezigen en ook gelast den doorgang tusschen de twee panden dicht te metselen (Hezenmans, 1897, p.230). De schout ontkent hiermee het bestaan van een gebedsruimte.

Martinus Ackersdijck gebruikte in zijn *Memoriael* de volgende formulering in het jaar 1654: 'Inde voors. stooringe is geweest die bekend sijn...'. Dan volgen de namen van hen die aanwezig waren en hun boete mogen betalen. De volgende personen worden eind 1654 opgesomd:

- de huisvrouw met haer dochter van d' heer van der Horst.
- Cornelis Jacobsz. Van Vechel
- Pauwels Wijnants Suijskens en sijn dochter
- Van Beugen inde Visbancken
- Adriaen vander Steen en sijn huisvrouw
- Jan Jansz. Vervoort
- de dochter van Lambert Riethoven
- de dochter van Aert Evertsen van Orten, genaempt Marie
- Goijert Jansz. woonende tot Vucht, maer overmits zijne groote armoede volgens attestatie daer van sijnde is gerelaxeert. (Hij werd ontzien).

Het is niet onmogelijk dat onze 'Van Beugen inde Visbancken' hier met een inval te maken had achter *Het Bont Paardje*. Het kan ook zijn dat deze personen elders zijn betrapt, in de loop van dat jaar 1654, de pagina's ontbreken in het *Memoriael*.

De tekenaar van de kaart op p.101, de heer Blom, gehuwd met Cornelia Bastingius, heeft zijn graf in de Sint-Jan, zerk 94. Hieronder een kopie uit het boek: 'Wapenen en opschriften van eenige zarken en sepulturen, leggende, soo inde St. Jans, Kruijsbroeders, St. Geertruidenkerck, als elders op stoepen Binnen de stad 's-Hertogenbosch', uit 1709.

Blom-Bastingius Begravenisse van Nicolaes Blom, Controleur en ingenieur der fortificatie, sterft den ... ende Cornelia Bastingius, sijn huisvr: sterft den 20 jul: 1704 Ende Nicolaes Blom haar soon, schepen dezer stad sterft den 10e September 1680:

20. Bedehuis 'St. Cathalijne', Vughterstraat 81

Het huis *St. Cathalijn* staat in de Vughterstraat, nu nr. 81. Daar woonde in 1653 Adolph Cremers. Hij werd op 31 mei van dat jaar bezocht door 'gecommitteerden over het visiteren van de pauselycke conventiculen.' Dat had een reden. De controleurs visiteerden ook negen andere huizen ...

'alwaer de Heeren voors. hebben gelieven te nemen oculaire inspectie als plaetsen, daer men de pauselycken godtsdienst placht te exerceeren ende in deselve plaetsen bevonden dat all wat tot de voors. dienst placht gebruyckt te worden, was wechgeruymt, uitgesondert tot Sr. Willem van de Velde voors. alwaer bevonden worden op sijn bovcamerken eenen geaproprieerden altaer, die de huysvrouw desselfs van de Velde verclaerde maer alleen te dienen tot haeren behoeff ende tot behoeff van die van haer huysgesin om haer devotie te houden' (Van S.v.Y., 1938, p.110).

Deze verwijzing naar Willem van de Velde heeft betrekking op bedehuis 10 in 'Achter de Boerenmouw'

Perceel 777, huis St. Cathalijn, heeft diverse vluchtwegen. Perceel 773 De blauwe Leeuw. Kadastrale minuut 1823.

'Apostelstraat' moet natuurlijk zijn 'Postelstraat'

Een deel van de Berewoutstraat, Vughterstraat en Stoofstraat zijn zichtbaar.

Ook de Capucienepoort en de rivier de Dieze.

In het begin van de 18^e eeuw noemde Jacob Sassen het logement dat hij op de plek van het Kapucijnenconvent (1614-1629) exploiteerde: 'Het oud Keizershof'

In de 19^e eeuw werd daar het kloostercomplex van de zusters van J.M.J. gebouwd, zie p.91

In het *Extract op de Stouticheden des pausdoms in den Bosch en Quartieren van Oisterwijk en Maeslandt* van de overheid uit 1671 staat genoteerd: *Paeter Strick, predickheer, woont in sijn kerck in de Vuchterstaet naest de Vergulde Leeuwe*. Dit laatste huis heeft huisnummer 79. Hij woonde dus in het huis ernaast, nummer 81, *St.Cathalijne*, waar in 1653 ook al een bezoek werd afgelegd door de gecommiteerden van Den Haag. Ze meldden niet direct dat pater Strick in *St.Cathalijne* woonde, hoewel ze de naam van deze heilige toch over de lippen kregen en aan het papier toevertrouwden, want in het '*Extract*' van 1671 staat ook het volgende te lezen: in het huis *St.Cathalijne* woonde ook de minderbroeder pater Bolster (Boester): '*Paeter Boester, minderbroeder, woont in de Cathelyne in de Vuchterstraet ofte op de Cruysstraete, daer de St. Jan uythangt*' (Zie over pater Bolster, p. 62, 64 en 82).

En over minderbroeder Dubbelbier: '*Paeter Dobbelaer, minderbroeder, woont in de Vuchterstraet in sijn kerck aldaer*').

Het is zeer waarschijnlijk dat predikheer Strick en enkele minderbroeders, hierboven genoemd, in St. Cathalijne hun huiskerkje hebben gehad. De officiële meldingen in bovengenoemde stukken van de schout vormen het bewijs.

Al in 1614 werden de huizen *Catherine* en *De Blauwe Leeuw* in een koopakte genoemd. Om hun grondbezit te vergroten voor het te bouwen convent, met kapel en aan te leggen blekerij, kochten de kapucijnen toen een erf, dat lag achter het huis *Catherine* (perceel 777, huisnr.81) in de Vugchterstraat en het huis *De Blauwe Leeuw* (perceel 773, huisnr. 91) dat met een brugje over de Dieze grensde aan het achtererf van het voormalige refugiehuis van Postel.

Achter dit huis aan de Postelstraat bouwden de kapucijnen hun klooster. De eerste steen werd in 1615 gelegd. In 1618 was de bouw van de kerk klaar. Toen ook het klooster voltooid was, verlieten de Kapucijnen het refugiehuis van Postel, dat ze vier jaar bewoond hadden en betrokken hun eigen nieuwbouw. Klooster en kloosterkerk waren te bereiken via de *Capucijnenpoort* en via een doorgang in de *Berewoutstraat*. De orde kreeg een flinke subsidie van de stad, ook om een muur te plaatsen tussen haar terrein en dat van het klooster Mariënborg. In 1629 werden de gebouwen in beslag genomen en verkocht. In de eerste helft van de 19^e eeuw werden het voormalig klooster en kerk van de kapucijnen gesloopt en kwamen daarna de gronden in handen van de Zusters van JMJ. (Donkers e.a. 2020 p.65)

Op de kaart op p.104 ziet u dat perceel 777, waarop de *Cathelijne* (Cathalijne, Catherine, Catharine) staat, verschillende achteruitgangen heeft, die als vluchtweg konden worden gebruikt.

Met 'Cathalijne' wordt overigens de heilige Catharina bedoeld, (Grieks: kataros, de zuivere, de reine), dit was Catharina van Alexandrië, niet Catharina van Siena (zie ts. *Kringnieuws* mei en juli 2009, over het beeld van Catharina in de nis aan de voorgevel van de St.-Cathrienkerk). Het is niet onwaarschijnlijk dat de naam van dit huis verwijst naar de patrones van de parochiekerk.

Bijlage I: Religies in de stad, na de ‘reductie’

- * De *Gereformeerde Kerk*, die door de Staten-Generaal in Den Haag werd bevoorrecht.
- * De *Anglicaanse Kerk*. Deze gemeenschap was een tijd lang ondergebracht in de Nicolaaskerk op het Begijnhof en werd ook bevoorrecht.
- * Het *Lutheranisme* werd gewantrouwd door het gereformeerd kerkgenootschap. In 1684 werd echter de Lutheraan Walraad, Graaf van Nassau-Usingen, gouverneur van de stad. De Gereformeerde Kerkenraad moest nu wel inbinden. In 1686 kregen de *Lutheranen* van de Staten-Generaal officieel verlof om hun godsdienst in vrijheid uit te oefenen en kochten ze *De Wolzak* in de Verwersstraat (nu nr. 29) en bouwden op die plek een kerk (zie p.31). De vernieuwde Lutheraanse Kerk op die plek, gebouwd in 1829, heeft daar gestaan tot de sloop in 1956 (Boschboombladeren 21, juli 1977, p.54; Zie verder in Bijlage XI).
- * *De Joodse religie*. Het aantal joden was gering. Nog geringer was de hun toegemeten plaats tussen katholieken en protestanten. In 1680 werd het een jood, Jacob Worms, met zijn familie, toegestaan hier te wonen en te handelen. In 1688 gold dat ook voor Hartog Jacobs met zijn familie. Jacob Worms werd in juli 1718 in de St. Jan begraven.
(A. Mosmans, 1940 p. 77, kerkrekeningen St.Jan 1718 fol. 75v). Op 13 mei 1694, zo meldt de schrijver van de St. Geertruikroniek, is een ‘*jode, genaemt Isacq Worms, met een jodinne Van Rees onder den blauwen hemel in De Gans ofte int minderbroedersclooster eertijts met veel van haere figuren ende solemnitijten getrouwt; daer waeren ter bruijloft sevenenvijftich soo joden als jodinnen*’. Isaacq Worms woonde in ‘*Den blauwen Hond*’ (het perceel loopt van de Schapenmarkt naar de Snellestraat: een mooie gevelsteen uit het jaar 1600, op nr. 29).

Op 14 april 1697 kon het gebeuren dat ‘*Anna, Jodin, de meyt van Jacob Worms, jode, lut(h)ers is geworden*’. In datzelfde jaar woont Jacob Worms, in een Joods gebedshuis aan de westzijde van de Karrenstraat, nu nummer 2, tegenover het *Lange* (Tweede) *Korenstraatje*; het pand heette *De drie Gerstenbrooden*. Hij kwam met minimaal tien mannen van boven de dertien jaar overeen in zijn huis een synagoge te vestigen. Op het eind van de 17^e en het begin van de 18^e eeuw blijken joden woonachtig te zijn op de Hooge Steenweg, de Pensmarkt, de Schapenmarkt en de Karrenstraat.
(zie Alph.G.J. Mosmans in ‘*Taxandria*’ 1912, p.219 en ‘*Taxandria*’ 1940, p.77).
De joden leefden van de vrije handel en de geldhandel. Ander werk behoorde aan de gilden, waarvan ze waren buitengesloten. Het aantal mannen bepaalde of er een synagoge mogelijk was of dat een huissynagoge uitkomst bood. ‘*De Gulden Hopsack*’ is zo’n huissynagoge geweest, op de Hooge Steenweg nr.3, volgens Mosmans. Vanaf 1773 huurde de joodse arts Levi Salomons het huis en zouden er godsdienstoefeningen hebben plaatsgevonden. Zelf laat de arts in een brief aan de gemeentelijke overheid weten erop tegen te zijn, dat dit gebeurt bij particulieren i.v.m. mogelijke financiële onregelmatigheden. In 1799 stierf hij; toen telde de Joodse Gemeente 79 leden. Het pand werd daarna onderverhuurd aan meerdere joden. (vgl. ‘*De Gulden Hopsack*’, uitg. F. van Lanschot bankiers N.V. z.j.; Vos, 's-Hertogenbosch, de geschiedenis van een Brabantse stad 1629-1990’, p.132 en Van Sasse van Ysselt, II, p.58).
- * De *Waaals Gereformeerde Kerk* werd bevoorrecht door de overheid. In 1685 herriep Lodewijk XIV het Edict van Nantes. In dat Edict van 1598 had de Franse Koning Hendrik IV de Hugenoten een vorm van godsdienstvrijheid gegund. In 1685 echter, konden de Franse protestanten, de Hugenoten, beter het land verlaten. Om het vege lijf te redden, trokken ze weg, ook naar de Republiek. In 's-Hertogenbosch voorzag dit kerkgenootschap in een behoefte omdat er veel Franse officieren en soldaten in garnizoen lagen. Van 1630 tot 1819 deed de voormalige St.Annakapel aan de Annaplaats dienst als *Waalse Kerk* (zie bijlage XI).

* *De Rooms-katholieke Kerk*. In 1658 werd het bisdom 's-Hertogenbosch een *Apostolisch-Vicariaat*, een missiegebied. De apostolisch-vicaris (de plaatsvervanger van de bisschop) woonde buiten de stad en benoemde daar vandaan de 'wereldgeestelijken' ('seculiere' priesters die geen lid waren van een kloosterorde) voor de stad. Daarnaast waren er 'reguliere' priesters (kloosterlingen), die volgens de 'regel' hun kloosteroversten moesten gehoorzamen. In de parochies was, naderhand met medeweten van het stadsbestuur en de gereformeerde kerkenraad, de seculiere pastoor verantwoordelijk. De vicaris gaf de bevoegdheid om de sacramenten toe te dienen aan de seculieren alleen. Incidenten konden niet uitblijven: In 1698 was er onenigheid over het pastoraat tussen de regulieren, de predikheren, en de seculieren in de St.-Jacob. Het stadsbestuur en de Staten-Generaal zagen dit aan! In 1711 deden de seculieren een voorstel om aan elke kloosterorde één schuilkerk te geven. Dit zou inhouden dat er vier schuilkerken kwamen voor slechts vier reguliere priesters. (een jezuïet, predikheer, franciscaan en kapucijn). De andere schuilkerken zouden dan door seculieren bediend worden. De Staten-Generaal wilden maar wat graag orde scheppen. De eerste actie kwam met de verbanning van de jezuïeten in 1720. Pas in 1730 lieten de Staten-Generaal weten hoe zij de structuur gingen opzetten; de ongewenste en gehate recognitiegelden werden afgeschaft. De volgende vaste heffingen werden vastgesteld: 50 gulden per jaar voor kerken met één priester; 75 gulden voor die met twee priesters. Dit was een hele verlichting: f.50 per jaar, per kerk, in plaats van f.300 per inval.

Intussen werden ook verbouwingsvoorschriften minutieus vastgesteld; voor de deuren en de ramen. De raampjes mochten slechts een bepaalde hoogte hebben, moesten vierkant zijn en niet de minste sporen van een kerkraam dragen. Het aanbrengen van een plafond was een gunst, de minste verandering en de kleinste verbouwing vereisten vooraf verlov van de Staten en die toestemming werd gewoonlijk duur betaald. Er waren drie parochiekerken/schuilplaatsen. En daarnaast veel, soms tijdelijke, geheime bidplaatsen, hierna samengevat: (Vgl. de inhoudsopgave, p.1).

- St.-Jacobsschuilkerk, in 'De Maagd van Den Bosch', vergroot met instemming van Staten-Generaal in 1691; in 1804 werd de St.-Jacob gebouwd.
- St.-Pieter en St.-Jan: Achter de Tolbrug. In 1732 door de paters en pas in 1843 door de wereldheren verlaten; toen was de nieuwe St.-Pieterskerk vlak ernaast voltooid.
- St.-Cathrien op de Molenberg, die door de paters in 1763 werd verlaten, vervolgens door de wereldheren werd bediend en na 1811 werd gesloopt.
- Verwersstraat 7, totdat in 1720 de jezuïeten vertrokken. In 1861 is het achterhuis gesloopt.
- Lange Putstraat, tot in 1720 de jezuïeten vertrokken. In 1741 werd het kerkje gesloten.
- Fonteinstraat, in ieder geval in 1655 'gestoort'.
- Huis Roma, van ongeveer 1640 tot 1660 in gebruik geweest.
- Huis De Nobel: van 1657-1683 en van 1702-1741 in gebruik geweest; in 1745 afgebroken.
- Huis De Druif, van 1688 tot 1690 door een priester bediend.
- Kerkstraat, tot 1770 met de predikheren, daarna met wereldheren; in 1811 verlaten.
- Rederijkerskamerstraatje, vanaf 1640 tot 1720 in gebruik geweest.
- Postelstraat, tot 1774 met minderbroeders, daarna met wereldheren; in 1811 gesloten.
- Mariënborg, in 1693 'wegens instortingsgevaar' buiten gebruik gesteld.
- St. Jorisstraat, in 1653 'gestoort', tot 1747 met minderbroeders, daarna met seculieren.
- In den Boerenmouw, vanaf 1640 met kapucijnen; de paters vertrokken in 1761, de wereldheren bleven daar tot de kerk in 1803 gesloten werd en de St. Jacob bijna klaar was (p. 51).
- Huis In't Cofferen, Oude Dieze nr.3, 'gestoort' in 1652.
- Huis De Rooseboom, 'gestoort' op 4 maart 1657 en 9 maart 1659. Kerkstraat 33.
- Hinthamerstraat 85/87
- Een kamer achter 'Het Bont Paardje', zijstraatje van de Molenstraat
- Huis St. Cathalijne, Vughterstraat 81

Bijlage II: Uit de Franse Tijd: dagboeknotities van kapelaan A. Moors (1810-1814)

(Zie bladzijde 22 voor een toelichting op de volgende gebeurtenissen).

Op 16 maart 1810 werd het huidige Noord-Brabant bij het Franse keizerrijk ingelijfd, al op 2 februari van dat jaar bezetten Franse troepen de stad 's-Hertogenbosch.

Napoleon richtte eigenmachtig 26 april 1810 het bisdom *Des Bouches du Rhin* op en op 22 oktober werd M.F. van Camp door hem tot bisschop benoemd. Dat was niet naar de zin van de geestelijke overheid, i.c. vicaris Van Alphen, want het was tegen de voorschriften van de Kerk. Hij neemt zich dan ook voor krachtig op te treden tegen de te verwachten aanmatigheden en niet-kerkelijke maatregelen. Op 15 januari 1811 vestigde 'bisschop' Van Camp zich in 's-Hertogenbosch. Pogingen om vicaris Van Alphen te bewegen zijn jurisdictie aan hem over te dragen mislukten. Ook zijn weigering om voor de keizer het *Domine salvum fac imperatorem nostrum* en het *Te Deum* te laten zingen was de reden om hem op 14 april in het gevang te zetten. De directeur en professor van het seminarie, resp. Van Gils en Moser wilden niet samenwerken met Van Camp en lieten duidelijk van zich horen.

Kapelaan Arnoldus Moors kwam onverwacht in een moeilijk parket, toen hij aan de beurt was om in de Kruiskerk (St. Cathrien) voor het Franse garnizoen de Mis op te dragen. Hij heeft een dagboekje bijgehouden over zijn arrestaties en verbanningen. (Zie: Mr. J.A.M. Hoekx 'De Bossche kapelaan A.F. Moors en zijn wederwaardigheden onder het Franse bewind'. In: 'Vriendenboek Stadsarchivaris Kuyser,' 1980, blz.107-119).

Wie was deze A.F. Moors?

Arnoldus Moors werd in Deutenen geboren en op 15 september 1782 gedoopt in het kerkhuis *Achter de Tolbrug*. Op zijn zestiende ging hij studeren aan de Latijnse school van de Kruisheren in Uden en op 1 oktober 1801 begon hij zijn opleiding op het seminarie Nieuw-Herlaer in Sint-Michielsgestel. In 1806 werd hij tot subdiaken gewijd en op 9 juni 1807 tot priester. Daarna was hij een jaar assistent in de parochiekerken van Gemonde, Zevenbergen en Someren. In augustus 1808 werd hij assistent in 's-Hertogenbosch bij Joannes van Cuyk, de rector van het kerkhuis *Achter de Kerkstraat* (bedehuis 7). De gang van zaken ten aanzien van kerken en parochiediensten in 's-Hertogenbosch was tijdens de komst van Moors nog bijna even complex als een eeuw eerder. Er waren in 1809 zes kerken of kerken, die elk door een seculiere priester, als rector, soms bijgestaan door een kapelaan, werden bediend en bestuurd, n.l.:

1. Achter de Tolbrug, de rector was aangesteld als rector van de St.-Jan en de St.-Pieter.
2. De St.-Jacobskerk op het Hinthamereinde, in 1804 in gebruik genomen.
3. Het kerkhuis achter de Molenbrug, Vughterstraat 98, van de St.-Cathrien.
4. Het kerkhuis achter de Kerkstraat/Gasselstraat waar St.-Anna bijzonder vereerd werd.
5. Het kerkhuis van de Zeven Weeën in de Vughterstraat nabij de Sint Jorisstraat.
6. Het kerkhuis in de Postelstraat, *Huis van Boxel*, waar Antonius van Padua vereerd werd.

Op 15 april 1810, Palmzondag, was kapelaan Moors aan de beurt de Mis voor de Franse militairen op te dragen, in de St.-Cathrien. Enkele dagboeknotities van Moors volgen nu *in cursief*:

'(...) Bijnaar gekleed zijnde kwam den commandant bij mij en zeyden 'dat wij vereenigt waaren aan Frankrijk, dat ik vervolgens voor den Keyzer most zingen "Domine Salvum Fac Imperatorem".

Waarop ik hem antwoorde dat ik die oratie niet konde zingen, omdat ik daartoe nog geen order heb van mijne geestelijke overheyd'. Na een hevig twistgesprek vervolgt Moors in zijn dagboekje:

'Op den zelfden ogenblik kwam eenen zoogenaamden ceremonie-meester bij mij en zeyden "Dat ik de mis konden beginnen".

Naardat die geëindigt was, kwam den commandant en zeyden dat ik zijnen gevangene was'.

(...) Zij leyden mij langs de achterstraten sonder te weeten waar naar toe. Als zij lang genoeg met mij gewandelt hadden vraagden ik hun "Waar ik zijn most?" Zij gaaven mij hierop geen antwoord. Eyn-delijk kwaamen wij op De Pleyn. Toen begon ik te begrijpen dat ik naar den Bril gebragt wierd, een

militaire gevangenis waarop ik gezeeten heb van half een tot 6 uren savons. Alsdan wierd ik gehaalt door eenen chandarm en gebragt bij Van Boekholt in een logement in de Postelstraat (het Oud-Keizershof, een herberg en uitspanning voor postwagens) alwaar den vicaris Van Alphen reeds gebragt was.

Een half uur daarnaar kwaamen zij ons zeggende "dat wij naar Parijs moesten vervoert worden".

'Wij reeden uyt de stad ontrent 7 uren savons vergezelschapt met eenen chandarm in 't rijtuig. Wij dagten dat dien alleen maar zouden medegaan, maar daar stonden er nog twee aan het Halfhuijsken tot Vugt, die tot Brussel toe te paard nevens het rijtuig mede reeden. Alwaar deze twee zijn achtergebleven. Maar die in het rijtuig met ons was, heeft ons gebragt tot in Parijs. (...). Op paasdag zijn wij in Parijs gearriveert tegen den avond om 6 uren. Wij hadden dien nacht geslaapen in het hotel Petit S.Martine, Rue S. Martine'.

(De dag daarna volgde een bezoek aan de 'Minister van Oorlog', en daarna aan de 'Minister van Politie', maar de laatste kwam zo laat thuis dat ze er moesten overnachten, slapend in een stoel).

'sAnderendaags zijnde den derden paasdag den 24 april, wierden wij door twee bediendes van den minister naar Vincennes (een kasteel buiten Parijs) gebragt sonder ons te verhooren, alwaar wij met ons beyden in een klein kotjen wierden gezet. Wel voorzien van eyzere tralienvan binnen en van buiten, welke muuren thien voet dik waaren zoodat wij nog geen zon nog maan konden zien'.(...)

'Wij zijn nooit verhoort geweest. Maar naar vier maanden in de gevangenis geweest te zijn kwaamen er twee staadsraden van Parijs die alle de gevangenen ondervraagt hebben. Wij wierden alsdan ook ondervraagt. Zij namen hiervan notitie en lieten ons gaan sonder iets te zeggen. Naar ontrent bij 9 maanden in de gevangenis geweest te zijn, kreeg mijnheer van Alphen zijn ontslag den 20 december van hetzelfde jaar 1810'. (Van Alphens ballingschap was niet ten einde: hij keerde pas 24 april 1814 terug in zijn vicariaat. Moors bleef alleen achter in de gevangenis - de commandant had voor hem geen orders - en was zeer ontsteld).

'Want terwijl wij saamen gekoomen waaren, zoo dachten wij ook eens saamen te vertrekken. Nooit is er mij iets smertelijker overkoomen als op dien dag, omdat ik toen heel alleen was, sonder troost, hondert uren bijnaar van hujs, berooft van mijne familie en vrindenen van vrijheid, omcingelt van menschen die geen religie hadden. 12 daagen daarnaar, zijnde den 1ste januari 1811 wierd ik alsdanook ontslagen. Ik had geen aandoening van mijn ontslag. Gelijk ik daar ingekoomen wasging ik daar uijt sonder vreugt, die ik verdagt had dat zeer groot zouden geweest zijn. Maar neen, misschien was dit een voorteken, dat ik nog eenen anderen strijd te strijden had, die grooter en langduuriger zouden zijn'.

Twee maanden na zijn terugkeer, hervatte kapelaan Moors in maart 1811 het werk bij zijn vroegere rector, Van Cuyck, in de schuilkerk achter de Kerkstraat/Gasselstraat. Hij schaarde zich bij alle Bossche geestelijken die de handelswijze van Van Camp afkeurden.

(Plebaan Johannes Hoogaerts van het kerkhuis Achter de Tolbrug die de St.-Janskerk in maart 1811 in gebruik had genomen en pastoor Wilhelmus Staessens van de St. Cathrien waren medestanders van Van Camp, tot eind 1813).

Bij decreet van 8 december 1810 had Napoleon ondertussen bepaald dat de St.-Janskerk aan de katholieken zou worden teruggegeven. Ook de St. Cathrien (Kruiskerk), waarin op zondag een hoogmis plaatsvond voor het Franse garnizoen, ging terug naar de parochianen. De vijf kerkhuizen en het St.-Jacobskerkje van 1804, zouden gesloten en verkocht worden. De protestanten mochten de St.-Annakapel behouden. Omdat de St.-Jan teruggegeven was aan de katholieken, werden in november 1811 de kerkhuizen in de Postelstraat, in de Vughterstraat/nabij de Sint Jorisstraat en in de Kerkstraat/bij de Gasselstraat gesloten. Een brief van de Maire, de burgemeester, aan de Prefect zorgde ervoor dat de St.-Jacobskerk en het kerkhuis *Achter de Tolbrug* toch nog open mochten blijven. De rectoren van de gesloten kerkhuizen lazen voortaan de Mis in het geheim in particuliere huizen. Op 24 april 1812 werd Moors aangesteld als kapelaan bij de rector van de St.-Jacobskerk, bij de priester G.C. Molemakers.

Al vóór zijn verbanning vanaf 15 april 1810 had vicaris Van Alphen bepaald dat bij zijn afwezigheid de jurisdictie, de geestelijke rechtsmacht, zou berusten bij een provicarius, wiens persoon, F.A. de Wijs, geheim zou blijven, terwijl de praktische uitoefening van de jurisdictie

zou geschieden door de president en een professor van het seminarie, respectievelijk de priesters Anthonius van Gils en Gaspar Moser.

Van Gils en Moser ontvingen van de Fransen op 15 juni 1812 een onaangename verrassing: hun brieven van deportatie. Zij waren de leiders van het verzet. Daar had Van Camp voor gezorgd. Beiden werden naar Mechelen verbannen en op 22 juni kwamen ze daar aan. Omdat Molemakers en Moors een verbod van seminarieprofessor J.H. Smits aan Hoogaerts om de Mis te lezen in de St.-Jan publiek bekend hadden gemaakt werden ook zij verbannen, nu naar Antwerpen. Voor Moors was dit zijn tweede verbanning. Op 13 augustus 1812 om 14.00 uur moesten Moors en Molemakers de stad verlaten hebben. Moors schrijft in zijn dagboek:

'Naardat ik een jaar en 7 maanden in s'Bosch mijne fontien wederom hernomen had, wierd ik voor den 2den keer wederom vervoerd naar Antwerpen met den pastoor Molemakers. Om 8 uren smorgens kreeg wij de tijding in het jaar 1812 den 13 august. En om twee uren mosten wij de stad uijt zijn, zonder ons reden te geeven waarom. Maar alleen door order van het goevernement. Ik maakte mijn zelven wederom gouw gereed en naar eenigevan mijne vrinden adieu gezeyt te hebben, zijn wij vertrokkenom half twee uurenen zijn tot Antwerpen gearriveert den 16 augustus.

Naar drie maanden in Antwerpen te zijn ben ik naar Mechelen vervoert den 12 november 1812. Geconduiseerd door eenen mouchaar of diender van politie. (Molemakers was in Antwerpen ontsnapt en ondergedoken bij familie in Geel). En ben aldaar twee maanden opgesloten geweest met Mijnh. Van Gils en Moser. Den 10 januari 1813 kreeg wij order van naar Dijon te moeten vertrekken en zijn aldaar gearriveert den 28 van den zelve maand'.

Kortom, op 12 november 1812 werd het drietal in Mechelen bij de alexianen (of cellebroeders) ondergebracht en vanwege hun zwakke gezondheid vertrokken ze pas op 10 januari 1813 naar Dijon, zonder geleide. (Na hun priesterlijk erewoord te hebben gegeven en met de Mechelse grootvicarissen als borg). Na hun aankomst op 28 januari werd hen als enige verplichting een wekelijkse meldingsplicht op het stadhuis opgelegd. Moors is - na één jaar - op 28 januari 1814 weer uit Dijon vertrokken en na een lange reis via Zwitserland en Duitsland op 19 februari te 's-Hertogenbosch teruggekeerd.

Over dat jaar in Dijon schrijft Moors op 13 juni 1813 aan zijn familieleden. Enkel in positieve bewoordingen. Van mei tot november verbleef hij op een kasteel te Magny bij een kinderloos echtpaar. Als zijn dagorde vermeldt hij: 7 uur opstaan, 10 uur mislezen in de huiskapel (zondags in de parochiekerk), 15.00 uur maaltijd en 22.00 uur souper. Overdag gaf hij verder een neefje van mevrouw onderricht in het latijn en bracht de rest van de dag door in de bibliotheek, terwijl voor en na het souper een kaartje werd gelegd.

Bij zijn thuiskomst op 19 februari 1814, na een reis van ruim drie weken, trof hij in Den Bosch geen Fransen meer aan, want die waren op 26 januari 1814 door Pruisische troepen verdreven. En evenmin was er een teken van leven van 'bisschop' Van Camp. Die was op 16 december 1813 reeds gevlucht.

Moors hervatte zijn geestelijke arbeid, nu als kapelaan in de St.-Janskerk, opnieuw bij zijn vroegere rector Van Cuyck. In mei 1817 verhuisden ze uit de Kerkstraat naar de Parade. Op 2 september 1818 werd hij benoemd tot pastoor van Lith, waar hij op 30 augustus 1826 overleed. (Vergelijk Peijnenburg, 1988, p.21-30).

Bijlage III: Schuilkerken-wandelroute (1)

1. Vanaf het station loop je naar de binnenstad en je komt via de *Stationsweg*, óver de *Wilhelminabrug*, in de *Visstraat*. Aan het eind daarvan zie je recht voor je het straatje *Ruische Poort*, met een Mariabeeld in het poortgebouw. Het tweede huis links ervan is *De Gulden Hopsack*, op Hooge Steenweg nr.3. Het was misschien zeer kort een huissynagoge, rond 1780, voor de kleine joodse gemeenschap. Je loopt door de *Ruische Poort* en gaat rechtsaf, achterom de mooi gerestaureerde panden van Van Lanschot.

2. In de straat *Achter de Tolbrug* kun je aan de rechterzijde de brede achtergevel van een bioscoop gemakkelijk onderscheiden, de voormalige *Luxor*. Enkele panden rechts daarvan zie je een afgesloten steegje, dat was *Het Kerkstraatje*. Direct tegen de huidige achtergevels liep vroeger de *Marktstroom*, een tak van de *Binnendieze*. Die is gedempt. Het huis rechts van de *Luxor* staat op het achtererf van het huis *Rome*, waarin zich op de bovenverdieping een schuilkerk heeft bevonden. Er lag een brugje over de *Dieze* om *Rome* te bereiken.

3. Aan de linkerkant van de straat, even verderop naar het oosten gaand, was in een pand de schuilkerk *Achter de Tolbrug*. Deze schuilkerk, *St.-Pieter en St.-Jan* was een vervangende ruimte voor de eerste kerk van *St.-Pieter*, die rond 1640 op bevel van de Staten moest worden afgebroken en die ongeveer stond op de plaats waar nu de Eurocinema is, op de hoek *Jan Heinsstraat/Van Tuldenstraat*. Je gaat rechtdoor over *Achter de Tolbrug* en passeert een bankgebouw, gaat rechttuit. Aan de linkerkant zie je de minder fraaie gevel van een parkeer-garage.

4. Je komt uit op het Herman Moerkerkplein. Vroeger stond hier een waterpoort, waardoor de *Dieze* de stad binnenstroomde. Je ziet nog een van de ronde torens. Het fonteintje met *Dieske* en het minnepaar heeft weer een andere geschiedenis.

Je neemt nu rechts het smalle straatje, genaamd: *Rozemarijnstraatje*. Dit straatje was oorspronkelijk een onderdeel van de weergang van de eerste ommuring van de stad.

5. Als je dit straatje uitkomt, zie je aan de overkant de *St.-Annaplaats*, waar vóór de bouw van de grote *Hervormde Kerk* in 1821, de *St.-Annakapel* stond. Hier kerkte van 1630 tot 1819 de *Waalse Gemeente*. Het was toen de *Eglise Wallone*.

6. Je loopt linksaf over de *Hinthamerpromenade*, neemt de eerste straat rechts, de *Gasselstraat*, en gaat óm de *Hervormde Kerk* heen. Je bent op het *Kerkplein*. Op nummer 33, tegenover de kerk staat het huis *De Rooseboom*, waar ook een schuilkerk was. Bij boekhandel *Heinen*, *Kerkstraat 27*, ga je de *Krullartstraat* in.

Aan het einde van dit straatje zie je een winkelpand: *Fonteinstraat 4*, twee huizen onder een kap. Hierachter was een schuurkerk, *De Grootte Fortuin*.

7. Recht vooruit zijn de oneven nummers van de *Verwersstraat* te zien: achter nummer 7, *De Wildeman*, nu *Suit supply* stond een schuilkerk. *De Blauwe Handt*, op nr. 9, nu *Xandres*, laat duidelijk links een afgesloten steegje zien. Naar de straat *Achter het Stadhuis* was vanaf de schuurkerk ook een vluchtgangetje.

8. Dertig meter verderop in de *Verwersstraat*, nr. 29, stond vóór 1686 het huis *De Wolzak*. In 1688 werd op deze locatie de eerste steen gelegd voor een Lutherse Kerk. Op de plaats van het westelijk deel van *Sissy Boy*. In 1828/1829 werd deze kerk geheel vernieuwd en ten slotte in 1956 verkocht en ontruimd. Je loopt even terug naar het begin van de *Verwersstraat*.

9. Dan ga je de straat *Achter het Stadhuis* in en loopt dóór tot het eind. Je komt in de straat *Achter Het Wild Varken*. Je gaat linksaf, komt op de *Wolvenhoek* en daarna neem je de eerste straat rechtsaf, de *Keizerstraat*. Als je die uitloopt, dan kom je in de *Sint Jorisstraat*. Hier ga je rechtsaf. Na 100 meter zie je aan de linkerkant *Spuithuis 6*.

10. Tegenover dit blushuisje vind je een pand met een afgesloten doorgang, de huisnummers 14 a, b, c. Dit steegje leidt naar het schuilkerkje *De Zeven Weeën*. De naam: *De Zeven Smarten van Maria* is misschien begrijpelijker. De plek van het voormalige schuilkerkje bestaat nog, maar er is niet veel origineels van over. Je loopt er onderdoor als je het hek voorbij gaat, het is deels boven de *Dieze* gebouwd, en is nu bewoond.

11. Je loopt de *Sint Jorisstraat* uit, dan kom je in de *Vughterstraat* en gaat linksaf. Je loopt door tot je aan de linkerkant van de *Vughterstraat* een steegje ziet, *Achter het Zwarte Beerke*, na nummer 96. Hier zat de pastoor van de Kruiskerk en op zijn achtererf was het schuilkerkje van *St.-Cathrien*, lang door de dominicanen bediend. Je kuiert even terug en ziet aan de overzijde huisnummer 81, huis *St. Cathalijn*. Hier woonden paters en werden ook diensten gedaan. (Via het achtererf kwam je in de *Capucijnenpoort* en over de *Dieze*). Je loopt daarna linksaf de *Postelstraat* in, daar waren we even aan voorbij gegaan. Op een enkele oudere kaart staat *Apostelstraat*. Een verkeerde interpretatie.

12. Links, na 50 meter, zie je de *Capucijnenpoort*. Dit straatje liep links van het Kapucijnenklooster, bijna over het voormalig erf van het refugiehuis van de abdij van Postel. Bijzonder voor ons is het *Huis van Boxel*, de nummers 46-48, honderd meter verder. Het huis heeft een 18^e eeuwse voorgevel die in 1975 is gerestaureerd. Er achter stond de schuurkerk. Het *Huis van Boxel* had een mooie vluchtweg via een poortje op de *Uilenburg*. Het poortje heeft een Tudorroos in de sluitsteen van de natuurstenen omranding. Je kunt straks even gaan kijken. Eerder, vóór 1681, stond de schuilkerk achter het *Wapen van Luik*, het huis op nummer 44. De gevel van dit huis is van 1880 en werd rond 1980 gerestaureerd.

13. Je loopt nu verder de *Postelstraat* door en komt bijna ongemerkt in de *Kruisstraat*. De *Dieze* stroomt onder de *Abtsbrug* door langs het huis *De Nobel*, op nummer 2/4, aan de linkerkant, waarachter ook een bekende schuilkerk stond tot 1745. Tevoren was er een huiskerkje op nummer 8, het huis *St. Jan*. Het perceel, nr. 2/4 is ooit het eigendom geweest van de abdij van St. Trudo uit *St. Truiden (B)*. Het refugiehuis van deze abdij stond ernaast, *Postelstraat 66*. Rond 1450.

14. Nu loop je 50 meter terug, weer de *Postelstraat* in, en gaat rechtsaf het *Uilenburgstraatje* door. Over de *Dieze*, eerst even 30 m. linksaf, dan zie je het eerder bedoelde poortje, dan teruglopend kom je al vlug, na 60 m., aan een straatje waar je linksaf kunt: de *Walpoort*. Na ± 30 meter, zie je aan de linkerkant de beige, noordelijke, zijmuur van de voormalige schuilkerk *Mariënborg*, met het driezijdig gesloten koor. Het restant van de kapel van het middeleeuwse *Mariënborgklooster*. In 1929 verbouwd en later meermaals gereconstrueerd. Nu is er les- en kantoorruimte van de universiteit JADS. Je kunt wel even doorlopen in de *Molenstraat* en ziet aan de linkerkant, even vóór het *Diezehuis*, de kaartverkoop voor de vaartochten, het steegje *Het Bont Paardje*. Daar, achterin, was rond 1670 een huiskerkje.

Bijlage IV: Schuilkerken-wandelroute (2)

1. Je begint aan het eind van de *Hinthamerstraat*, vlak bij het *Jheronimus Bosch Art Center*, (J.B.A.C.), de voormalige *St.-Jacobskerk* en zoekt het huis *De Druif* op nummer 193 in de *Hinthamerstraat*. Daar heeft een priester ooit de mis gelezen en gepreekt, tussen 1688 en

1690. Merkwaardig is het, hoe de achteruitgang van nr. 193 werd afgesloten. Loop even de *Sint Jacobstraat* in! Hier zie je naast huisnummer 16 een steegje, dat is nummer 18, dat toegang geeft tot de achterhuizen aan de *Hinthamerstraat*.

2. Nu je hier staat, kun je ook naar de westkant kijken in de *Sint Jacobstraat*: Ook daar is een achteruitgang afgesloten. Kijk naar het gangetje tussen de nummers 17 en 19.

Het vierde huis van de hoek af in de *Hinthamerstraat* was *De Maagd van Den Bosch*, nummer 179. In het verlengde van deze woning stond in de achtertuin het *bedehuis op 't Hinthamereinde*. Met een uitgang in deze *Sint Jacobstraat*, dit steegje tussen nummer 17 en 19.

3. Je loopt westwaarts, door de *Hinthamerstraat*, in de richting van de *St.-Jan*. Ter hoogte van die kerk ga je aan de rechter kant het straatje *In den Boerenmouw* in. Achterin, op het pleintje, rechts, net over de *Dieze*, stond het kleine kerkje, *Het heilig Kruis* genoemd, van de kapucijner pater *Columbanus*. Die wilde wel in pij rondlopen, maar dat mocht niet. Toen ging hij in burger, dat vonden de mensen ook goed. Hij was er ten minste, van 1629 tot 1659.

4. Terug in de *Hinthamerstraat*, loop je naar het westen, en op de nummers 85/87 was een bidplaats van een kanunnik (Kijk nu eens naar het interieur van nummer 85!). Hierna loop je de *Torenstraat* in, dat is linksaf op de kruising, en in de *Torenstraat*, ga je de eerste straat rechtsaf, tegenover de toren van de *St.-Jan*: je komt in de *Kerkstraat*. Na ± 35 meter ontdek je aan de rechterhand het *Rederijkersstraatje*, naast nummer 58. Achter in dit steegje hebben de jezuïeten de mis gelezen in een schuilkerkje, genoemd: *Zoete Lieve Vrouw van Den Bosch*. Tot 1720. Je loopt nog 50 m. door in de *Kerkstraat*: Je vindt het steegje *Achter Den Engelschen Pispot*, naast huisnummer 38.

5. Hier zijn de paters dominicanen actief geweest, ook de pestpater *Wassenbergh*, in de *St.-Anna*. Het kerkje lag mooi verscholen, met drie of vier vluchtroutes, ook via de Gasselstraat en het steegje *Achter De Vergulden Ploeg*, naast *Hinthamerstraat* 49, achter nummer 47. En een achterommetje naar de *Torenstraat*. De *St.-Anna* is lang gebruikt, tot 1814. (Het steegje tussen de huisnummers 36 en 38 in de *Kerkstraat* is 's avonds afgesloten met een mooi open metalen sierhek dat ontworpen is door Bart van Hoogen en Tineke Reybroek. Ze wonnen er in 1999 de B.N.A. Publieksprijs mee. Het steegje tussen de nummers 16 en 18 in de Gasselstraat wordt door een gelijksoortig hekwerk afgesloten).

Via de *Korte Putstraat*, precies tegenover *Achter Den Engelschen Pispot*, ga je de *Lange Putstraat* in, linksaf.

6. Huisnummer 39 in de *Lange Putstraat*, aan de rechterzijde is nu onvindbaar, maar moet tegenover de toegangsdeur (nr. 44) van het kantoor van het bisschoppelijk paleis gedacht worden. In de 16^e en 17^e eeuw heeft op het achtererf een houten kerkje gestaan. Achter het huis *De drie Schalen*, nr.39. Je loopt terug door de *Lange Putstraat* en gaat linksaf de *Verwersstraat* in. 100 m. voorbij *Het Noordbrabants Museum* kom je bij nr. 78 aan een afsluitbaar steegje: het *Koestraatje*. Via het *Koestraatje* was het kerkje bereikbaar.

7. Daarna vervolg je je weg, richting *Oude Dieze*. Wij komen op de plaats waar een tijd een schuilkerk is geweest, achter *Oude Dieze* nr.3, genoemd *In 't Cofferen*, een heel diep perceel. Het achtererf keek uit op de vestingmuren. In het tussenhuis, aan de noordzijde tegen de Diezekade, bevond zich de huiskerk. Met wel 4 uitgangen: naar het *Volderstraatje*, naar het *Raamstraatje* (tussen de huisnummers 7 en 9). Ook een vluchtmogelijkheid via de *Dieze*, èn een naar de stadswal. Kijk in het *Voldersstraatje* even naar de overkluizing: de verbinding met het achterhuis. Zoek nu de weg naar de *St.-Janskathedraal*, die was tussen 1629 en 1810 de *Groote Kerk*. Een bezoekje daar vormt een rust-gevend en zinvol eindpunt van de route.

Bijlage V: 's-Hertogenbosch in de frontlijn, 1629-1811

De stad 's-Hertogenbosch, met haar Meierij, sinds 1648 gelegen in Staats-Brabant, lag dicht bij de Spaanse Nederlanden. Die Spaanse Nederlanden noemen we nu, met het prinsbisdom Luik, België. Deze gebieden werden door de Spaanse Habsburgers bestuurd, eerst door koning Filips II, (van 1555 tot 1598) of diens vertegenwoordigers, de landvoogden, daarna door zijn opvolgers en hun plaatsbekleders.

Albrecht van Oostenrijk, overleden in 1621, en zijn vrouw Isabella Clara Eugenia van Spanje (1566-1633), de geliefde dochter van koning Filips, waren in de eerste decennia van de 17^e eeuw de landvoogden. De Spaanse Nederlanden lagen als een buffer tussen de Republiek der Verenigde Nederlanden en Frankrijk. Ze vormden de rest van de 17^e eeuw een twistappel tussen Frankrijk, de Republiek der Nederlanden en de Habsburgers. Ook in de 18^e eeuw lag het gebied voortdurend in de frontlinie. Het was geen Spaanse Habsburger meer die er het gezag liet gelden, maar een Oostenrijkse Habsburger sinds 1713, omdat de Spaanse tak was uitgestorven. De Republiek wilde het gebied niet aan de Fransen laten, maar de Franse koningen wilden graag hun koninkrijk tot aan de Rijn in het noorden uitbreiden.

De stad 's-Hertogenbosch en de Meierij werden 150 jaar lang geterroriseerd door allerlei legers, afgedankte en plunderende soldaten en rondtrekkende bendes. De *Zwartvegers* vormden rond 1690 zo'n berucht gezelschap. Dat hebben de bewoners geweten. Ook de heerschappij van gereformeerden werd als onderdrukking gevoeld, omdat ambtenaren, schoolmeesters en predikanten vreemdelingen waren. De kerken waren gesloten of werden gebruikt door een handvol gereformeerden; de scholen gaven gereformeerd onderwijs aan voornamelijk katholieke kinderen. Nergens was recht te verkrijgen, er heerste willekeur van de lokale machthebbers. Als de ambtenaren de schapjes op het droge hadden, vertrokken ze om te rentenieren en volgden anderen. De belastingen waren nergens in de Republiek zo zwaar als in Brabant, terwijl twee derde van de bevolking in armoede leefde. Brabant was een wingewest, in één opzicht nog minder dan dat: voor het verkeer van hier naar de Zeven Provinciën was een buitenlands paspoort nodig en voor de goederen moesten invoerrechten betaald worden.

Het welzijn van de burgers in Brabant speelde geen enkele rol voor de Haagse bestuurders. De economische macht en daardoor de politieke macht, op mondiaal niveau, daar ging het om. De oorlog op zee moest, als het maar even mogelijk was stilgelegd worden als er een retourvloot, met kostbare handelswaar uit Indië naderde. De Sont moest voor de Hollandse schepen open blijven, voor hout en graan. Daar werd ingegrepen als er gevaar dreigde. De V.O.C. en de W.I.C. moesten kunnen blijven veroveren en kapen. Meer dan 500 Spaanse en Portugese koopvaarders werden door de vloot van de Republiek in beslag genomen in die tijd. Onze vloot werd erop uitgestuurd als de Duinkerker kapers of Barbarijse zeerovers voor de Amsterdamse handelsvloot te lastig werden. In het Verre Oosten werden de Portugezen met hun roomse missionarissen verjaagd door de V.O.C. Daar kwamen nauwelijks predikanten voor in de plaats. Daardoor lag Indië open voor de invloed van de islam, zodat 'ons Insulinde' nu het grootste moslimland in de wereld is. De principiële religieuze overtuiging kwam steeds na het primaat van het financiële voordeel.

Er is geen decennium geweest in de 17^e en 18^e eeuw dat de bewoners van de Generaliteitslanden in vrede konden leven. Naast de internationale conflicten, kwamen de interne religieuze twisten en de ellende van de weersomstandigheden. Dat in deze tijd het dagelijks leven van de bewoners niet over rozen ging, kunnen we illustreren aan de hand van enkele wetswaardigheden uit allerlei kronieken, (vgl. ts. *Sint-Jansklokken*, 1925), die een nieuw

licht laten schijnen op de gedoogcultuur van de overheid, m.b.t. de roomse religie en pastores en de vasthoudendheid van de katholieken aan het geloof, dat zeker troost en hoop bracht.

- 1662: oproer wegens de duurte van het brood, enige molenaars en bakkershuizen werden geplunderd
- 1664/1666: de pest woedde weer in de stad
- 1672: belegering der Fransen
- 1673: na een 'verstoorde' kerkdienst wordt de hoogschout gemolesteerd
- 1682: weer verhoging van belastingen voor de stad omdat de vestingwerken in de Generaliteit verbeterd moesten worden van de Raad van State
- 1664: er worden honderden 'lamptaarnen' in de stad geplaatst
- 1689: het garnizoen wordt versterkt, beducht als men is voor de Fransen
- 1692: men voelde hier duidelijk een aardbeving, zoals in heel het land
- 1693/1694: hoog water in de stad met grote schade en veel armoede als gevolg

Het is heel opmerkelijk dat in de St. Geertruijkroniek wordt aangegeven dat tussen 7 en 17 mei 1695 niemand begraven hoefde te worden in de parochiekerken of op de kerkhoven daarbij, *klein noch groot, jong noch oud*. En in 1697 hebben zich honderden Bosschenaren bij het veer van Gennep verzameld om in processie naar Kevelaer te gaan.

- 1698: het graan was zo duur dat men enkel brood bakte van rogge en boekweit
- 1699: de Dieze werd verdiept, met de verbinding naar de Maas: belasting op turf werd ingevoerd
- 1701: vrees voor de Fransen: er kwam een sterke bezetting in de stad, die echter de 'rode loop' met zich bracht, waarvan veel burgers het slachtoffer werden
- 1703: 8 december: zo'n zware storm raasde over de stad, dat het leek alsof er een bombardement had plaatsgevonden
- 1709: zeer strenge vorst, grote armoede; het graan was duur en door het hoog water hadden alle bruggen te lijden
- 1715/1716: weer zo'n strenge vorst dat veel armen het leven lieten
- 1726: strenge vorst en hoog water; er was grote schade aan het land rondom de stad: meer dan 13.000 gulden; daar moest de stad deels voor opdraaien, maar dat kon ze niet; daarom werden de recognitiën van de gouverneur, commandeur, hoogschout en anderen, alsmede de jaarwedde van de gezworenen en raden enz. met 1/5 verminderd
- 1728: de renten op de stadsleningen werden met 3% verminderd. De eerder genoemde ambtenaren reclameerden bij de Staten-Generaal: ze kregen gelijk en hun inkomsten werden weer op het oude peil gebracht
- 1730: de roomse godsdienst werd toegelaten, mits daarvoor een jaarlijkse 'recognitie' betaald wordt aan de officieren, de politie van de Staten; de kerkenhuizen en de priesters moeten door hun parochianen worden onderhouden
- 1738: hoog water met overstromingen, storm: bruggen werden weggespoeld buiten de stad.
- 1739/1740: ongekend strenge vorst; het graan was zo duur dat de handelaren beroofd werden door het grauw
- 1751: weer hoog water in de stad. 1755 'waterberoering'; in 1756 volgde een aardbeving
- 1757: nog hoger water dan in 1740; onweer, hagel op 14 en 15 februari
- 1767: zware hagelslag: de stad leed geweldig.

In 1763 verloor Frankrijk in Noord-Amerika bijna alle bezittingen aan Engeland. Thuis, in Frankrijk, braken er onlusten uit vanwege honger, ook in Parijs waren er voedselrellen. De staat was failliet.

In 1789 was de bestorming van de Bastille, de staatsgevangenis, niet te keren. Uiteindelijk, als afleiding, begint Pichegru in 1794 een oorlog tegen de Zuidelijke Nederlanden. Hij verslaat daar de Oostenrijkers.

- 1775/1776: watervloeden, stormen, strenge winter met alle gevolgen voor de armen.
- 1784/1786: bittere armoede door strenge winters met overstromingen; in 1787 plunderingen op 8 november door de nieuwe bezetters, de Pruisen en het gepeupel
- 1789: weer strenge vorst en hoog water

Wat de oosterburen betreft: het Roomse Rijk is in deze tijd het Duits-Oostenrijkse Rijk, bestuurd door Maria Theresia (1740-1780) van het katholieke Habsburgse Huis (het wonderkind Wolfgang Mozart heeft nog bij haar in 1762 op schoot gezeten na een huisconcert in het paleis in Wenen). Ze was keizerin van Duitsland, koningin van Hongarije en bestuurde de Zuidelijke Nederlanden.

Haar opponent was Frederik II, de Grote, van Pruisen, van de Hohenzollerndynastie, die regeerde van 1740 tot 1786. In 1733 had hij zijn leger zo georganiseerd dat het deels uit beroeps en deels uit dienstplichtige soldaten bestond. In 1787 is Friedrich-Willem II van Pruisen zijn opvolger, een neef van Frederik de Grote. Hij kwam zijn zus Wilhelmina die hier in de Republiek gemolesteerd was door de Patriotten tijdens een tochtje met de reiskoets, te hulp. Zij was de echtgenote van onze stadhouder Willem V van Oranje.

Toen plunderden de Pruisische soldaten, het ging in één moeite door, met het gepeupel, de bezittingen van de regenten in 's-Hertogenbosch.

In diezelfde tijd 1780-1787 kwam de tegenstelling tussen Patriotten en Orangisten tot uitbarsting. In 1794 nam de Franse generaal van de revolutionairen, Pichegru, op eenvoudige wijze 's-Hertogenbosch in. Daar waren ze dan, de Franse sansculotten, ze hadden nog geen fatsoenlijke broek aan, om duidelijk te maken wat zij onder vrijheid en gelijkheid verstonden. Zij verwoestten ook het kasteeltje van Bokhoven. Dankzij de strenge vorst, de grote rivieren vrozen dicht, overrompelt hij de hele Republiek (lees: Caroline Hanken 2010 'Door een Hollandse winter'). De Republiek moest een hoge prijs betalen: haar vrijheid.

De Franse Tijd duurde van 1795 tot 1813. Napoleon bracht nog meer armoede, maar ook een betrekkelijke vrijheid, bij voorbeeld van godsdienstbeleving. Maar de 'gelijkheid en broederschap' bestonden vooral op papier.

Bijlage VI: Korte notities over de staat van de Hollandse Missie, in het bijzonder over de staties van de Jezuïeten (Uit: 'Bossche Bijdragen XVI', 1938-1939 p. 98-115)

De jezuiten in 's-Hertogenbosch stuurden regelmatig verslagen aan hun overste (provinciaal) in de Zuidelijke Nederlanden over het missiewerk. Deze manuscripten, geschreven in het Latijn, zijn terecht gekomen in de Bibliothèque Royal de Belgique te Brussel.

Pater J. Kleijntjens S.J. heeft hiervan een samenvatting gemaakt die is gepubliceerd in de 'Bossche Bijdragen' XVI. Omdat dit zo'n belangrijke bron is, over de jaren 1629 tot 1710, die steeds verwijst naar meer details in 'Boek nr. ... en blz. nr. ...', is deze bijdrage op mijn verzoek woordelijk vertaald door *Norbert Smulders* pr. (met opmerkingen in *cursief*).

BREVIS NOTITIA MISSIONIS HOLLANDICAE

Korte notitie van de Hollandse Missie en wat daar gebeurd is; geordend volgens de staties die de Sociëteit van Jezus momenteel heeft, of ooit gehad heeft, in de Verenigde Nederlanden (Belgium Foederatum); chronologisch geordend. Korte kroniek van de *Bossche statie* gelegen in de provincie Brabant, onderworpen aan de Verenigde Provinciën. (Er werd niet elk jaar gerapporteerd, vanwege omstandigheden, zie bijvoorbeeld hiervoor op blz. 26, geval Sophia Aelberts).

1629 Dit jaar, nadat de stad ontroofd was door Henricus van Nassau (*Frederik Hendrik*) bleven er twee (*Jezuïeten*) in de stad:

Arnoldus Bylers en Jacobus Wynsius

1630 Er is geen verslag. Zie Boek 3 blz. 476 en 478 en Boek 4 blz. 36.

1631 Dit jaar waren er drie van ons in Den Bosch, ja zelfs een vierde; daar zal ik het straks nog over hebben.

Arnoldus Bylers en Jacobus Wyns,

Joannes van der Meer

Zie hiervoor Boek 4 blz. 70. Daar is ook te vinden wat dezen gedaan hebben om de katholieken in het geloof vast te houden, de preken, de missen, de samenkomsten. die ze gehouden hebben op hoeveel zon- en feestdagen, minimaal drie keer en daarna, van tijd tot tijd evenveel op dagen die geen feestdag zijn; heroprichting van een jongerenorganisatie onder de bescherming van de Heilige Maagd enz.

(In het vervolg gaat het over Gerard Ottonis, dezelfde als Gerard Ottonis, procurator Jezuïetencollege, die met Gualtherus Clericus, rector, in 1628 een acte van verhuur tekende voor een huis in de Peperstraat in 's-Hertogenbosch aan Anna en Gertruid Cogmans en Judith en Geertruid Coebergen tesamen, voor de prijs van 80 gulden per jaar).

Gerardus Ottonis is daags vóór Maria-Boodschap toen hij uit een katholiek huis kwam, waar hij op die dag een aantal mensen biecht gehoord had, tegen negen uur in de avond (*Welke tijdrekening? N.S*) opgepakt door twee soldaten die hem stonden op te wachten, en hij werd vastgehouden in een nauwe donkere cel; en al gauw werd hij uit deze gevangenis van hot naar haar overgebracht, maar in de zesde maand (= juni of de zesde maand van zijn gevangenschap?) is hij ten slotte vrijgekomen door een onderlinge ruil van gevangenen tussen de koninklijken en de Bataven. Intussen moesten de andere paters uitzien naar een schuilplaats, ze moesten onderduiken, totdat, toen de vrees voor gevaar minder werd, de vroegere frequentie van de godsdienstoefeningen werd hervat. Zie Boek 4 blz. 70.

1632 In het begin van het jaar werd Arnoldus Bylers, een man die door ouderdom en ziekten bijna bezweek, in de gevangenis gezet. Hij was ondergedoken reeds vanaf de overgave van de stad buiten weten van het ketterse stadsbestuur in een huis van vier godgewijde maagden. Twintig gewapende soldaten omsingelden het hele huis. Met ladders die ze meebrachten, klommen ze tegen de muren omhoog, ze sloegen de deuren stuk en ze belegerden

het huis alsof het een burcht was en toen ze de grijsaard ten slotte gevonden hadden, amper schoenen aan zijn voeten, zonder hoofddekseel op zijn zilvergrijze haren, sleepten ze hem naar de gevangenis en deden hem hand- en voetboeien aan, totdat hij na zevenentwintig dagen voor een losgeld van achthonderd florijnen (*gulden*) de vrijheid herkreeg en weer naar huis mocht. Hij heeft tegen deze militaire brutaliteit bij het schenden van huizen van burgers – in strijd met de afspraken die bij de overgave van de stad waren gemaakt – protest aangetekend. In ditzelfde jaar was de Hoogschout geen greintje beschaafder. Immers een tweede van ons, door kwaadwilligen verraden, is gevangen genomen en naar het huis van de Hoogschout gebracht en na korte tijd, omdat katholieken voor hem borg stonden, vrijgelaten tegen een matige losprijs. Andere priesters in de stad voelden zich toen ook onveilig, en de zo vaak voorkomende gevangenneming van de onzen veroorzaakte bij de katholieken grote schrik, vooral bij onze vrienden. Er is vrede gesloten tussen vooraanstaande burgers die al het hele jaar binnen het ketterse stadsbestuur geruzied hadden. Zie hierover Boek 4, blz. 125.

1633 Dit jaar is er, maar voor heel korte tijd, bij de drie van ons nog een vierde bijgekomen *Theodorus de Jonghe*. Tegen het einde van het jaar is (*de Jezuiet*) Joannes van der Meer, burger van de stad, in handen van de tegenstanders gevallen, maar ik zou dat een gelukkige gevangenschap willen noemen, want ze was maar kort en tamelijk mild ten huize van de Hoogschout zelf en ze heeft de weg gebaad naar een grotere vrijheid die hij sindsdien genoot. Nadat hij voor een geringe losprijs was vrijgekomen, ging hij opgewekter dan tevoren door met zich in te zetten voor de burgers. Door de welkome voorspraak van een ‘vir princeps’ (*een hooggeplaatste of deze hooggeplaatste d.i. Joannes van der Meer? N.S.*) heeft een van de onzen die tot zijn familie behoort, onschendbaarheid gekregen. (*Er zijn in 1613 twee Van der Meers ingetreden bij de Jezuiteten, de broers Gulielmus (Willem) en Joannes en in 1616 nog een, maar geen broer: Theodorus. T.V.*). In de Vastentijd en de Advent, ja zelfs het hele jaar door, begon door de talrijkere preken tot het volk het geloof weer op te bloeien en het scheen dat de zaak van de Kerk in een veiligere haven was aangekomen. Onder leiding van de onzen en met hun ijverige toelag zijn ruim 1700 kinderen doordrenkt (*Het staat er! N.S.*) van catechetische instructie. (*Foras itum is voor mij weer heel raadselachtig. Ik vertaal op de bonnefooi:.*) We zijn ook naar buiten (*buiten het klooster, buiten de stad, buiten de kring van de katholieken? N.S.*) gegaan en hebben vrede tot stand gebracht tussen vrouwen van de hogere stand, een moeder en een dochter.

Een Missie ten slotte, op touw gezet te Ravenstein, dat is een stad van de hertog van Gulik, zes mijlen hiervandaan, betekende het begin van het onderwijs aan de jeugd, zowel in de stad als in het omgevende platteland en in de naburige dorpen. (*‘sex ab hinc leucis’. Volgens een vocabularium Latijn – Nederlands, dat ik op internet gevonden heb, betekent leuca: mijl. Bijvoorbeeld: duabus leucis et dimidio hinc op twee en een halve mijl van hier. Maar ik begrijp niet hoe de afstand van Den Bosch naar Ravenstein, tegenwoordig ruim 30 kilometer, zes mijl kan zijn geweest. N.S.*)

Zie hierover boek 4, blz. 207-208 en 263.

1634 Theodorus de Jonghe, die tegen het eind van vorig jaar naar Den Bosch was gekomen, is aan het begin van dit jaar bevolen de stad uit te gaan op bevel van gouverneur van Brederode. Deze had gezworen dat hij, (*Brederode*), zo gauw hij, (*Theo de Jonghe*), uit de stad weg zou zijn, de hand zou leggen op de anderen van ons en allen in de boeien zou slaan. Voor het overige zijn de drie anderen in de loop van het jaar, voor wat betreft het houden van preken, of bijeenkomsten, wat betreft het toedienen van de sacramenten en andere werkzaamheden voor de mensen onafgebroken doorgedaan. Het werk was er voornamelijk op gericht om de zielen van de gelovigen te bevestigen in de godsdienst. De Bosschenaren zijn te prijzen om hun standvastigheid in het geloof. Sommige vrouwen zijn door de kettters op het slechte pad gebracht en om te voorkomen dat de besmetting verder zou sluipen is er voor allerhande medicijnen gezorgd. Zie boek 4, blz. 263-264

1635 Dit jaar hebben, omdat de pest zich in de stad verbreidde, de onzen hun best gedaan om te voorkomen dat iemand zonder de laatste sacramenten zou sterven. Echtparen (*Er staat*

eigenlijk: tweetallen) die zeer verdienstelijk waren voor de katholieke zaak en die zeer toegewijd waren aan onze Sociëteit heeft de dood uit het midden der burgers weggerukt en heel veel kinderen, zodat het catechismusonderricht niet door kon gaan. Bewonderenswaardige standvastigheid in het geloof van kinderen die leden aan deze epidemische ziekte. Daags voor de eerste maart stierf Lucia Verhoeven, overste van het klooster St. Anneborg, sinds veertien jaar een groot weldoenster van de Sociëteit. Een kort 'In Memoriam' is te vinden in Boek 4, blz. 324. *(De Augustinessen van St. Anneborg bewoonden toen een klooster in de Verwersstraat. Ze waren tussen 1572 en 1582 gevlucht vanuit Rosmalen en konden terecht in het voormalige klooster van de Bogarden. De Augustinessen lieten het in 1609 aan de Jezuïten).*

1636 Dit jaar is het plakkaat, de resolutie, tegen de katholieke priesters, vooral die van de Sociëteit, uitgevaardigd door de Generale Staten in 1622, hier dit voorjaar opnieuw aangescherpt. We hebben af moeten zien van grotere bijeenkomsten, maar niet lang daarna is door de toegevendheid (*laksheid?*) van de overheden tegenover de katholieke zaak het hoge bezoekersaantal weer teruggekomen.

Een zeer vermogend koopman, die een van de onzen gedurende vier jaar in zijn eigen huis op zijn kosten van levensonderhoud had voorzien, heeft een niet gering deel van zijn huis voor een bedrag van 1400 florijnen geschikt gemaakt om het als gebedsruimte te gebruiken. Op 11 maart overleed hier Henricus Franciscus Gesselius, consul (*Jonkheer Henricus Franciscus van Ghestel was veel malen schepen en wachtmeester van de stad geweest, nog in 1628/1629; na de reductie was zijn rol uitgespeeld; hij heeft ook zijn nek uitgestoken bij de totstandkoming van het jezuïetencollege in 1609, T.V.*) in deze stad, met grote verdiensten voor de rechtzinnige godsdienst en voor de Sociëteit. De bescherming van de heilige Ignatius is voor velen heilzaam geweest. Zie hierover boek 4 blz. 405 en 406. Bylersius (*Bylers*) was een Amersfoortenaar van geboorte, Wynsius een Antwerpenaar, Van der Meer een Bosschenaar; hun leeftijd, hun opleiding, hun functies zijn te vinden in Boek 4, blz. 375.

Het schijnt dat Jacobus Wyns dit jaar naar de provincie is teruggeroepen, waaruit hij krachtens zijn recht op terugkeer in het jaar 1649 is teruggekomen naar de statie Arnhem, waar hij hetzelfde jaar gestorven is. Zie boek 4 blz. 451.

(Het woordenboek van klassiek Latijn (!) geeft bij postliminium de betekenis 'recht van terugkeer, vooral na een periode van krijgsgevangenschap'. Hoe letterlijk de kroniekschrijver deze betekenis overneemt, weet ik niet. Ik vraag me af of er regels binnen de Sociëteit van de Jezuïeten waren waarom hij terug moest of mocht komen uit de provincie, of dat hier een of andere regeling van de Staten aan ten grondslag lag. N.S.)

1637 Vanaf dit jaar tot 1640 missen we gegevens over de opvolger van Wyns, als hij ten minste in die jaren een opvolger gehad heeft. Zie Boek 4, blz. 451. Intussen bleven in de stad
Arnoldus Bylers
Joannes van der Meer

Het verslag over wat zij dit jaar gedaan hebben is te vinden in Boek 4, blz. 451.

De katholieke zaak is dit jaar heen en weer geslingerd door verschillende stormen. Bijvoorbeeld de onstuimigheid van de nieuwe 'pro-praetor', (*de stadhouders van de hoogschout*) die meer dan eens op een en dezelfde dag, en dan niet eens een feestdag, op vier plaatsen de bijeenkomsten van de katholieken verstoerde. Meerdere vrouwen hebben een vlotte bevalling gehad dankzij de relikwieën van de heilige Ignatius. Zie Boek 4, blz. 451

1638 Dit jaar was onrustig, tumultueus, door de strengheid van de resolutie die dit jaar op 3 februari afgekondigd werd en die uitgevaardigd was door de Staten-Generaal op 23 januari. Voor de tekst van deze scherpe verordening, zoals die uitgevaardigd en afgekondigd is, zie Boek 4, blz. 505, 506 en 507.

1639 Over dit jaar is er geen verslag.

1640 Dit jaar is bij Bylers en Van der Meer ook aangekomen: Jacobus van Gerwen. Misschien is tot dit jaar Jacobus Wyns te 's-Hertogenbosch verbleven, ofschoon de lijsten hem niet meer vermelden na het jaar 1636. Er staan immers ook fouten in de lijsten betreffende de jaren 1634 en 1635, omdat hij zelfs daarbij niet vermeld wordt en toch verbleef hij zonder

twijfel in die jaren in 's-Hertogenbosch. Maar wat als hij doorgedaan is tot 1642, want in de 'Litterae Annuae' wordt hij duidelijk vermeld? Aan het begin van de herfst is er een vierde man van ons bij de drie anderen gekomen; hem zijn bepaalde plaatsen toegewezen nabij de stadsmuren, de vestingwerken, waar mensen woonden die door andere priesters ongeveer in de steek werden gelaten. Zie boek 5, blz. 146.

Arnoldus Bylers
Joannes van der Meer
Jacobus van Gerwen

.....

Dit jaar was niet alleen de Magistraat, maar ook de willekeur van het leger bovenmate vijandig voor de katholieken; om de geringste reden werden invallen gedaan in gebouwen, verdachten werden hardhandig ondervraagd; mensen wier schuld bewezen was of die aangebracht waren, werden veroordeeld tot een hoog losgeld; de onzen moesten zich van openbaarheid onthouden; wat een voordeel is het voor de katholieke zaak, dat de seculiere clerus hier geen maximum aantal voor religieuzen heeft vastgesteld en dat aan de mensen verlof gegeven is om te bineren. In de nacht van de geboorte van Christus is onze bijeenkomst verstoord door de stadhouder. Het scheelde niet veel of de stadhouder was door katholieke soldaten, die met getrokken zwaarden op hem afstormden, toegetakeld. Toch werd de bijeenkomst flink verstoord. Water dat gewijd is ter ere van St. Ignatius en zijn relikwieën zijn van voordeel voor een barende vrouw. Zie hierover Boek 5, blz. 146 en 147.

1641 De toedracht van de verstoring die in 1640 plaats had met Kerstmis wordt dit jaar uitvoeriger beschreven in Boek 5, blz. 350.

In dit jaar 1641 werd op tweede Paasdag een samenkomst waar mensen van ons bij waren verstoord en werd een heftige vervolging ingezet, die met alle ins en outs uitvoerig beschreven wordt in Boek 5, blz. 350, 351, 352.

(Folio 350 is hierna afgedrukt, op p. 128, 'uit de litterae annuae van de jezuiten 1641', voorzien van een vertaling van W. Lindemann, over kerstmis 1640 en een geparafraseerde vertaling van Hezenmans, p. 82 e.v., over tweede paasdag 1641; Joost van den Vondel werd in Amsterdam in 1641 bekeerd door een Jezuiet, vgl. A. van Lommel in ts. Studiën op godsdienstig, wetenschappelijk en letterkundig gebied, nieuwe reeks, 18^e jrg. deel 25, p.150-220, Utrecht 1885, T.V.).

Dit jaar waren er drie van de onzen die ik vermeld heb bij het jaar 1640 in de stad; Van Gerwen, Bosschenaar van geboorte, was 33 jaar en is in 1640 naar Den Bosch gekomen. Zie Boek 5, blz. 476. Maar het schijnt dat er in ditzelfde jaar een vierde was: Arnoldus Coeberghen, die in 1642 naar de zending is gekomen en nergens anders in de zending heeft gewoond dan in Den Bosch, waar hij ook gestorven is, zoals ik hieronder zal meedelen. *(hij was een zoon van Frans Coebergh en Christina, die in 1636 in Ravenstein hun zoon Arnold bedachten in hun testament, T.V.)*

Arnoldus Bylers
Joannes van der Meer
Jacobus van Gerwen
Arnoldus Coeberghen. Zie Boek 6, blz. 12.

1642 Er is geen verslag.

1643 Dit jaar is het gebeurd door toedoen van de onzen, dat er meer tot het katholieke geloof zijn gekomen dan er van het geloof zijn afgevallen. Onder andere: een meisje van hogere stand is tot het geloof bekeerd; met groot risico zijn er mensen van ons in de gevangnissen doorgedrongen en zijn de sacramenten toegediend aan stervenden. Zie Boek 6, blz.12.

1644 Dit jaar waren de bijeenkomsten talrijker *(drukker bezocht)* dan tevoren; de jeugd van de hele stad werd in zes wijken verdeeld en aan godsdienstige vrouwen, kwezels, toegewezen zodat ze beter en vaker onderwezen zou kunnen worden in de grondbeginselen van het geloof. Twaalf zijn er bekeerd doordat ze gebiecht hebben. Door schaamte hadden ze geen boete gedaan en leefden ze heiligschennend, in zonde. Deze schending had twintig jaar ge-

duurd; er waren anderen bij wie deze schending veertig jaar geduurd had, zonder hun jaarlijks verplichte biecht te doen. Vier zijn er bekeerd; dat is meer dan er door de ketters in het hele jaar uit het getal van de katholieken de verkeerde kant zijn opgetrokken. Zie boek 6, blz. 70.

1645 Dit jaar zijn er van de kant van de ketters drie tot het getal van de katholieken toegetreden. Voor het overige heeft evenals de vorige jaren ons werk een gunstige voortgang gehad. (*We hebben rustig en met succes kunnen doorwerken*). Zie Boek 6, blz. 110, 111.

1646 Ook dit jaar hadden we succes met ons werk. Bijeenkomsten werden er gehouden op drie plaatsen, op elk daarvan iedere dag twee maal. (Uitgezonderd de matig bezochte bijeenkomst waar de oude Arnoldus de zorg voor had). De toeloop van mensen hiernaartoe liep gemakkelijk op tot tweeduizend; op twaalf plaatsen werd aan kinderen de christelijke leer onderwezen, niemand van hen die regelmatig door de onzen bezocht zijn, is naar de ketterij afgevallen, in tegendeel, door toedoen van de onzen hebben er zeven het ware geloof omhelsd. In ditzelfde jaar is er een nieuw plakkaat tegen de priesters bedacht; aan allen is bevolen de stad te verlaten, maar van de uitvoering van het decreet is afgezien. Tegen het einde van het jaar, nl. op 13 december, is Joannes van der Meer gestorven. Hij laat een grote leegte achter. Hieronymus van Suerck werd zijn opvolger. Zie hierover Boek 6, blz. 129.

Arnoldus Billers

Hieronymus van Suerck (*in 1641 was hij nog contactpersoon van de Hollandse Missie bij de nuntius in Keulen, T.V.*)

Jacobus van Gerwen

Arnoldus Coeberghen

1647 Dit jaar zijn er drie van hun dwalingen teruggeroepen. (*Bedoeld is waarschijnlijk dat drie mensen die protestant geworden waren, weer tot de katholieke kerk zijn teruggekeerd.*) Op feestdagen waren in de samenkomsten van onze mensen in doorsnee boven de duizend toehoorders op de ene namiddagtijd. (*Na de middag was er maar één dienst*). De godsdienstigheid van de inwoners (*of: hun devotie?*) is vernieuwd door twee beelden van Onze Lieve Vrouw, die nu in onze bedehuizen staan opgesteld, beelden die vroeger bijzonder vereerd werden in de kathedraal. Zie Boek 6, blz. 174.

1648 Dit jaar hebben we dikwijls in grote spanning onze taken verricht. Vier zijn er toegetreden tot het geloof van onze voorouders. Vurigheid van de Bosschenaren in de uitoefening van het geloof. Zie Boek 6, blz. 202.

1649 Dit jaar is dhr. Gisbertus Heijn, berucht als geen ander vanwege zijn ingewortelde haat tegenover zijn oudste broer en tegenover de pastoor van Vught, zodanig dat hij de eerste meer dan eens met een vuurwapen en de ander met lasterpraatjes en spotwoorden aangevalen heeft, zodat de hele stad er schande van sprak, ten slotte ziek geworden. Pater Columbanus, kapucijn, heeft tevergeefs getracht hem op de dood voor te bereiden; tevergeefs ook pater Strick, dominicaan; ten slotte heeft hij een van de onzen de hand gereikt en is hij verzoend met de genoemde tegenstanders en vooral met God. Deze lofwaardig verrichte moeite werd voor de dominicaan een impuls tot afgunst tegenover onze pater enz. Wonderbaarlijke bekering van een ketterse soldaat tot het geloof enz. Op 28 december overleed Arnoldus Bylers. Het jaar daarop werd hij opgevolgd door Joannes de Hartoghe. Zie hierover Boek 6, blz. 254, 255 en 257.

1650 Dit jaar waren er vier van de onzen in 's-Hertogenbosch:

Joannes de Hartoghe

Hieronymus van Suerck

Jacobus van Gerwen

Arnoldus Coeberghen

De zware vervolging heeft de onzen niet gehinderd om de kudde des Heren zo te behoeden dat niemand ervan door de wolven naar de ketterij is weggesleept, ja zelfs hebben zij er negen, deels van de Lutheranen, deels van de Calvinisten, met een grote familie tot die kudde gebracht. Zie hierover Boek 6, blz. 289, 290.

1651 Er zijn voor dit jaar verslagen over de bekering van tien personen tot het geloof. Er worden opvallende dingen verteld over de bekering van een jongeman van negentien jaar die aan een slepende ziekte is overleden. Zie Boek 6, blz. 312 en 313.

1652 Dit jaar overleed op 22 december Arnoldus Coeberghen. Zie Boek 6, blz. 341. Ofwel dit jaar of tegen het begin van het volgend jaar is hij opgevolgd door Henricus Danckaert.

Joannes de Hartoghe
Hieronymus van Suerck
Jacobus van Gerwen
Henricus Danckaert

Zie over dezen, Boek 6, blz 341.

1653 Dit jaar is Joannes de Hartoghe naar de provincie teruggeroepen. Hij is opgevolgd door Hieronymus Tennier. Zie Boek 6, blz. 343 en 354.

Hieronymus Tennier
Hieronymus van Suerck
Jacobus van Gerwen
Henricus Danckaert

Ofschoon alle priesters door een streng bevel van het stadsbestuur bevolen worden de stad uit te gaan, is er toch niemand van de onzen gegaan. En ofschoon de jaarlijkse toelage die bij de overgave van de stad onder ede aan de Sociëteit der Jezuiten was toegezegd, niet werd verstrekt, is niemand van hen door honger omgekomen. Er zijn zes of zeven mensen tot het geloof bekeerd. Er is vrede hersteld tussen hoofden van belangrijke families enz.

Uit de lijst van Franciscus van der Meersch komen de volgende bijzonderheden naar voren:

- dat Hieronymus van Suerck en Henricus Danckaert tegelijk verblijf hebben gehouden en tafel- en huisgenoten van elkaar zijn geweest, dat de eerste (*Van Suerck*) op zondagen en feesten twee maal de Mis heeft gelezen. Op grotere feesten ook de derde keer; beide keren waren er 600 mensen bij elkaar; - in de Vastentijd heeft hij tweemaal de (lijdens)meditatie verzorgd, eveneens in het octaaf van Sacramentsdag; dat de tweede (*Danckaert*) ook twee maal de Mis gelezen heeft op zon- en feestdagen, gewoonlijk voor tweehonderd mensen; ook heeft hij in de Vastentijd tweemaal per week meditaties verzorgd. - Dat Jacobus van Gerwen alleen naar buiten (*buiten de stad*) is gegaan en zorg gedragen heeft als pastoor van een dorp dat vroeger tot zijn parochie behoorde. Hij heeft op zon- en feestdagen tweemaal de Mis gelezen met catechismusinstructie, driemaal op grotere feesten; in beide bijeenkomsten had hij 800 mensen, soms 1000. In de Vasten gaf hij in de week meditaties en ook gedurende het octaaf van Sacramentsdag. Met Pasen had hij 1000 communicanten. - Als vierde zijn Joannes de Hartoghe en later Hieronymus Tennier gezellen, huisgenoten, geweest van Jacobus van Gerwen; zij hebben op zon- en feestdagen twee keer de Mis gelezen, op de grote feestdagen drie keer; in de Vasten hebben ze om beurten de meditaties verzorgd; tijdens het octaaf van Sacramentsdag hebben ze dagelijks de Mis gelezen en hadden daarbij 300 aanwezigen. Zie hiervoor Boek 6, blz. 371.

1654 Dit jaar zijn er opvallende feiten: over de veelvuldigheid van de sacramenten, over de godsdienstige viering van de feestdagen, over godsdienstoefeningen met preek of meditatie die er meer zijn gehouden dan toen de stad nog katholiek was; over verschillende terugkeringen naar het geloof en over de bescherming door de H. Ignatius door zijn relikwieën, verleend aan vrouwen bij de bevalling enz. In april stierf huisvrouw Gertrudis Coebergh, weldoenster voor de Bossche missie wat betreft het heilig vaatwerk; aan het linnen en aan de andere ornamenten heeft de vrijgevigheid van vrome mensen verschillende dingen toegevoegd. Zie Boek 6, blz. 399.

1655 In dit jaar behield 's-Hertogenbosch de bloei, veerkracht en vitaliteit van het voorvaderlijk geloof tussen de doornstruiken en het brandhout van de ketterijen, als een goed verzorgde tuin; het functioneren van allen is zonder noemenswaardige hindernis, met succes, door kunnen gaan. Zie Boek 6, blz. 457. Vervolging hebben we afgekocht voor een zware prijs, nl. 1400 florijnen per jaar. Boek 6, blz. 371. In datzelfde jaar overleed, tot grote ontroering van

de burgers – ja, dat zweer ik – van de hele Missie, Hieronymus van Suerck, 27 september. Schitterend en breedvoerig ‘In Memoriam’ van deze man, zie Boek 6, blz. 457, 458, 459, 460. Hij overleed bij de hulpverlening aan pestlijders. Hij was de oudste van zeven broers die allemaal toegetreden zijn tot de Sociëteit, een zeldzaam voorbeeld, enz. Hij werd opgevolgd door Joannes Hagebaert.

Hieronymus Tennier

Joannes Hagebaert

Jacobus van Gerwen

Henricus Danckaert

Zie over deze opvolging, Boek 6, blz. 460.

1656 Dit jaar is verhinderd dat een man wegvluchtte van zijn vrouw en een andere vrouw van haar man. Een seculier priester nam de tijd voor de godsdienst oefeningen bij een van de onzen; een afvallige is van zijn dwaling teruggekeerd en heeft dit daarna als een weldaad ervaren; zes anderen zijn toegetreden tot de katholieke religie. Tegenstanders hebben drie van de onzen heftig tegengewerkt als gevolg van de haat van de predikanten en door afgunst van het stadsbestuur; menigeen van de onzen is uit de gevangenis vrijgekocht voor 530 florijnen. Boek 6, blz. 493. (*Pater Danckaert was gearresteerd, T.V.*). Alle vier hebben pastorale taken vervuld; de volmacht daartoe was verleend door de Vicaris van het episcopaat. De vrucht die de stad van deze werkers verwierf was misschien wel groter dan ze onder de katholieke koningverwierf van het (*Jezüeten-*)college. Zij woonden twee aan twee samen in gehuurde huizen. Zie op dezelfde plaats in Boek 6, blz. 493.

1657 In dit jaar werd aan iedereen die tot het stadsbestuur behoorde de (vol)macht gegeven om priesters gevangen te nemen en bijeenkomsten te verstoren; twintig zijn er van de ketterij afgevallen, tot het katholicisme bekeerd, bijzonderheden over de bekering van enkelen tot het geloof en over het uitoefenen van bedieningen: Boek 7, blz. 111 in zijn geheel en blz. 113.

1658 Over dit jaar bestaan geen gedetailleerde verslagen. Er was Tennier, geboren Antwerpenaar, Hagebaert uit Ieperen, Van Gerwen uit 's-Hertogenbosch, Henricus Danckaert ook uit 's-Hertogenbosch; de leeftijd van allen, hun opleiding enz., hun taak in de Missie is vervat in Boek 7, blz. 155. Dit jaar wordt genoteerd dat ieder in een privéhuus woonde en in het verlaten deel van de stad om voor meer mensen van voordeel te kunnen zijn. Zie op dezelfde plaats, Boek 7, blz. 155.

1659 Dit jaar hebben er vier vlak vóór hun dood de ketterij afgezworen en allen hebben ze hun zonden beleden en zijn gesterkt door de Communie gestorven, onder hen waren er die eraan gedacht hebben ons iets na te laten. Ook is er een niet onaanzienlijk theoloog van de andersdenkende school bekeerd. Een wonderbaarlijke, uitvoerige geschiedenis over iemand van gevorderde leeftijd die in 1658 in de rivier verdronken is en in dit jaar 1659 na zijn dood verschenen is aan zijn broer enz. Zie hierover Boek 7, blz. 224 tot 229.

1660 Dit jaar vallen verschillende vermeldingen op over de werkzaamheden van de onzen en over de vruchten die dat heeft opgeleverd. Boek 7, blz. 233, 234; over de belemmeringen bij de werkzaamheden en over de vervolging. Boek 7, blz. 236; over tot het geloof bekeerden, Boek 7, blz. 242; over een katholiek die de doodstraf zou ondergaan en over zijn wonderlijke standvastigheid in het geloof toen hem door de Schout een priester geweigerd werd. Boek 7, blz. 258. In ditzelfde jaar, op 1 april, verscheen er van de Staten-Generaal een resolutie om de Gereformeerde godsdienst in het district 's-Hertogenbosch (*de Meierij*) te beschermen, waarin bepaald werd: 1. dat wie een politieke functie uitoefenen van de gereformeerde godsdienst moeten zijn; 2. wat voor eed zij moeten afleggen; 3. hoe streng en strikt ambtenaren de resoluties van de Staten moeten handhaven; 4. hoe de bedienaren van de gereformeerde godsdienst zich moeten gedragen, welke vergoeding hen jaarlijks gegeven moet worden enz. Zie een afschrift Boek 7, blz. 262 tot en met 273.

1661 Dit jaar heeft de vervolging van tijd tot tijd nieuwe tactieken aangewend. De stedelijke en militaire overheden wilden dat bewoners van het platteland die in groten getale naar de stad stroomden uit onze samenkomsten gewerd zouden worden. Vier van de onzen hadden ieder hun afzonderlijk bedehuis (schuilkerk) en hadden de kudde als het ware in parochies verdeeld. Veel nieuwkomers, in naam maar niet in werkelijkheid katholiek, zijn teruggekeerd naar de weg van de waarheid, onwetenden zijn onderwezen, dissidenten verzoend. Sommigen hebben hun concubinaat in een eerzaam huwelijk veranderd. De catechismusinstructies hebben in de stad en in de omstreken met de vroegere vitaliteit voortgang gevonden. Zes zijn er tot het geloof toegetreden, 47 gedoopt; gezalfd 105. (*Vormsel of ziekenzalving?*) enz. De relikwieën van Sint Ignatius zijn voor verschillende vrouwen tijdens de bevalling van voordeel geweest enz. Boek 7, blz. 347, 348, 352.

1662 Dit jaar staan er verslagen over de ambtsuitoefening en de plannen van de onzen in Boek 7, blz. 360; van hen die teruggebracht zijn of overgebracht naar het geloof: Boek 7, blz. 364, 365; over hen die teruggeroepen zijn tot een beter leven Boek 7, blz. 373, 375; over hen die losgemaakt zijn uit heiligschennissen, zie Boek 7, blz. 379; over hen die geholpen zijn bij een bevalling waarvan je wanhopig zou worden door de relikwieën van Sint Ignatius, Boek 7, blz. 388; door een noveen ter ere van S. Xaverius is een vrouw van een hardnekkige vierdaagse koorts bevrijd, Boek 7, blz. 391.

1663 Dit jaar wordt er verslag gedaan van bijzondere vruchten uit het sacrament van de Biecht: Boek 7, blz. 442; een monnik, van slechte naam, die uit zijn orde was getreden en met verschillende bijzitten door Duitsland, Polen en België had rondgereisd, is in de eerste plaats door toedoen van God, maar in mindere mate ook door toedoen van de onzen tot inkeer gekomen en nadat hij van zijn provinciaal vergiffenis had gekregen is hij tot zijn orde teruggekeerd en draagt hij weer het kloosterkleed. Boek 7, blz. 447 onderaan. Een burger van de hogere stand met een groot gezin, al 22 jaar geleden van het geloof afgefallen die verschillende functies bekleed heeft bij de ketters, zelfs de functie van koster, heeft het Calvinistisch geloof afgezworen, Boek 7, blz. 450.

1664 Dit jaar waren er tijdens de schuldbelijdenissen (algemene biecht) die door één eminent persoon werden geleid, voor personen van zowel 30 als 60 jaar die niet op goede voet met God stonden. Iemand van boven de zeventig is van het Lutheranisme naar het geloof teruggekeerd. Zie Boek 7, blz. 477; mensen die op wraak zonnen zijn verzoend: Boek 7, blz. 481; de relikwieën van Sint Ignatius zijn voor iemand tijdens de bevalling tot redding geweest: Boek 7, blz. 483; Door de verdiensten van de heilige Xaverius is een vrouw wonderbaarlijk genezen van een ongeneeslijk gezwel, dat zij al vier jaar had, Boek 7, blz. 487.

1665 Dit jaar is de pest in de stad toegenomen, maar dat heeft de ijver van de onzen aangescherpt: het opvallend vertrouwen op God van een bejaarde dienstmaagd (*non?*) die erdoor was aangetast en een korte lofrede op haar leven: Boek 8 blz. 10. Een onderwijzer met zijn gezin tot het geloof teruggekeerd: Boek 8, blz. 23; Met olie uit de lamp van de H. Xaverius is een vrouw bevrijd van een gevaarlijke zweer en een andere, een zeventigjarige, van een middelzware hernia. (*breuk, zenuwafknelling?*).

1666 Dit jaar is de heilige Xaverius gekozen tot patroon tegen de pest en andere ziekten en is de verering van deze heilige op verschillende manieren bevorderd. Boek 8, blz. 74. Op 16 april van dit jaar verscheen er een plakkaat van de Staten-Generaal over een verscherpte handhaving van de resoluties tegen de katholieken en hun priesters in de regio 's-Hertogenbosch. Zie het afschrift van dit besluit in Boek 8, blz. 106, 107, 108. Ditzelfde jaar overleed Hieronymus Tennier uit Brussel, een aan hem gewijd 'In Memoriam' is te vinden in Boek 5,

blz. 105; hij is overleden op 10 augustus in de leeftijd van 46 jaar. Hij werd opgevolgd door Jacobus van Volde.

Jacobus van Volde
Joannes Hagebaert
Jacobus van Gerwen
Henricus Danckaert

Ditzelfde jaar is ook overleden Henricus Danckaert. Op 21 december. Ook over hem staat een 'In Memoriam' in Boek 8, blz. 106. Hij is opgevolgd door Joannes van Alckemade; Boek 6, blz. 106.

1667 Over dit jaar is geen verslag gemaakt.

1668 Over dit jaar wordt vermeld dat er verschillende gunsten zijn verkregen door de relikwieën en de verdiensten van Sint Xaverius. Zie Boek 8, blz. 106.

1669 Dit jaar is op 13 december overleden Jacobus van Gerwen. Hij is opgevolgd door Christophorus van Dolre. Zie Boek 8, blz. 255.

1670 Er zijn geen verslagen voor dit en de volgende jaren, met betrekking tot de orde. Maar ik zal hier de Jezuiten vermelden die achtereenvolgens in de stad werkzaam zijn geweest tot het einde van het jaar 1697. Er werkten er, zoals reeds vermeld, aan het einde van het jaar 1669 vier,

Jacobus van Volde
Joannes Hagebaert
Christophorus van Dolre
Joannes van Alckemade

1671 Dit jaar werd Joannes van Alckemade daags voor het feest van de heilige Matthias naar de provincie teruggeroepen. Hij werd opgevolgd door Philippus Nutius.

Jacobus van Volde
Joannes Hagebaert
Christophorus van Dolre
Philippus Nutius

1680 Joannes Hagebaert wordt teruggeroepen naar de provincie. Hij wordt opgevolgd door Henricus van Oppenheim.

Jacobus van Volde
Henricus van Oppenheim
Christophorus van Dolre
Philippus Nutius

1681 Dit jaar is Henricus voor de tweede keer naar de provincie teruggeroepen. Reijnerus Wauckier neemt zijn plaats in, tijdelijk.

1682 Dit jaar, bij het begin van de lente, is Henricus uit de provincie teruggekomen en verhuisd naar de landbouwnederzetting Zwolle. En vanuit Zwolle is Joannes Bapt. van der Meersch naar 's-Hertogenbosch gezonden.

Jacobus van Volde
Joannes Bapt. van der Meersch
Christophorus van Dolre
Philippus Nutius

1686 Dit jaar is Matthaëus Beuvet nadat hij enkele maanden ijverig zijn best had gedaan voor de verzorging van de zieke Christophoro van Dolre, in Den Bosch overleden op 11 augustus. Aan het begin van die maand werd Christophorus van Dolre, wiens gezondheidstoestand hopeloos was, opgevolgd door Joannes Baptist Sophie. Christophorus overleed op 20 augustus.

Jacobus van Volde
Joannes Bapt. van der Meersch
Joannes Baptista Sophie
Philippus Nutius

In hetzelfde jaar 1686 is Sophie nadat hij ongeveer een maand in 's-Hertogenbosch geweest was, naar Leiden vertrokken en terzelfder tijd is vanuit Leiden Franciscus Ydens naar 's-Hertogenbosch verhuisd.

1687 Dit jaar vertrok Joannes Baptista van der Meersch in december naar Rotterdam; hij werd opgevolgd door Ignatius de Jonghe.

Jacobus van Volde
Ignatius de Jonghe
Franciscus Idens
Philippus Nutius

1689 Dit jaar overleed op 31 augustus in 's-Hertogenbosch Jacobus van Volde; hij werd opgevolgd door Theodorus van den Pol

Theodorus van den Pol
Ignatius de Jonghe
Franciscus Idens
Philippus Nutius

1691 Dit jaar overleed op 19 november te 's-Hertogenbosch Theodorus van den Pol. Hij werd opgevolgd door Joannes van Bree.

Joannes van Bree
Ignatius de Jonghe
Franciscus Idens
Philippus Nutius

1692 Dit jaar is Ignatius de Jonghe naar de provincie vertrokken en opgevolgd door Gerardus van Kessel

Joannes van Bree
Gerardus van Kessel
Franciscus Idens
Philippus Nutius

1698 Omstreeks de maand augustus is de bejaarde Philippus Nutius opgevolgd door Cornelius Pieters. Zijn bijnaam is veranderd en hij wordt Cornelius Boucquet genoemd.

1707 Op 9 september is Franciscus Ydens gestorven. Hij werd opgevolgd door Daniël Doncquers, die hem al ongeveer twee jaar vervangen had tijdens zijn ziekte.

1709 Op 12 juli is overleden Joannes van Bree. Hij werd opgevolgd door Ignatius de Jongh die hem tijdens zijn ziekte in het jaar voor zijn dood vervangen had.

1710 Gerardus van Kessel

Cornelius Boucquet alias Pieters
Daniel Doncquers
Ignatius de Jongh

Uit de 'litterae annuae' van de jezuiten voor het jaar 1641 (Vertaling van Boek 5, p. 350)

De onderschout van 's-Hertogenbosch, zelf zoon van een predikant, zwoer om een van ons, Jezuiten, te pakken te krijgen. Daarom legde hij een hinderlaag na een verrader opgeroepen te hebben uit Zaltbommel en hem een beloning te hebben gegeven. De eerste keer voerde hij dat vorig jaar uit. In de kerstnacht mengde hij, de verrader, zich onder de katholieke kerkgangers, na zich verkleed te hebben en begunstigd door de duisternis. Geheel en al onbekend drong hij het klooster binnen. Degene van ons die op dat moment in het gebouw was, wist door bijzondere voorzienigheid van God te ontsnappen door een venster, voordat de onderschout het te weten kwam en op een dergelijke gelukkige manier dat de onderschout niet bewijzen kan dat hij daar toen aanwezig was. Niettemin moest het convent een boete van 400 gulden betalen. (Zie p. 26 hiervoor, 2^e alinea).

Hezenmans, p. 82-84 verhaalt de gebeurtenissen als volgt:

Op den tweede Paaschdag 1641 was uit Zalt-Bommel een soldaat door hem (de Hoogschout) ontboden, die bekend was met de geheime huiskerken in Den Bosch en daar reeds meer de rol van verrader speelde. De Stadhouder (Onderschout) en zijne dienders, door hem geleid, drongen een huis binnen, juist toen er de Mis geëindigd was en terwijl een Jesuïet er voor ruim tweehonderd personen eene toespraak hield. Het huis was niet groot en gemakkelijk te doorzoeken en toch vond de Stadhouder de plaats der bijeenkomst niet, zoodat hij reeds op het punt stond om moedeloos heen te gaan, toen de verrader hem opmerkzaam maakte op een der wanden, waarachter hij een geheim vertrek vermoedde. De Stadhouder gelastte de afsluiting stuk te slaan, maar zoodra de eerste slagen weêrklonken, verliet de in diepe stilte daar vergaderde menigte deze kapel door een luik, dat tot een tamelijk verwijderd huis van een niet-Katholiek geleidde; en toen de Stadhouder na lang arbeiden de dubbele afsluiting verbroken had, bevond hij zich voor een ledig vertrek. Door eene onbegrijpelijke vrees bevangen, durfde hij het niet binnentreden, totdat de dochter des huizes hem voorging; maar bij ongeluk trad hij toen met eenen voet door het luik, hetwelk de ontvluchte menigte een doorgang verschaft had en dat in de haast slechts met eene mat was bedekt: zoo hevig verschrikte hij hierdoor, dat het angstzweet hem uitbrak en in de meening, dat de priester door die opening toch reeds ontkomen was, of wel uit vrees, hij staakte zijn onderzoek, ofschoon de priester in een zijkamertje was gezeten. In haast legde hij twee dienaars in het huis en wilde den Hoogschout verslag gaan doen van zijne verrichtingen. Maar toen hij aan de deur verscheen, stond de straat vol volk en ging er een geweldig gejoel op van burgers en soldaten, die toegestroomd waren om te zien, hoe het met die kerkuitjaging zou aflopen. De verrader, dien het volk te lijf wilde, vluchtte het huis weêr binnen, eenige soldatenvrouwen poogden met geweld ook binnen te dringen, om hem aan te grijpen.

De Stadhouder die zich naar het stadhuis had begeven, keerde terug met twee Schepenen, in het rijtuig van den Hoogschout gezeten; zij onderzochten het huis opnieuw, maar vonden niets, zelfs niet het vertrek uit hetwelk de priester zich kort tevoren verwijderd had, of het luik. Zij stegen weêr in en de verrader, die van deze gelegenheid gebruik wilde maken om te ontkomen, plaatste zich naast de koetsier; maar toen het rijtuig zich in beweging zette, barstte de menigte los. "Een groote, vervaarlijke oploop" ontstond; handwerkers en de hele "smalle gemeente" waren toegestroomd; op dit gezicht poogden de Stadhouder en de Schepenen "met fortselijck rijden, niet sonder groot gevaer van haer leven te ontkomen", doch zij werden" vervolgd ze waren hun leven niet zeker. Maar ze werden vervolgd met afgrijselijk roepen, werpen van steenen, slaan en stooten, ook met het bloot rappier", tot aan het stadhuis, "waarin ze zich hebben gesalveerd". De geheele stad was in gisting, de Magistraat kwam bijeen, het gebeurde "smaakte naar oproer en geweld, waartegen vooral in eene grensvesting diende gewaakt te worden." De Schout onderstelde dat eenige Fransche officieren in de zaak betrokken waren en dus moest men zich over de vervolging met den krijgsvraad verstaan, als "rakende deze zaak de geheele stad en ieders goed en bloed". Nog hield hij een lang betoog, over "de bekwaamste middelen tot ontdekking der schuldigen en hun exemplaire straf en tot voorkoming der afgrijselijke onheilen, die ten perijkelen van deze stad en hun aller leven konden voorvallen".

Een scherp onderzoek werd nu ingesteld naar de aanleggers der wanordelijkheden; verscheidene burgers werden in verhoor genomen; de predikanten verzochten de Hervormden die in den omtrek woonden, niets te verhelten, maar toch kwam niets uit. De Schout raadde eindelijk aan om f 300, - uit te loven, op het aanbrengen van de schuldigen. Ten slotte werden twee soldaten en twee burgers gevangen genomen, die drie of vier maanden op de poort zaten, waar men ze, door bedreigingen met de pijnbank en de doodstraf, tot bekentenis wilde dwingen, maar eindelijk werden ook zij, omdat hunne schuld niet kon bewezen worden, vrijgelaten. (Reg. A 40 4 april 1641. Vgl. Litterae annuae der Jesuïten. Studiën 1885, nr. 25 afl. 2)

N.B. Dat Franse officieren de hand hadden in dit oproer komt Hezenmans niet onaannemelijk voor (1899, p.85; zie bedehuis 7). Impliciet had de ritmeester van de Franse ruitery toestemming om in zijn privéwoning de mis te laten lezen, omdat hij ervan had afgezien om dit voor zijn soldaten in het klooster op de Windmolenberg te laten doen, wat de schepenen nog meer tot ergernis zou zijn. Hier volgt nu een afdruk van p.350, Boek 5, uit het verslag van de jezuiten, te vinden in de Brusselse Bibliotheek. (Philippus Rovenius is aartsbisschop van Utrecht en apostolisch vicaris van Holland, Zeeland en de andere Verenigde Nederlanden, 1614-1651).

Philippi Rovenii, annus XXVIII.

360
A. Christi
1641

Amsterdammi sacra nostro = omni suppellex diripiuntur.

Sylvestrius ipse = 1640 turbatur ecclesia et omnia = bitur.

gl'ios hoc anno = 1641, s'cunda paschalis acrius = nostras per = stentis m'bis = tur, quod g'ic = prob'is d'oseni = bitur

ut procellas excipiant, quae plerisque aliis locis prodierant. ecclesiam ab exoratiis sacris, aut eorum de nocte eorum parvis parvata, pluribus locis, profractis adibus, sacris perturbatis viz nostri profracti toto proculo subducentur

Amsterdammi, sacro Corporis christi fusto bina oratoria (quorum altero toto dievano absque perturbatione usi fuimus; altero utique diuitis) ingruenti profractis eius domat, ut licetoribus catervis suppellectilem sacras omnium rapuerunt, nec videtur ea, aut organa gravi mulcta viduuntur. nostras divina bonitas, ad caput utior, protexit.

Sylvestrius Ducis quodam auroreus profractos, predicantis halvatici filius juravit in caput unius de nostris. Quamvis Vicario Godevial oppido Bommelia obocato proditoris, audivit ad id conducto, videtur hoc pro fraxit sedis; ac primas quodam de unius anno sunt prius, ipsa Domini natali nocte, quodam una eius proditoris tantum habitus, ut fabulibus turbatis iunxit Catholicis, factis (ut absolvere) irrumpentibus, in ipsius omnino conductus ignotis proditoris: ut vo ipse quodam nouato quo nostras, qui in adibus istis adus aderat, videtur sabingruentibus erat. hoc di singulari profractis, prius cognito profractos, obavit nostras per tectorium fructuos ita sollicitus, ut unguis probans potuissent profractos, ipsius itic tunc ad fructus; nihilominus ratione comperti conductus domus iuxta proditoris floridos quodam ingruentos. hoc tunc anno sunt eundem paschalis aduinculo videtur proditoris domus obocati proditoris profractos, licetoribus suis stipatis, irrumpit in domus, alteras, in qua ipse nostras absoluto iam sacro, ad ducentos exhortationis habebat; cum, diuidenti facili hora domus sat exigentem iuxta supra plura lucis eius suis concursat, profractos, nihilominus aut conductus, aut hinc locis de oppidum erat; ad usque desperabundis iam abitari obat. Veris a proditoris stimulat, tandem ingruenti anallero profractis iuxta adus ibi aliqua suspicio utro videtur latuit caliculi. hoc omnia pati hinc dato, tota a nostras diuita ut concio per sunt fructuos, ut alteram satis diuitam halvatici domus ita dixerit, ut hinc profractos, hinc proditor hinc licetor duplici otio pertinet vado occupati quodam aducentos ac tandem in vacuis sacellis profractos: quod tunc adus quo tunc corrupti non aut sunt iuxta domus filia familias profractos subabat, toto corpore profractos, maxime eius locis profractos: strant in tabulati. foras, per quod populus effugerat, profractos nationis non vixit clausis, sed tunc tantis obiectis uno profractos; quo utique factis ut eundem nostras videri foras utro dilapsis, alterius non profractos, eam tunc ipse in cubiculo, latuit suis fidus adhuc dolitosevros, omniaque sunt profractos verba, iam sed ex quo domus iuxta erat,

Bijlage VII: Over 1650: Relationes Status

Over de toestand in de bisdommen wordt rekenschap afgelegd aan de paus van Rome. Dat gebeurt sinds 1585, toen er een bul verscheen, 'Romanus Pontifex', die aan alle bisschoppen deze verplichting oplegde. (Bisdom Den Bosch bestaat niet meer na de dood van bisschop Bergaigne in 1647: het is een missiegebied met een vicaris, plaatsvervanger van de bisschop, als tijdelijk bestuurder).

Zulke verslagen worden 'Relationes Status' genoemd. In het jaar 1650 wordt over het Bosche vicariaat, bestuurd resp. door kapittelvicarissen en apostolisch-vicarissen), het verslag geschreven door Hendrik van den Leemputte, de kapittelvicaris van 1647 tot zijn dood in 1657, die in onze stad woont. Het is gericht aan de 'Propaganda Fide', het ministerie van het Vaticaan voor de missiegebieden. De volgende, letterlijk vertaalde, teksten gaan over de toestand in de stad 's-Hertogenbosch en geven informatie over de geestelijkheid in de kloosters en parochiekerken. (Zie: Cornelissen, 1928-1929, p.185-188).

- Uit de geestelijkheid zijn de volgende personen gevangengezet en ze hebben zich moeten vrijkopen door het betalen van losprijzen: Arnoldus van den Velde, Albertus Scheenkens, Albertus Want, allen priesters en beneficianten van de kathedraal. Hendrikus van Broecheven en Henricus van den Leemputte (sic!) zijn dan wel niet gevangengenomen, maar ze hebben wel een boete moeten betalen omdat ze de godsdienst uitoefenden. Van den Leemputte voornoemd kreeg het bevel van de vertegenwoordiger van gouverneur Johan Wolfert van Brederode om de stad te verlaten, maar door tussenkomst van een katholiek Raad (uit de Magistraat), werd hem toegestaan zijn verblijf te continueren.

- De reguliere priesters die eerder gevangen werden genomen, zijn de Jezuïeten Arnoldus Bijlaert, (=Bylers) Gerardus Ottonis, Joannes van der Meer. En de Franciscanen: Joannes Potter, Joannes Tarchii, Leonardus, Lisens, allen priesters, en Franciscanerbroeder Petrus en andere lekenbroeders. Ook pater Janssenboy, dominicaan en een ander van dezelfde orde, maar deze laatste werd zonder boete vrijgelaten omdat hij een vrijgeleide ('salvum conductum') had van de Staten-Generaal.

- Over de hoogte van de boetes die de schout en onderschout opleggen: 300 gulden bij een 'geslaagde' inval, 600 gulden als ook een priester betrapt wordt, ook als hij is ontsnapt, 600 gulden als de priester gepakt wordt en 1000 gulden als hij in goede materiële omstandigheden verkeert.

- Van de 30 kanunniken zijn er nog 8 over en van hen verblijven er 4 in de stad: Van Emmenrich, Van Broecheven, Van den Leemputte en Vos. De andere 4 verblijven elders. Van de 60 beneficianten, ik weet niet waar ze wonen, zijn er nog 4 in de stad: Van den Velde, Eymericus van Hees, Scheenkens en Want.

- In de stad verblijven de volgende reguliere missionarissen: pater Bijlaert (= Bylers) die eind 1649 overleed, in zijn plaats is er Ludovicus Jacobi van Brussel en de paters Suerck, Van Gerwen en Coeberghen, allen van de Sociëteit van Jezus.

De paters Strick, Janssenboy, Verheyden: Dominicanen. De paters Potter en Villaer, Franciscanen; daarnaast beschermheer van de Clarissen, Columbanus van Leuven, kapucijn, die nu beroofd is van zijn metgezel pater Bonaventura, ook een kapucijn (vgl. Gerlachus p.75-79).

- Er zijn in de stad 4 parochies. De kathedrale kerk, waarvan de zielzorg door plebaan Van den Leemputte gedaan wordt. De parochiekerk van de heilige apostelen Petrus en Paulus, pater Van Gerwen. De parochiekerk van de apostel St.-Jacobus, pater Janssenboy. De parochie-

kerk van St.-Cathrien, de heer Vos, priester. De parochiekerk van het Groot Begijnenhof, pater Albertus van den Ancker, van de orde van de Kruisheren.

De eerste (Van den Leemputte) is in opdracht van bisschop Ophovius benoemd en de vier anderen zijn benoemd door de vicaris-generaal. De zesde parochie is die van het Groot Gasthuis die 'volkomen ten onder is gegaan'.

- De genoemde kerk van St.-Petrus en Paulus is tot de fundamenten gesloopt, evenals de kapellen en kloosters van de Dominicanen en Franciscanen en de kapel van St.-Cornelius. De kloosterkerken van de broeders van het Gemene Leven, het Gregoriushuis, en van de paters Wilhelmiën van Baseldonck en van de zusters van het Annaklooster (*Verwersstraat: Anneborch*) en het weeshuis bij het Groot Gasthuis zijn veranderd in profane huizen en andere kerken en kapellen zijn opslagplaatsen voor de benodigde wapens geworden.

- De nonnen van het klooster van St.-Geertrui, levend volgens de regel van de orde van St. Augustinus, hebben als biechtvader Augustinus Langhe, regulier kanunnik van dezelfde orde. (Deze naam: zie ook p.15 en p.132)

- De nonnen, regularissen, van het klooster van Maria Magdalena op de Windmolenberg ('in monte molari') hebben als biechtvader Joannis van der Meulen, seculier priester.

- De nonnen, levend volgens de orde-regel van St. Franciscus, van het klooster van de heilige maagd Maria, op de Uilenberg ('in monte noctuarum'), hebben als rector de heer Henricus van Bueckentop, plaatsvervanger van Joannis Gysels die stierf in 1649. (zie ook: Schutjes IV, p.498)

- De nonnen, levend volgens de derde regel van St. Franciscus, van het klooster van St. Elisabeth Achter de Tolbrug ('retro pontem telonii'), hebben als rector de heer Joannes Driemans, plaatsvervanger van de heer Michaelis van den Nieuwenhuyse, die stierf in 1648.

- Voor de Zwartzusters ('nigrarum sororum') van St. Augustinus van het klooster Nazareth is er de heer Eymericus van Hees. (*dit kleine klooster stond vlak ten oosten van het Groot Begijnhof; met het kapelletje ongeveer op de locatie van de huidige kapel van de Zusters van de Choorstraat T.V.*)

- Van de nonnen van de orde van St. Augustinus van het klooster van St. Elisabeth naast het Groot Gasthuis stierf de oude pastor. En van de vele nonnen waren er slechts drie over en daarom doen andere priesters uit de stad diensten, zoals bij de ene overgebleven non van het klooster St. Anna van de orde van St. Augustinus. (*Anneborch in de Verwersstraat*)

- Alle voornoemde kloosters vallen onder de jurisdictie van de bisschop. Alleen het klooster van de Clarissen, waarvan de overste 'abdis' genoemd wordt, is onderhorig aan de paters van de orde der Franciscanen. De biechtvader is de Franciscaner pater Francken. En deze Clarissen zullen binnen korte tijd naar Mechelen migreren; maar of dit verstandig is, weet ik niet, ze hebben mij niet om raad gevraagd. En om de stad prijs te geven en erbuiten een nieuw klooster te stichten, hadden ze me ten minste om advies kunnen vragen. In strijd met de bulle van paus Gregorius XV van 1622 hebben ze dat niet gedaan. En de abdis is ook vaak buiten het klooster gegaan.

- Alle reguliere mannen werden verplicht weg te trekken uit de woonplaats na de overgave en dit niet doende hebben ze zich verborgen gehouden om in het geheim erediensten te verrichten.

Bijlage VIII: Uit twee schepenakten van 29 januari 1659 over de dominicaan pater Dominicus Strick van de schuilkerk achter Het Beerken

* **Gerrit van Nottelen** was trompetter onder den heer Graaf van Brederode, gouverneur van de stad. Hij is omtrent 50 jaar oud en legt begin 1659 een verklaring af voor de schepenbank. De deponent, dus Gerrit van Nottelen, werd *gedaecht, geëdicht ende gevraecht* wat er op zaterdag voor kerstmis laatstleden tussen vijf en zes uur in de avond bij hem thuis is gebeurd. Zijn vrouw was *seer kranck ende bij naer sonder verstandt te bedde leggende*. Gerrit vraagt haar, nadat dominee Costerus tevoren bij haar was geweest *ende een schone vermaninge ende gebet hadde gedaen*, of het haar aangenaam zou zijn als hij pater Strick bij haar zou laten komen. Daarom zond hij zijn zoontje naar die pater, maar Strick weigerde in eerste instantie te komen. Daarna stuurde Van Nottelen zijn zoontje nog eens ...

‘met ernstich versoeck dat hij doch sou willen comen.’ Hij kwam: *‘wel hoe hebdi so lange gewacht, de vrouwe is doot ende daerop hij, Pater Strick, sijne deponents huijsvrouw aenspreckende ende vraegende haer, Anneken kendij mij noch wel, daerop deselve Anneken met haer hoofd nederbuichte, al oft sij wilde seggen ‘Ja’, ende voors. pater Strick mede daerop aen zijne deponents huijsvrouw vraechde oft sij met haeren man wat uijtstaende hadde ende oft zij malcanderen vergeven hadden, daerop sij, Anneken, met haer hoofd wederom nederbuijgende, hebbende die voors. Pater Strick voorts gevraecht oft sij gelooffde in Godt den Vader den Soon ende den H: Geest, waerop Anneken oock met haer hoofd toewenckte, verclaert hij, deponent, dat die voors. Anneken t’sedert geen tael oft teecken meer en dede ende dat de voors. Pater Strick doen ginck sitten kniellende op een kussen ende seijde: de Heijlige Godt Vader die geleijde U; die verlost heeft Loth uijt Sodoma ende Gomora, die heijlige Godt Vader die verlost U; die Daniel inde cuijl der leeuwen bewaert heeft, die heijlige Godt Vader bewaert U; die Moises met de kinderen Israels door het Roode Meer gevoert heeft, ende meer diergelijcke vertroostinge.’*

Nadat de vrouw was overleden, is pater Strick opgestaan en bleef staande bidden

‘Ende heeft sijne handt opgeheven voor het bedde staende, heeft hij met sijn handt een teecken gedaen, ende geseijt Godt Vader geleijde U in alle eeuwichheit ende is hij, Pater Strick, daarmede ewech gegaen. Gevraecht oft die voors. Pater Strick egeen smearinge van olijsel oft andere superstities en heeft gebruijckt; seeght neen ende dat hij zulcx niet en zoude hebben toegelaeten; Gevraecht waeromme hij de voorsegde Pater Strick dan haelde...’

Van Nottelen antwoordde dat hij aan Anneke gevraagd had of ze nog iets begeerde, nadat Ds. Costerus was vertrokken. Of ze misschien pater Strick nog bij zich wilde. *‘Och wildij dat doen’*, had ze geantwoord. *‘Ende heeft hij alsoo (sijn zoontje) om den voorsegde Pater Strick gesonden.’* Na lezing van het hele verslag heeft Gerrit van Nottelen gepersisterd en getekend, alsmede H.v.Berckel, schepen.

* Ook **Chirurgijn Mr. Jacob van Bale**, oud omtrent 55 jaar, moet een verklaring afleggen over het gebeurde. Was hij op die dag, rond die tijd ...

‘ten huijsse van Geridt van Nottelen, trompetter onder den Heere Grave van Brederode alwaer sijns Van Nottelen huijsvrouw sieck te bedde lach, daer van sij oock aenstonts om die tijt is gestorven ende int sterven niet daerbij en heeft gesien Pater Strick?’

‘Seecht neen, maer dat hij comende om die tijt aen den deur ende vraegde hij, affirmant, aent soontie vant huijs hoe het met de voors. van Nottelens Vrouwe was daerop deselver Zoontie antwoorden: Pater Strick isser bij, sonder dat hij, deponent, den selven heeft gesien oft daer in huijs is geweest.’

Deze chirurgijn heeft de verklaring ook getekend, alsmede H.v.Berckel. (Uit de Schoutsarchieven, 745 nr.13, in het BHIC).

**Bijlage IX: Enkele brieven uit Den Haag aangaande de handhaving van de plakaten tegen de Roomse Geestelijkheid en de ‘pausgezinden’ uit 1653
Een Waerschouwinge uit 1666**

* Keurig geschreven, zie p.133, wordt in dit *‘Extract uijt het Register der Resolutien van de hoochmogende heeren Staten Generael der Vereenichde Nederlanden’* van zaterdag 21 juni 1653 gesproken over het rekest dat Martinus Ackersdijck aan de Ho: Mo: heeft gepresenteerd.

Ackersdijck is gecommiteerde van de hoogschout Bergaigne en heeft een monnik ingerekend. Het was Augustinus Lang(h)e, weten we uit andere bronnen (zie p.15, vier regels van onder). Hij kwam uit het klooster Groenendael buiten Brussel. Daar was hij ingetreden en later naar de missie in 's-Hertogenbosch uitgezonden. Nu was hij betrapt in het klooster van St. Geertruiden in onze stad. (zie de brief op p.133):

‘Sijnde ter Vergaderinge gehoort het rapport vande heeren Verbolt ende andere haer ho: mo: Gedep(uteerd)en tot de saecken vande Meijerije van s’ hertogenbosch achtervolgens derselver Resolutie vanden 9. deses gevisiteert ende geexamineert hebbende de requeste ten selven dage aen haer ho: mo: gepresenteert, bij ende van wegen Martinus Ackersdijck Gecom(miteerd)e vanden hoochsout Bergaigne, tot bevorderinge vande onderhoudinge vande placaten deser landen tegens de paepsche conventiculen geemaneert, versouckende dat executabel verclaert mach worden seecker priester ofte monnick geproffessijt inden convente van Groenendael buijten Brussel die hij gevonden heeft in het klooster van St. Geertruiden binnen s’ hertogenbosch, daer vooren Jan Backers d’oude borger ende coopman der voors. stadt borge is gebleven omme te voldoen t’ geene daerinne den voorn. paep soude mogen worden gecondemneert, Is naer deliberatie goetgevonden ende verstaen, den voornoemden Jan Backers d’oude mits desen te lasten ende bevelen omme aenden voorn. Martinus Ackersdijck ter saecke als vooren promptelijck te betalen de somme van ses hondert guldens, ingevolge van haer ho: mo: placcaet vanden 14 april 1649.

‘nisi causam’ die hij sal hebben te seggen ende aen haer ho: mo: over te leveren binnen den tijt van veertien dagen naer insinuatie deses, ...’

‘Nisi causam’, een juridische term die letterlijk betekent: ‘tenzij blijkt dat de zaak ...’

In dit geval betekent het dat Jan Backers door de Staten-Generaal is veroordeeld om Ackersdijck 600 G. te betalen, *tenzij hij binnen 14 dagen een verweer indient bij de Staten-Generaal*. Dit is een standaardformulering bij een vonnis.

N. Ruijsch accordeert.

Augustinus Lang(h)e werd bijna twee maanden later in een notitie van de Magistraat, met een lijst van alle priesters in de stad, van 8 augustus 1653, gewoon genoteerd als hier in de stad verblijvende geestelijke (zie p.12 en p.15). Hij mocht hier wonen, maar niet voorgaan in een dienst. De 600 gulden waren in ieder geval opgestreken, tenzij Jan Backers protest heeft aangetekend, maar daarover heb ik niets gevonden.

Extract uit het Register der
Resoluties vande Goetgemoetende
Rechts-States van de
Provincie der Nederlanden,

Sabbat den 21. Junij 1673.

Sijnde ter Vergaderinge verhoort het rapport vande
Rechts-States ende andere haer Ho: Mo: Edghe
tot des sabbats vande Aenrijdijde. way s. Hertogenbosch
aestoppeghens verhoeren Resolutie. way 9. deses,
verlijst oer ende geexamineert geacorde. de
Resolutie ter sevens dage. als haer Ho: Mo:
yepret ontvoert, bij vande vanden d'ghe Martinus
Ackerfijde, Simon v. van Doerghout
Vergaighe, tot verordeninge. way ontfondinghe
van Placcaten deser Lande. tegen de.
Daerofge. conventieus geomander. Verfontdend
dat oitendatabel. de lader. matz. alpeeds. seden.
Dierofte. ofte. Communice. geproffe. tijt. inde. Consente
van Stromindart. sijtes. houen. de. die. hij. geponden.
gofft. in. het. clooster. van. St. Saertwijde.
vinnig. s. Hertogenbosch. daer. voore. Jan. Baetere
v. oude. Borgher. ende. Coopman. der. voore. Stad
v. ghe. is. geleeds. omme. te. voore. ly. getue.
radrime. de. voore. Daerfonde. ingget. voore.
gecondemneert. de. naer. deliberatie.
gost. gebonde. ende. voore. de. voore. Jan
Baetere. v. oude. nits. deses. te. latte. ende. voore.
omme. als. voore. Martinus. Ackerfijde. ter
sabbat. als. voore. promittent. de. al.
Comand. van. soe. honder. gulden. ingepoete. van
haer. Ho: Mo: Placcat. van. 14. April. 1673.
nisi. causans. die. hij. sal. geest. te. legge. is. als. haer. Ho:
Mo:. over. te. voore. ginn. des. tijt. van. heertig. dage.
naer. infinitio. deses. Jan. van. Radt.

Verdoert met boer Register
Muyse

Mijn heeren Schepenen, Gesworen ende Raeden der
 Stadt s' Hartogenbosche Gebieden.

Dat alle roomsche geestelijcke personen, van wat
 conditie, grade ofte qualiteijt die soudens, mogen sijn,
 sijn in dese Stadt opgehouden hebbende ende noch op,
 ghedende, die hare namen ende redenen van haer
 verblijff binne dese voors. Stadt aende heeren
 Schepenen, volgens voorgaende publicatie niet en
 hebben overgebracht, als mede die jonige, die hare
 namen ende redenen van haer verblijff overgebracht
 hebben, niet hebben kunnen doceren daertoe enige
 acte ofte permissie vande ho: mo: heeren Staten
 Generael te hebben, aenstonts uijt dese Stadt sulden
 hebben te vertrecken opte peenen bij harer ho: mo:
 placcaten gestatueert.

Beoordeelt met de publicatie, op den
 sevenenden Augustij. 1653. gedaen.
 Copes.

* Het volgende schrijven, van 7 augustus 1653, zie hierboven: 'Mijne Heeren Schepenen, Gesworen ende Raeden der stad s' Hartogenbosche Gebieden',

'Dat alle roomsche geestelijcke personen van wat conditie, grade ofte qualiteijt die soudens mogen sijn, sich in dese stad opgehouden hebbende en noch ophoudende die hare namen ende redenen van haer verblijff binnen dese voors. stad aende heeren Schepenen, volgens voorgaende publicatie niet en hebben overgebracht, als mede die jenige die hare namen ende redenen van haer verblijff overgebracht hebbende, niet hebben kunnen doceren daertoe eenige acte ofte permissie vande ho: mo: heeren Staten Generael te hebben, aenstonts uijt dese stad sulden hebben te vertrecken opte peenen bij harer ho: mo: placcaten gestatueert, ...'

Dus alle ongewenste geestelijke personen dienen zo snel mogelijk te vertrekken. Ook in die tijd was papier geduldig. Otto Copes was pensionaris van de stad.

* Ten slotte: in de Meierij verbleven veel Roomse geestelijken die in schuurkerken diensten hielden. De vertegenwoordigers van Den Haag, de officieren, werden geacht tegen hen op te treden, maar dit ging niet naar wens. In 1666 komt er van de kant van de Hoog Mogenden een gedrukte missive dat er zwaar gestraft zal worden als de officieren geld aannemen van paapsgezinden om een oogje dicht te knippen. Op p.135 staat het affiche afgedrukt, op p.136 is de tekst woordelijk weergegeven van deze ordonnantie, gericht tegen de corruptie van de ambtenaren van de Republiek die geacht werden op te treden tegen de Papen en Pausgezinden in de Generaliteit.

Kort gezegd: Alle officieren dienen de plakaten stipt uit te voeren. Maar omdat deze uitvoering hapert en We (de Staten-Generaal) ervaren hebben dat de officieren nalatig en corrupt zijn als het gaat om de vervolging van de papen en pausgezinden, zelfs geld geïnd of bedongen hebben, zullen daarom allen die een of meer corrupte officieren aanbrenge een premie genieten van 600 Carolusguldens. Die wordt betaald uit de goederen van de bedoelde corrup-

te officier. Deze laatste moet als boete ook het viervoudige afdragen van wat hij van de papen heeft aangenomen. Bovendien wordt hij uit de dienst ontslagen. Deze WAARSCHUWING wordt overal gepubliceerd en opgehangen, Den Haag, 8 mei 1666.

Waerschouwinge.

De Staten Generael der Vereenichde Nederlanden / Allen den geenen die desen sullen sien ofte hooren lesen / Saluyt. Doen te weeten, Dat Wy wederom eenigen tydt herwaerts hebben ghedelibeereert / ende onse ghedachten laten gaen / over het inbinden vande groote licentie der Papen ende Paus-gelinden / met 't geene daer aen dependeert / ende dienvolgens den thienenden April lefleden alle de Officieren inde districten vande Generaliteyt wel seherpeinck aengescheven / dat slynden de Placaten ten dien sine hier bevoorens ghe'maneert / ende de vordere Onse Resolutien successieve daer op genomen / ende gevolcht / punctuelick in alle hunne deelen sullen hebben te achtervolgen / ende met alle vigeur ter executie te stellen: Maer alsoo

Wy in erbatinge komen / dat het aen die kant wel meest hapert. SOO IST, Dat Wy tot des te beter bereyckinge van Ons voorszeyve ooghmerck / goetghevonden hebben / by dese Onse Waerschouwinge te verklaren / ende te statueren / dat die geene / de welcke een / ofte meer Officieren sullen weten aen te brengen / die contratie de voorszeyve Placaten met eenige Papen / ofte Paus-gelinden sullen hebben ghecomponeert / of eenigh gelt ghenooten / ofte bedongen / voorszeyve van de selve tot een p^{er}centie sullen genieten de somme van ses hondert Carolus guldens / te vinden uyte goederen vande voornoemde Officieren / die sulcx gedaen sullen hebben / ende dat de selve Officieren daer en boven noch vier dubbelt ten behoeve van 't gemeene Landt sullen hebben op te brengen / ende te betalen / het geene sy in manieren als vooren / ontfangen / ende genooten sullen hebben / ende daer benevens van hare bedieningen werden ghecasteert / ende anderen in hare plaetsen gheset. Ende op dat het geene voorszeyve is tot kennisse van eenen yegelijcken komen mach / Soo begeeren Wy / dat dese Waerschouwinge alomme inde Steden / Wygheden / Dorpen ende plaetsen vande voorszeyve districten vande Generaliteyt sal werden ghepubliceert ende geaffigeert. Aldus gedaen ende gearresteert in 's Graven-Hage / den achtsten May sefthienhondert ses en tseftigh. Was gearapheert / A. van Nyeveen, ^{vr}. Onder stont / Ter Ordonnantie vande hoogh-ghemeelte Heeren Staten Generael. Geteekent / N. Ruysch. Zynde op 't spatium ghebruyckt het Cachet van haer Ho: Ho: op een rooden Duwel / overdeekt met een Papieren Ruyte.

IN 'S GRAVEN-HAGE,

By Hillebrandt van Wouw, Ordinaris Drucker vande Hoogh Mogende
Heeren Staten Generael der Vereenighde Nederlanden. Anno 1666.
Met Privilegie.

Ordonnantie tegen het componeren van officieren met 'Papen ende Paus-gesinden'

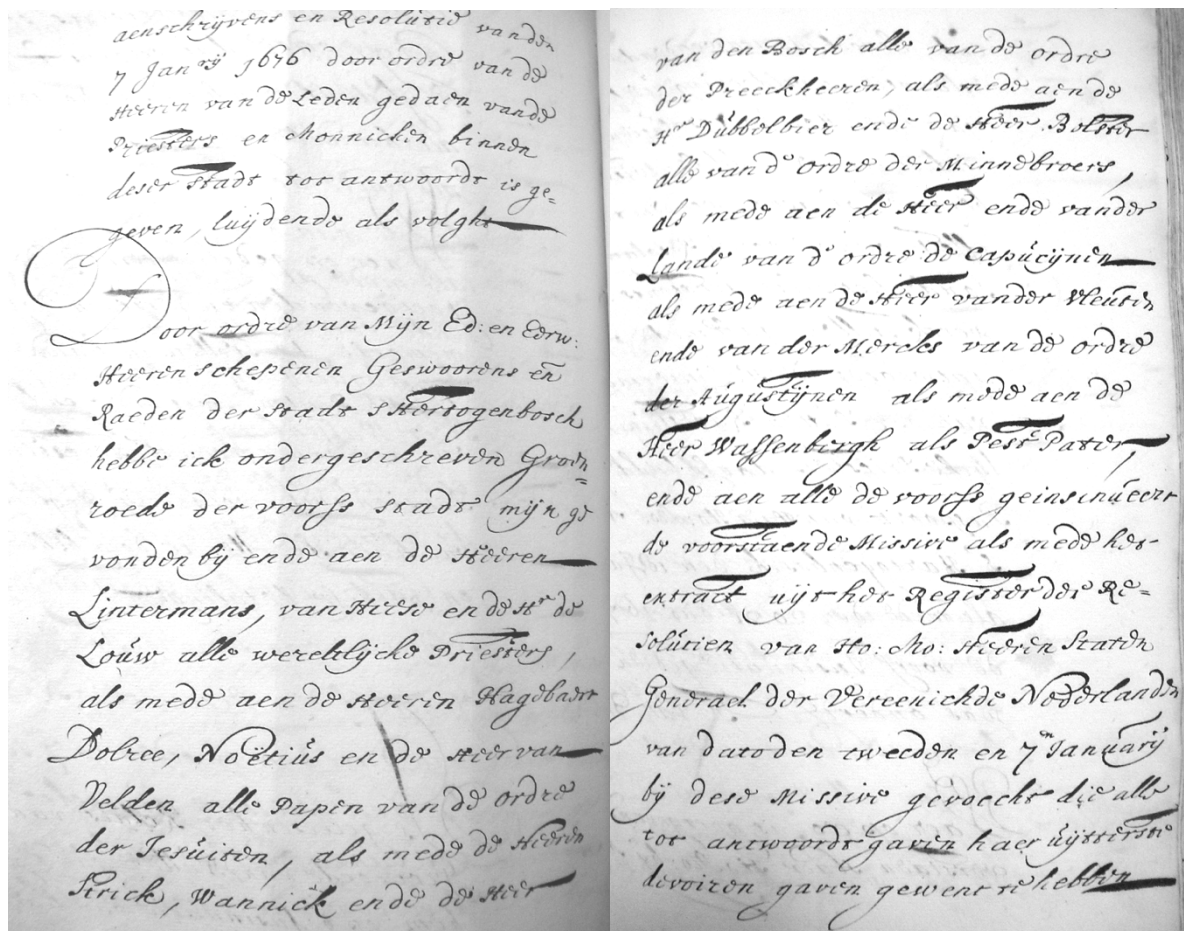
(Generaliteyt 1666)

Waerschouwinge.

De Staten Generael der Vereenichde Nederlanden / Allen den geenem die desen sullen sien ofte hooren lesen / Saluyt. Doen te weeten, Dat Wy wederom eenigen tydt herwaerts hebben ghedelibereert / ende onse ghedachten laten gaen / over het inbinden vande groote licentie der Papen ende Paus-gesinden / met 't geene daer aen dependeert / ende dienvolgens den thienden April lestleden alle de Officieren inde districten vande Generaliteyt wel scherpelijck aengeschreven / dat syluyden de Placaten ten dien fine hier bevoorens gheëmaneert / ende de vordere Onse Resolutien succesive daer op genomen / ende gevolcht / punctuelijck in alle hunne deelen sullen hebben te achtervolgen / ende met alle vigeur ter executie stellen: Maer alsoo Wy in ervaringe komen / dat het aen die kant wel meest hapert. SOO IST, Dat Wy tot des te beter bereyckinge van Ons voorschreve oogherck / goetgevonden hebben / by dese Onse Waerschouwinge te verklaren / ende te statuieren / dat die geene / de welke een / ofte meer Officieren sullen weten aen te brengen / die contrarie de voorschreve Placaten met eenige Papen / ofte Paus-gesinden sullen hebben gecomposeert / of eenigh gelt ghenooten / ofte bedongen / voor yeder van de selve tot een proemie sullen genieten de somme van ses hondert Carolus guldens / te vinden uytte goederen vande voornoemde Officieren / die sulcx gedaen sullen hebben / ende dat de selve Officieren daer en boven noch vier dubbelt ten behoeve van 't gemeene Landt sullen hebben op te brengen / ende te betalen / het geene sy in manieren als vooren / ontfangen / ende genooten sullen hebben / ende daer benevens van hare bedieningen werden ghecasseert / ende anderen in hare plaetsen ghestelt. Ende op dat het geene voorschreven is tot kennisse van eenen yegelijcken komen mach / Soo begeeren Wy / dat dese Waerschouwinge alomme inde Steden / Vryheden / Dorpen ende Plaetsen vande voorschreve districten vande Generaliteyt sal werden ghepubliceert ende geaffigeert. Aldus gedaen ende gearresteert in 's Graven-Hage / den achtsten May seshien-hondert ses en tsestigh. Was gearapheert / A. van Nyeveen, vt. Onder stondt / Ter Ordonnantie vande hooghghemelte Heeren Staten Generael. Geteeckent / N. Ruysch. Zijnde op 't spatium ghedruckt het Cachet van haer Ho: Mo: op een rooden Ouwel / overdeekt met een Papieren Ruyte.

Bron: gedrukt: Hillebrandt van Wouw 's Gravenhage 1666. BHIC Plakkaten voor 1795 575.79.

Bijlage X: Uit de resolutieboeken van 27 januari 1676: lijst van priesters en monniken

... aenschrijvens en Resolutie vanden 7 Januarij 1676 door ordre van de Heeren van de Leden gedaen vande Priesters en Monnicken binnen deser stadt tot antwoordt is gegeven, luydende als volght.

Door ordre van Mijn Ed: en Eerw: Heeren schepenen, Geswoorens ende Raeden deser stadt s Hertogenbosch hebbe ick ondergeschreven Groenroede der voors. stadt mijn gevonden bij ende aen de Heeren Lintermans, van Heese en de Hr de Louw, alle wereltlijcke priesters, als mede aen de Heeren Haegebaert, Dolree, Noëtius (=Nutius) en de heer van Velden (=Volde), alle papen van de ordre der Jesuiten, als mede de Heeren Strick, Wannick ende de heer van den Bosch, alle van de ordre der Preeckheeren, als mede aen de Hr Dubbelbier ende de heer Bolster, alle van de ordre der Minnebroers als mede aen de Heer ende vander Lande van de ordre de Capucijnen als mede aen de heer van der Vleuten ende van der Mercks van de ordre der Augustijnen als mede aen de heer Wassenbergh als pestpater ende aen alle voors. geinsinueert de voorstaende missive alsmede het extract uijt het Register der Resolutiën van Ho: Mo: Heeren Staten Generael der Vereenichde Nederlanden van dato den tweeden en 7den januarij bij dese missive gevoecht die alle tot antwoordt gaven haer uijterste devoiren gaven gewent te hebben ... (De twee kapucijnen heetten: De Hee(r) en Van der Lande).

Toelichting: De kerkenraad had geklaagd over het provocerende gedrag van de roomsgezinden in de stad en daarop gelastten de Staten-Generaal op 19 juni 1675 de hoogschout en de magistraat om 'dese onlijdelijke buitensporigheden tegen te gaan'... Daartoe moest de groenroede nagaan welke geestelijken zich in de stad bevonden. Die priesters durfden alleen 'snachts de straat op. Ze hoopten dat de opsporingsambtenaren dan 'in Morpheus armen' lagen (Hezenmans, p.306).

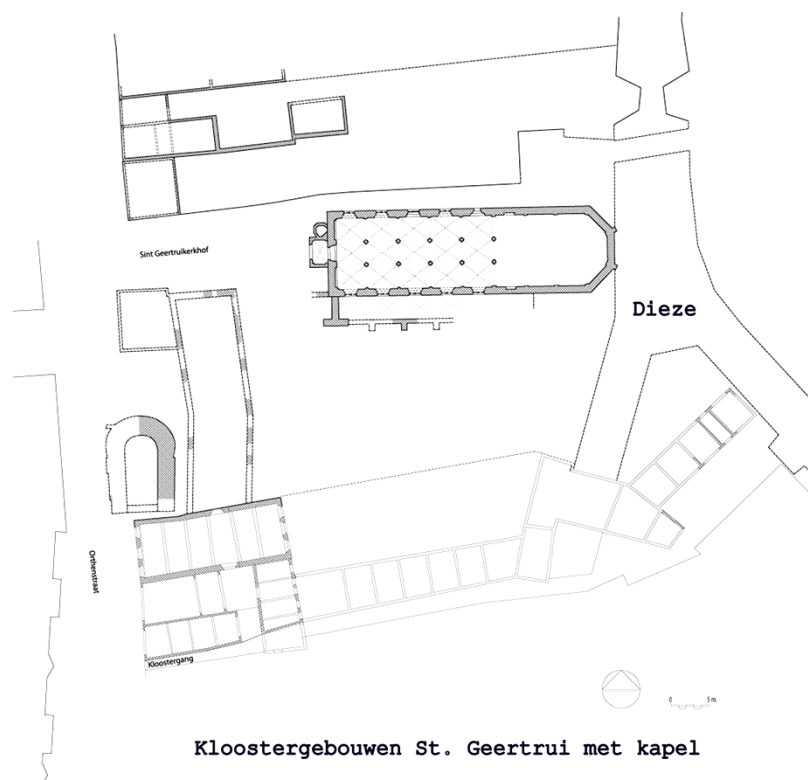
Bijlage XI: De 5 Gereformeerde kerken en de Lutherse kerk in de 17^e en 18^e eeuw De plattegrond op bladzijde 142

Bij de 6 kerken van de protestanten, zoals ze op de voorpagina in 'geel' zijn aangeduid, volgt hier een toelichting.

A. De Grootte Kerk (de voormalige St.-Jan). Na 1629 kwam deze kerk in handen van de Nederlandstalige *Gereformeerden*. Slechts een klein deel van het enorme gebouw werd voor de diensten gebruikt, alleen het schip, rondom de preekstoel. Later kwam het auditorium van de 'Bossche Illustre School', met een militant gereformeerde signatuur, in de kapel van de 'Illustre Lieve Vrouwe Broederschap'. De brandspuiten van de stad werden opgeslagen in de middelste straalkapel, waarin ook een directe doorgang naar buiten was gerealiseerd.

B. In de oude *St.-Jacobskerk* aan de huidige *Bethaniëstraat*, waar nu in het Groot Tuighuis Erfgoed 's-Hertogenbosch is gehuisvest, zijn na 1629, tot 1650, diensten gehouden, voor de *Gereformeerden*. Daarna kreeg het gebouw een militaire bestemming: het werd gebruikt als paardenstal voor de cavalerie, wapenarsenaal en vanaf 1744 werd het, na verbouwingen, een kazerne. De Gereformeerden verhuisden in 1650 naar de *Kruiskerk (St.-Cathrien, D)*. In 1924 werd in de oude St.-Jacobskerk (**B**) het *Noordbrabants Museum* gehuisvest (tot circa 1981).

C. De *kapel van het St.-Geertruiklooster* werd tussen 1629 en 1645 niet gebruikt. De *Gereformeerden* hadden in 1629 wel de St.-Petrus en St.-Pauluskapel op het Ortheneind, nu de Van T(h)uldenstraat, in gebruik genomen. Maar deze kapel werd gesloopt in 1646 omdat het nieuwe fort Willem-Maria een vrij schootsveld nodig had. Toen maakten de Gereformeerden met succes aanspraak op de kapel van het St.-Geertruiklooster, die vrij van het klooster lag.

16^e eeuwse plattegrond, opgemeten in 1976, reconstructietekening van de B.A.M.

Daarom werd in 1645 *de St.-Geertruikloosterkerk voor de gereformeerde godsdienst in orde gemaakt* (Stadsrekeningen 1645, R.A. van Zuijlen en Bijlage IX en van S. v. Y. deel I p.105). In 1706 werd een deel van de kerk verkocht, veertig jaar later werden er korte tijd soldaten van het Staatse leger verpleegd vanwege de Oostenrijkse successieoorlog. In 1748 werd het gebouw opnieuw ingericht als kerk, *Kleine Kerk* of *Havenkerk* genoemd.

In 1794 werd er een broodbakkerij voor het Franse leger in gevestigd, maar in 1810 kwam de kerk weer in handen van de Gereformeerden. Ze maakten er tot circa 1820 gebruik van; daarna verhuisden alle gereformeerden naar de nieuwe kerk in de Kerkstraat, aan het Kerkplein.

In 1818 heeft de *Waalse gemeente* de oude Geertruikerk in gebruik genomen (hieronder is ze op de afbeelding aangeduid als *De Fransche Kerk*), totdat de *Walen* in 1847 in de Verwersstraat 49 hun nieuwgebouwde kerk betrokken. Toen de Waalse kerkgemeente in 1956 naar Zuid verhuisde, Maresiusplantsoen 1, werd het gebouw aan de Verwersstraat 49 door de Evangelisch-Lutherse Gemeente overgenomen en tot 1985 gebruikt. De oude Geertruikerk kende een triest einde: in 1940 was ze nog in gebruik bij de verhuisondernemer J. Sars (In zijn artikel in 'Taxandria' van 1940 geeft J. Mosmans interessante details). In 1945 verdwijnt de apsis en in 1970 wordt de rest van het opgaande muurwerk gesloopt.

De andere delen van het klooster van St.-Geertrui kregen na de 'reductie' deels de functie van Statenlogement, het hotel voor de deftige leden van de Raad van State als ze de stad bezochten, want het klooster was 'ruim en sierlijk' gebouwd. Dat duurde tot ca.1690.

Toen de laatste nonnen waren gestorven, omstreeks 1702, werden de opstallen verkocht aan particulieren en daarna weer door de R.v.S. teruggekocht om dienst te doen als hospitaal. In 1754 huurde de vrijmetselaarsloge de gebouwen. Ook kwamen er een concertzaal, koetshuis en paardenstalling in. In 1809 werden de oude kloostergebouwen rondom de open plaats verkocht. Na 1840 begon de sloop, waarna de eerste Bossche gasfabriek daar werd gebouwd, op de nummers 43/45/47 in de Orthenstraat.

*Kadastrale kaart van 1823: locatie De Fransche Kerk
Van 1818 tot 1847 was het inderdaad de Waals-Gereformeerde Kerk*

D. De *St.-Catharinakerk* had veel geleden bij de beschietingen in 1629 en moest hersteld worden. Eerst werd in 1630 de koorpartij opgeknapt en tussen 1648 en 1650 de rest van de kerk. Daarna werden er tot 1794 diensten gehouden van de *Nederlands-Gereformeerde Kerk*. In dat laatste jaar werd de kerk door de Fransen gevorderd, veranderde de kerk in een paardenstal met een hooiopslagplaats en werden er broodbakovens in de kerk opgemetseld om de bezetters te voorzien van Frans' brood. Na een grote schoonmaak van het interieur, kon de Franse prefect pas begin 1810 een roomse dienst bijwonen (zie ook Bijlage II).

E. De voormalige *St.-Annakapel*, op de Annaplaats, werd na 1629 in gebruik genomen door de *Waaals-Gereformeerde Kerk*. Die gemeenschap bestond uit het Franstalige deel van het garnizoen. Vóór die tijd stond er achtereenvolgens de kapel van het Groot Ziekenhuis en van de Broederschap H. Anna.

Vanaf 1566 werd de kapel ook wel 'Buysenkapel' genoemd, naar de familie Buysen die voor het voortbestaan van deze kapel in geestelijk en materieel opzicht veel betekend heeft.

In 1818 moet de Waalse Gemeente de kerk afstaan. De kerk wordt gesloopt om ruimte te scheppen voor de te bouwen 'Nieuwe Kerk', ook genoemd 'Groote Kerk' in de Kerkstraat. In 1818 neemt de Waalse Kerkgemeente de St.-Geertruikerkerk in gebruik (zie C). In 1847 vertrekt ze naar haar nieuwe kerkje in de Verwersstraat 49. Dat is gebouwd voor f.18.000,- op de plaats van het huis 'De vergulde Bierwagen'.

F. De *Lutherse Kerk*. Sinds 1630 hadden zich weer Lutheranen uit Aken, Gulik en Limburg, ook uit de Duitse regimenten voortkomend, in de stad gevestigd. Ongeveer 100 gezinnen schreven een request om hun godsdienst te mogen beleven. Den Haag was aanvankelijk vrij mild voor hen. Ze mochten de *Minderbroederskerk* gebruiken en de klok mocht zelfs geluid worden, door de groenroede, de heer Bel (nomen est omen), die tevens koster was. Toen de Minderbroederskerk werd afgebroken in 1641, week de *Gemeente der Augsburgse Confessie* uit naar enkele woningen, bij voorbeeld *De Moriaan* op de Markt.

Van Sasse van Ysselt die zich baseert op van Heurn, schrijft in 1910 dat het aan de Lutheranen in 1644 verboden werd, op straffe van boetes om vergaderingen te houden; die waren *tegen de plakkaten van den Lande*. In 1673 kreeg de bewoner van een huis in de Nieuwstraat waar de Lutherse godsdienst plaatsvond nog een waarschuwing van de stadhouder van de hoogschout, omdat hij zijn huis ter beschikking stelde.

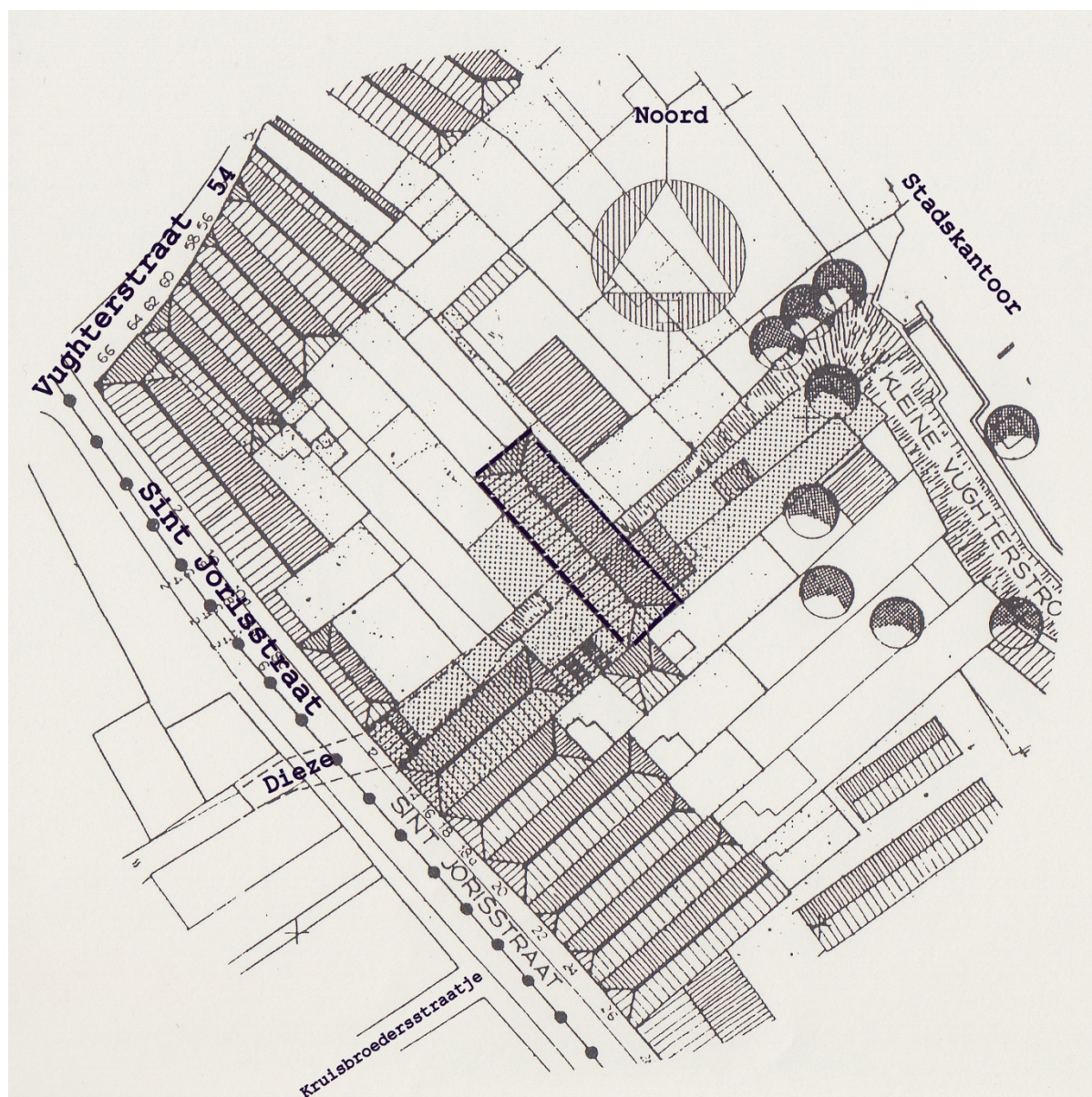
Vanaf 1681 werden de omstandigheden weer gunstiger: de nieuwe gouverneur, Walraedt van Nassau-Usingen, stond de Lutheranen toe in een van de vertrekken van zijn gouverneurspaleis godsdienstoefeningen te houden (Later werd hij katholiek. Hij stierf als gouverneur van Roermond; zijn tweede vrouw, Magdalena Elisabeth, vorstin van Löwenstein, had nog een rol gespeeld bij een rel in bedehuis 4, in 1690).

In 1686 verkreeg de gouverneur voor hen, soms ongeveer 250 lidmaten, maar veel meer als er Lutherse regimenten ingekwartierd waren, toestemming om een eigen kerk te bouwen. Daartoe kocht deze gemeente het huis *De Wolzak* (Verwersstraat 29), voor f.2100.- (Het restant werd in 1692 afbetaald: 1000 Carolusguldens). Het huis werd afgebroken en de *Lutherse Kerk* werd daar gebouwd en in 1689 in gebruik genomen. Er waren bijdragen van de Gouverneur, de talrijke Lutherse soldaten van het garnizoen en uit een erfenis.

Dit gebouw werd na 140 jaar, in 1828/1829, in Waterstaatsstijl verbouwd, met 4 zware kolommen die de voordeur flankeerden. In 1956 werd het verkocht en gesloopt en kochten de Lutheranen de Waalse kerk in de Verwersstraat 49. De Walen verhuisden toen naar het Maresiusplantsoen 1, aan de Zuiderparkweg, in de wijk 'Zuid I'.

(Alph.G.J. Mosmans, 'De Lutherse Kerk te 's-Hertogenbosch' in: 'Taxandria', 34^e jrg. 1927, p. 179-185. Voor meer bijzonderheden over de Lutherse Gemeente, haar kerk en haar pastorie, in het huis ernaast op nummer 31, zie Van Sasse van Ysselt, deel II, p. 203 -212).

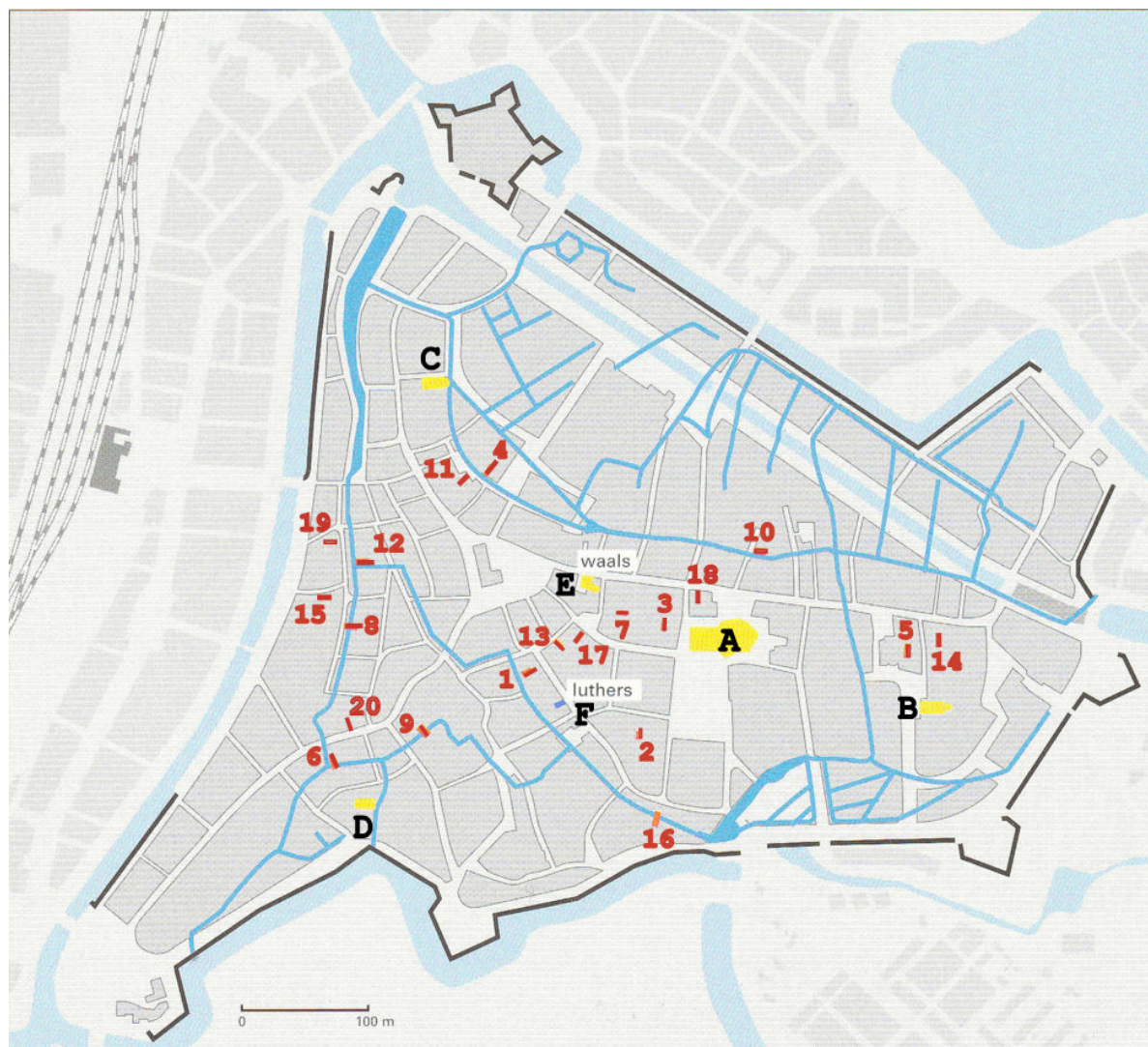
Bijlage XII: Schuilkerk 'De 7 Weeën', situatieschets 1992

In 1992 werd de locatie van de voormalige schuilkerk 'De 7 Weeën', met de naaste omgeving, opgemeten door architect Leo Sluijmer. Hierboven is zijn tekening afgebeeld. Op het binnenterrein, dik omlijnd, achter Sint Jorisstraat 14 en Vughterstraat 54. Er zijn nu twee stadswoningen in geconstrueerd.

Ter oriëntatie: Vughterstraat, Sint Jorisstraat, Deze (Kleine Vughterstream), Kruisbroedersstraatje en aan de noordoostzijde staat het Stadskantoor. Deze tekening hoort bij bedehuis 9, zie bladzijde 67 en volgende.

Bijlage XIII: De 20 besproken roomse schuilkerken, op de plattegrond aangegeven

Schuilkerken
 Gereformeerde kerk A, B, C, D, Waals: E Luthers: F
1 t/m 20

1. Verwersstraat 7, De Wildeman 2. Lange Putstraat/Verwersstraat 3. Rederijkersstraatje, Zoete Lieve-Vrouw van Den Bosch 4. Achter de Tolbrug, St.-Pieter 5. Hinthamerstraat 183 en 179, St.-Jacob 6. Vughterstraat 98, St.-Cathrien 7. Kerkstraat/Gasselstraat, St.-Anna 8. Postelstraat 44-48, Wapen van Luik, Huis van Boxtel 9. Vughterstraat 54/St. Jorisstraat 14, De Zeven Weeën 10. In den Boerenmouw 15/17, Heilig Kruis	11. Hooge Steenweg 21/23, In Rome 12. Kruisstraat 2/4, De Nobel/St. Jan 13. Fonteinstraat 4, De Groote Fontein 14. Hinthamerstraat 191=193, De Druif 15. Walpoort 10, Mariënborg 16. Oude Dieze 3, In 't Cofferen 17. Kerkstraat 33, De Rooseboom 18. Hinthamerstraat 85/87 19. Achter 'Het Bont Paardje', Molenstraat 20. Huis St. Cathalijne, Vughterstraat 81

Nawoord

Uit het voorafgaande blijkt dat van de nu bekende ‘geheime bedehuizen’ van circa 1650 nagenoeg niets meer terug te vinden is in de stad. Slechts 20 locaties kennen we. Bijna alle bedehuizen zijn tot de grond toe afgebroken en alleen *Erfgoed 's-Hertogenbosch* weet enige relictten, meestal onder het maaiveld, aan te geven.

Het lijkt me een uiting van respect voor het wedervaren van de Bosschenaren van de 17^e en 18^e eeuw die onder moeilijke omstandigheden het geloof beleden, om met enige mooie stukjes bouwhistorisch erfgoed zorgvuldig om te gaan:

- Met het poortje in de Uilenburg 16.
- Met de voormalige kloosterkerk uit de 16^e eeuw in de Walpoort. Architect Sluijmer heeft er gewoond. Ik ontving van hem veel gegevens en tekeningen. (Hij brak een lans voor een mooie restauratie). Mosmans heeft het kerkje beschreven in 1928. De kapel is niet verdwenen en de apsis is herkenbaar. Anno 2021 wordt deze voormalige kapel gebruikt door de eigenaar, Kadans Vastgoedontwikkelaar, en deels verhuurd aan enkele ICT bedrijfjes.
- Met de karige relictten van ‘De 7 Weeën van Maria’.
- Met restanten, onder het maaiveld, van de Nicolaaskerk van de Begijnen op de Parade.

Deze studie, u hebt het opgemerkt, is een naslagwerk geworden, met een verzameling gegevens, voortkomend uit eerder verschenen literatuur en onderzoek van bronnen uit verschillende archieven. In de archieven van de destijds in de stad aanwezige kloosterorden en van de parochies in ‘s-Hertogenbosch verwacht ik nu geen opzienbarende feiten meer over de schuilkerken dan hiervoor zijn opgenomen.

Wel zijn in het archief van de jezuïeten: in de Koninklijke Bibliotheek van België, aan de Keizerslaan in Brussel meer bijzonderheden te vinden dan in Bijlage VI zijn opgenomen. In het ‘Cabinet de manuscrits’ liggen alle genoemde ‘Boeken’ die door J. Kleijntjens S.J. zijn vermeld in zijn artikel in ‘Bossche Bijdragen’ XVI uit 1938-1939 (Bijlage VI). Namelijk over alle staties van de jezuïeten in het missiegebied, o.a. in Zierikzee, Amsterdam, Middelburg, Doesburg, Harderwijk, Zwolle, Beesd, Vianen, Schoonhoven, Gouda, Amersfoort, Leiden, enz.

Op p.128 hiervoor ziet u één foliopagina verkleind afgedrukt. Het Rijksarchief te Antwerpen, waar het archief ligt van de Nederduitse Provincie van de jezuïeten, waarvan Hendrik Callewier een inventaris heeft gemaakt, is ook te raadplegen. Een transcriptie (ook in het Latijn, in de 19e eeuw gemaakt) van de Acta Missionis, bevindt zich in het archief van de Nederlandse jezuïeten, Houtlaan 2 te Nijmegen, laat archivaris Paul Begheyn S.J. weten. Voor geïnteresseerden is het zeker boeiend om alle fragmenten betreffende ‘Sylvaducis’ hieruit te bestuderen. Maar voor onze stad verwacht ik ook daar geen wezenlijk nieuwe informatie.

Dank ben ik verschuldigd aan de heren Valentijn Paquay en Anton Schuttelaars voor hun spontane hulp. Aan de medewerkers van de archieven van de jezuïeten, predikheren, minderbroeders, kapucijnen en augustijner koorheren in ons land. Veel waardering heb ik voor het nauwkeurig omzetten van het Latijn naar het Nederlands door de heren Wim Lindemann en perfectionist N. Smulders (pr.) De laatste, Norbert, heeft veel tijd opgeofferd om aan mijn verzoek te voldoen.

Ton Vogel
2021

Bronnen

- Alfen**, H. van, (inleiding en toelichting bij) Kroniek eener Kloosterzuster van het voormalig Bossche klooster Mariënborg over de troebelen te 's-Hertogenbosch e.e. in de jaren 1566-1575, Uitgave Provinciaal Genootschap in Noord-Brabant, 1931
- Arnolds**, F.M.A., (ps. voor frater Anastatius, H.C.N. Schoenmakers) Bossche Verhalen en Legenden, delen III en IV, 's-Hertogenbosch, 1890
- Bavel**, H. van, o. praem., **Kappelhof**, dr. A.C.M., **Velden**, G.M. van der, o. praem., **Verbeek**, drs. G.: De z.g. Kroniek van het St. Geertruijklooster te 's-Hertogenbosch (van 1140-1699). Een tekstuitgave. 's-Hertogenbosch/ Abdij van Berne, Heeswijk, 2001
- Beermann**, V.A.M., Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch van 1629 tot 1648
Provinciaal Genootschap Noord-Brabant, Nijmegen, 1940
- Begheyn**, P., S.J., in: **Ackermans**, M., **Hoogbergen**, Th., (redactie): Jezuïeten in Den Bosch en Bossche Jezuïeten, p.140-152 in: Kloosters en religieus leven, 's-Hertogenbosch, 2002
- Boekwijt**, Ir. H.W., Van woning tot pastorie, vijf eeuwen refugiehuis Mariënhage te 's-Hertogenbosch, 's-Hertogenbosch, 1993
- Bots**, Hans, **Matthey**, I., **Meyer**, M., Noordbrabantse studenten 1550-1750, Tilburg, 1979
- Calis**, Paul, **Kelder**, H., **Sluiter**, F., Katholieken en schuilkerken in 's-Hertogenbosch 1629-1811, werkstuk stadsgidsenopleiding, 2002 Kring Vrienden van 's-Hertogenbosch
- Cornelissen**, Dr. J.D.M., 'Relationes status' van het bisdom 's-Hertogenbosch in de eerste helft van de zeventiende eeuw, in: 'Bossche Bijdragen' IX, 1928-1929, p.129-194
- Cornelissen**, Dr. J.D.M., Verslagen over den toestand van het vicariaat 's-Hertogenbosch in de tweede helft der zeventiende eeuw, in: 'Bossche Bijdragen' XI, 1931-1932, p.18-92
- Dijck**, Dr. G.C.M. van, De Bossche Optimaten, geschiedenis van de Illustere Lieve Vrouwebroederschap te 's-Hertogenbosch 1318-1973, Tilburg, 1973
- Donkers**, Geert, **Janssen**, Toine, **Subelack**, Bert, **Vogel**, Ton, Twee eeuwen dienstbaar en barmhartig, Congregaties en orden in de 19^e en 20^e eeuw in 's-Hertogenbosch, 's-Hertogenbosch 2020
- Doornmalen**, S.E.M. van, Een opmerkelijk franciscaans 'Broederschappenboek' (1658-1881) in: 'Franciscana', bijdragen tot de geschiedenis van de minderbroeders in de Nederlanden, 46: 1-2, 1991, p.81-89
- Dorenbosch**, G.J.J.F.M., 's-Hertogenbosch in oude ansichten I, 's-Hertogenbosch, 5e druk 1978
- Drunen**, Ir. A.H. van, Drie huizen in de Verwersstraat te 's-Hertogenbosch, in: 'Brabants Heem' jrg. 29, 1977, p.134-149
- Drunen**, Dr. Ir. A. van, 's-Hertogenbosch van straet tot stroom, Zwolle, 2006
- Dykmans**, Marc, S.J. Obituaire du monastère de Groenendael dans la forêt de Soignes, Bruxelles, 1940
- Ebeling**, H., Bossche Kerkinventarissen 1811 in: 'Bossche Bijdragen IX' 1928/1929, p.302 e.v.
- Gerlachus**, P. Drs. van 's-Hertogenbosch O.M.Cap., De Minderbroeders-Capucijnen in 's-Hertogenbosch 1611-1935, 's-Hertogenbosch, 1935
- Hezenmans**, J.C.A., 's-Hertogenbosch van 1629 tot 1798, 's-Hertogenbosch, 1899
- Hoeck**, F. v., S.J., Eenige bijzonderheden betreffende de laatste Jezuïeten-statie te 's-Hertogenbosch in: 'Bossche Bijdragen' VIII, 1926-1927 p.124-149
- Hoeck**, F. v., S.J., Uit de geschiedenis van het Bossche Jezuïetencollege, in 'Bossche Bijdragen' deel XIV 1936-1937, p.165-206
- Hoeck**, F. v., S.J., Jansenistische woelingen te 's-Hertogenbosch na de dood van Plebaan Joannes van Kessel in: 'Bossche Bijdragen' XX, juli 1950, p.83-99
- Hoeck**, F. v., S.J., Besluiten van de Raad van State betrekking hebbende op Kerkelijke zaken in de Meierij van 's-Hertogenbosch (1648-1794) in: 'Bossche Bijdragen' XXI, 1951, p.74-77
- Hoekx**, Mr. J.A.M., **Kuyer**, Drs. P.Th., artikelen over het capitulatieverdrag van 1629 en de godsdienstvrijheid, in: 'Bossche Bouwstenen' II, Kring Vrienden van 's-Hertogenbosch, 1979, p.45-96
- Hoekx**, Mr. J.A.M., **Laar**, Drs. R.H.A. van de, De aloude broederschap van het hoogheilig sacrament te 's-Hertogenbosch, 1480-1980, 's-Hertogenbosch, 1980
- Keser**, **Marianne**, Anna van Hambroeck, 's-Hertogenbosch, 2005
- Kuyer**, Vriendenboek Stadsarchivaris, drukkerij dienst werkvoorziening en revalidatie, 's-Hertogenbosch, 1980
- Israel**, Jonathan I., De Republiek 1477-1806, deel II, Uitgeverij Wijnen, Franeker 1997
- Janssen**, Drs. H.L., (red.) Van Bos tot Stad, Opgravingen in 's-Hertogenbosch, Dienst Gemeentewerken, 1983
- Janssen**, Toine, Sint-Pieter, een verdwenen parochiekerk uit de binnenstad van 's-Hertogenbosch, 2006, Uitg. Kring Vrienden van 's-Hertogenbosch
- Jespers**, Frans, Bossche schuilkerkorgels in: 'Het Orgel' jrg. 81, nr. 5, 1985, p.211-214
- Juten**, G.C.A., Vondeliana, in: 'Taxandria' 29^e jrg. 1922, p.142-146
- Kappelhof**, Dr. A.C.M., Belastingheffing in de Meierij van Den Bosch gedurende de Generaliteitsperiode (1648-1730), Tilburg, 1986
- Kleijntjens**, J., S.J., De Jezuïeten te 's-Hertogenbosch 1609-1636, in: 'Bossche Bijdragen' XVI, 1938-1939, p. 98-115

- Laar**, Rob van de, Kloosterlingen in 's-Hertogenbosch 1629-1774, in: 'Bossche Bouwstenen VI' uitg. Kring Vrienden van 's-Hertogenbosch, 1983
- Liebergen**, Leon van, 'Superstitieus en met ornamenten versiert', in: 'Modeste Barok', 1994 Museum voor Religieuze Kunst te Uden
- Melssen, J.Th.M.**, De laatste conventualen van Mariënhage bij Eindhoven. In: 'Bijdragen tot de geschiedenis van Woensel III, red. W.H.A. Renders, Eindhoven 1981. p.78-81
- Meijer**, G.A. o.p., De Predikheeren te 's-Hertogenbosch 1296-1770, Nijmegen 1897
- Meindersma**, Dr. W., Stooringe van R.K. Bedehuizen, in: 'Nieuw Theologisch Tijdschrift' IV, z.j. (overdruk in het Stadsarchief, circa 1915)
- Miert**, L.v. S.J., Een zevental Jezuiten behorende tot de familiën van Susteren, Doncuers, van Hoorenbeeck, in: 'Taxandria' 30^e jrg. 1923, p.43-53 en 93-103
- Mosmans**, Jan en Alph. G.J., Oude Namen van huizen en straten te 's-Hertogenbosch. 's-Hertogenbosch, 1907
- Mosmans**, Alph.G.J., De Capucijn-missionaris pater Columbanus te 's-Hertogenbosch, in: 'Taxandria' 18^e jrg. 1911 p.229-237
- Mosmans**, Alph.G.J., Kerkstoringen in de 17^e eeuw, in: 'Bossche Bijdragen' II, 1918-1919, p.122
- Mosmans**, Alph.G.J., Pater Gerardus Syben, Predikheer te 's-Hertogenbosch, in: 'Bossche Bijdragen' III, 1919-1920, p.256-262
- Mosmans**, Alph.G.J., Sluipkerken te 's-Hertogenbosch, in: 'Bossche Bijdragen' IV, 1921-1922, p.287
- Mosmans**, Alph.G.J., De Lutherse Kerk te 's-Hertogenbosch, in: 'Taxandria' 34^e jrg., 1927, p.179-185
- Mosmans**, Alph.G.J., De bidplaats der St. Jacobskerk te 's-Hertogenbosch, in: 'Bossche Bijdragen' VIII, 1926-1927, p.220 e.v.
- Mosmans**, Alph.G.J., Verborgene koper uit Bossche kerken, in: 'Taxandria' 39^e jrg. 1932, p.196
- Mosmans**, Alph.G.J., Pater Geenen o.p. te 's-Hertogenbosch, in: 'Taxandria' 39^e jrg. 1932, p.143
- Mosmans**, Alph.G.J., Varia betreffende de joodsche gemeente te 's-Hertogenbosch, in: 'Taxandria' 47^e jrg. 1940, p.41-47 en p.77-86
- Mosmans**, Jan, Michaël Ophovius, in: 'Bossche Bijdragen' XIV 1936-1937, p.303-307
- Mosmans**, Jan, Bossche dubbelkerken, in: 'Taxandria' 47^e jrg. 1940, p.183-188
- Oudheusden**, Jan, **Tummers**, Harry, e.a. De grafzerken van de Sint-Jan te 's-Hertogenbosch, 2010
- Peeters**, Dr. C., De Sint Janskathedraal te 's-Hertogenbosch, Staatsuitgeverij Den Haag, 1985
- Peijnenburg**, Dr. J. pr., Zij maakten Brabant katholiek, dln.1 en 2, Den Bosch 1987-1988
- Placidius**, P., O.M. Cap. Zorgen van bisschop Ophovius na de val van Den Bosch in 1629, in: 'Bossche Bijdragen' XIII, 1935-1936, p.131-197
- Sabbe**, Dr. M. Reis der Moretussen door Hollandsch-Brabant in 1668, in: 'Taxandria' 31^e jrg. 1924, p.33-40
- Sassen**, Aug. en **Verreyt**, Ch.C.V., Over de genealogie van de families Donckers, Van Susteren en Van Horenbreeck, in: 'Taxandria' 6^e jrg. 1899, p.196 e.v.
- Sasse van Yssel**, Jhr. Mr. A.F.O. van, De voorname Huizen en Gebouwen van 's-Hertogenbosch, 3 delen, 's-Hertogenbosch, 1910
- Sasse van Yssel**, A.F.O. van, Wie viel outtijds onder de benaming 'Klopje', in: 'Taxandria', 29^e jrg., 1922 p. 138-142
- Sasse van Yssel**, A.van, Achterstelling van Noordbrabant's katholieken in de tweede helft der 18^e eeuw, in: 'Taxandria' 32^e jrg. 1925, p.167-171
- Sasse van Yssel**, A.F.O. van, De uitoefening van den Katholieken godsdienst in de stad en meierij van 's-Hertogenbosch in 1671, in: 'Taxandria' 45^e jrg., 1938, p.105-129
- Sasse van Yssel**, A.F.O. van, Kwesties tusschen Jonker Hendrik van Bergaigne en de Magistraat van Den Bosch, in: 'Taxandria' 45^e jrg. 1938, p.204
- Schouts-archief**, inventaris Schouten, 1500-1814; toegangsnummer 745, inv. nr. 13; BHIC; correspondentie Staten-Generaal over de uitvoering van besluiten tegen de uitoefening Rooms-Katholieke godsdienst, paapse stoutigheden, enz.
- Schutjes**, L.H.C., Geschiedenis van het Bisdom 's-Hertogenbosch, deel IV, St. Michielsgestel, 1873.
- Sluijmer**, Leo, Architectenbureau B.N.A., Vouwblad met onderzoeksgegevens: Kapel van 't Clooster op den Uylenburch 1488-2005, Walpoort 14, 's-Hertogenbosch, 2005
- Steen**, L. van der, Het Broederschap van het Hoogheilig Sacrament des Altaars in de parochiekerk van St. Petrus Banden te 's-Hertogenbosch, in: 'Bossche Bijdragen' X, 1929-1930, p.170-198
- Vaart**, Frans Jozef van der, Bedelordekloosters, 's-Hertogenbosch en de Bossche School, Nijmegen, 1999
- Vaart**, Jos van der, **Meerendonk**, Dr. L. v.d., **Mostert-Schendelaar**, ds, e.a., De Bossche Monumentale Kerken, in: 'Boschboom-bladeren' nr. 21, juli 1977
- Vos**, Drs. A., (redactie) e.a. 's-Hertogenbosch, de geschiedenis van een Brabantse stad 1629-1990, Uitg. Waanders 1997, p.123-148
- Vos**, **Aart**, Een niet gekende ruste, 400 jaar Twaalfjarig Bestand, in: 'Bossche Bladen', nr.4, 2009
- Wetzer**, Ton, 'Bossche encyclopedie' www.bossche-encyclopedie.nl
- Willems**, Hans, (red.) De onderste steen boven, 25 jaar Bouwhistorie in 's-Hertogenbosch. Uitg. Matrijs, 2000
- Zuijlen**, R.A.van, Inventaris van Archieven in de stad 's-Hertogenbosch, stadsrekeningen 1399-1800, 's-Hertogenbosch 1865